

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

3^e JAARGANG, NR. 3 - MEI-JUNI 1984 - TWEEMAANDELIJKS

RESTAURATIE :
SINT-DENIJSKERK TE ZWALM (EX. ROBORST)
ONTWERP :
ARCHITECTENBUREAU DEESSERS GENT
UITVOERING :
N.V. AANNEMERSBEDRIJF WOUTENBERG-BRUGGE

Ontwerp : Ramayana

n.v. aannemersbedrijf woudenberg-brugge

kortewinkel 11, 8000 brugge

tel. : 050/33.51.08

**Spectron herstelt, onderhoudt
en injecteert alle soorten
bouwwerken.**

Spectron N.V. Injecteerbedrijf

Liersesteenweg 36, B-2800 Mechelen Telefoon (015) 21.99.02

Opgelet!

Voortaan dient alle briefwisseling in verband met M&L (redactie, abonnementen, enz.) uitsluitend naar het volgende adres gericht te worden:

Belliardstraat 14-18

1040 Brussel

tel. 02/513.99.20

RIETEN DAKEN

WILLY IBENS

P.V.B.A.

Brandbeveiligde daken

Rietmatten en rietplaten

Restauraties

Nieuw en herstellingswerk

Isolatiwerken met rustieke rietplaten

Gratis dokumentatie

Leopoldslei 161 2130 Brasschaat Tel. 03/651 53 45

NATUURSTEEN

VAN LAMINCK
N.V.

**RESTAURATIE
VAN MONUMENTALE GEBOUWEN**

- D 9 - klas 7

- D24 - klas 7

2100 DEURNE - ANTWERPEN
VAN AMSTELSTRAAT 63
TEL. 03/325.03.83

9100 LOKEREN
GASSTRAAT 11A
TEL. 091/48.12.17

WACKER

WATERBESTENDIGE STEENBESCHERMING WACKER SILICONEN

Het betrouwbare middel tegen vochtschade :
„Wacker Silicon-Bautenschutzmittel”. Biedt door
zijn zeer goed penetratievermogen een langdurige
bescherming aan natuur- en gevelsteen, beton, sier-
pleisters en andere bouwmaterialen. Verhindert
zoutuitbloeiingen, uitwassen van kalk, vorstschade,
chemische corrosie, vervuiling, mos- en algengroei.
Merkbare verbetering van de warmte-isolatie, zodat
de stookkosten dalen.

Wacker Silicon-Bautenschutzmittel hebben een
breed toepassingsgebied en zijn eenvoudig te ge-
bruiken.

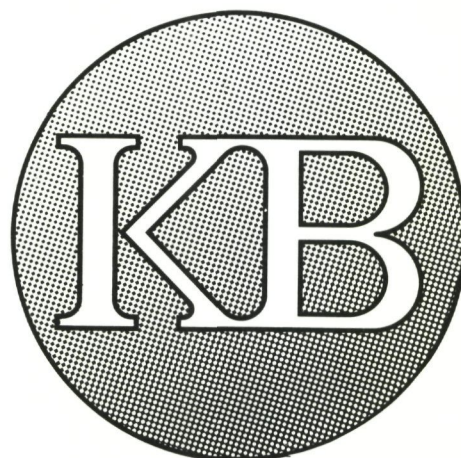
Voor meer gedetailleerde informatie :

**N.V. WACKER-CHEMIE
(BELGIEN) S.A.**

Terhulpsesteenweg 177, B 7 1170 BRUSSEL
Tel. : 02/673 81 35 Telex : 21241 Wacker B

Beter
bij de bank
van hier

Inkompartij van de Grote Tempel van „Les Amis Philanthropes”, Peterseliestraat, Brussel (foto P. De Prins, Sint-Lukasarchief).

Redactie

Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu, *M & L*, 7e verdieping, Belliardstraat 14-18, 1040 Brussel.
Tel. 02/513.99.20.
Eindredactie : H. Stynen.
Redactiesecretariaat : M. Hoflack.
Productie : M. Ramakers.
Administratie : L. Tack.
Zetwerk : D. Torbeyns.
Vormgeving : M. Dierickx en M. Ramakers.

Redactiecomité

Voorzitter : E. Goedleven.
Leden : A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis, W. Claes, H. Craeybeckx (voorzitter K.C.M.L.), A. Demey, J. De Schepper, E. De Temmerman (afgevaardigde van Gemeenschapsminister K. Poma), M. Fierlafijn, M. Hoflack, C. Lievens, H. Jult, M. Ramakers, H. Stynen, L. Tack, S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche, Herman Van den Bossche.

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Advertentiewerving :

J. Casier, Philipstockstraat 39, 8000 Brugge
Tel. 050/33.82.20.

Redactioneel	5
Het Mechels Broek M. De Borgher	7
Twee Tempels onder de slopershamer : aantekeningen bij de afbraak van het logegebouw „Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis” te Antwerpen P. Maclot en E. Warmenbol m.m.v. M. De Schampheleire	17
De egyptiserende maçonnieke tempels van de Brusselse loges „Les Amis Philanthropes” en „Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis” M.M. Celis	25
De Hanswijckhoeve te Mechelen-Muizen : restauratie van een 17de-eeuws hoevecomplex B.M.L./Afdeling Architectuur	42
Summary	55
M & L Binnenkrant <i>Een journaal met recente informatie over de Monumenten- en Landschapszorg</i> B.M.L.-activiteiten Restauraties Buitenkrant Literatuur Bescherming van het Cultuurpatrimonium	[1-16]

Abonnementsvoorwaarden

JAARABONNEMENT 1984 :

België : 720 fr. (losse nummers verkrijgbaar voor 150 fr.)
CJP'ers betalen : 600 fr.
Buitenland : 840 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met vermelding „M&L-jaarabonnement 1984”. U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Druk : die Keure, Brugge

K.E.W.

Voor het reinigen en onderhouden van gevels, terrassen, daken, zwembaden, enz., alsook het zandstralen van betonresten, roest, oude verf, enz.

- koud- warmwater en of stoom tot 150°
- reinigingseffect van 1,9 tot 26,4 kW
- regelbaar waterdebiet van 900 l. tot 7.000 l. per uur
- vaste en mobiele reinigingsinstallaties
- regelbare werkdruk van 20 tot 180 atm.
- beantwoorden volledig aan de veiligheidsvoorschriften van het arbeidsreglement.

VRAAG GRATIS DEMONSTRATIE

J. ZAMAN pvba - Industriepark E3

9100 Lokeren - Tel. 091/48 48 53 - Telex 126.54

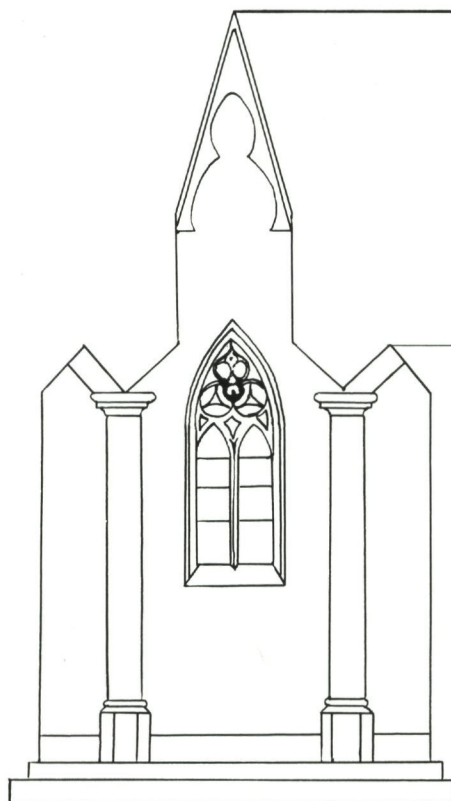
M. KATHAGEN - Limburg - Tel. 011/46 37 94

J. AMELOOT - W.-Vlaanderen - Tel. 057/40 00 96

hogedrukreinigers

WARM WATER EN STOOMREINIGERS
69.500,- (+ b.t.w.)

HEDENDAAGSE METHODEN BIJ DE ZACHTE RESTAURATIE VAN GEBOUWEN EN MONUMENTEN

- Constructieve scheurinjectie
- Dichtende scheurinjectie
- Consolidatie van hout en steen
- Restauratie van steen
- Restauratie van beeldhouwwerk
- Behandeling tegen stijgend muurvocht
- Restauratie van hout
- Constructieve restauratie van houten draagbalken
- Curatieve en preventieve behandeling van hout
- Antizwambehandeling

Met behulp van 'zachte' polymeertechnische middelen als:

- epoxyharsen
- polyurethanen
- silicoonharsen

N.V. RESIPLAST

Bistweg 80 - 2250 Broechem - Tel. 03/485.62.31

Solar n.v.

Afd. Restauratietechnieken

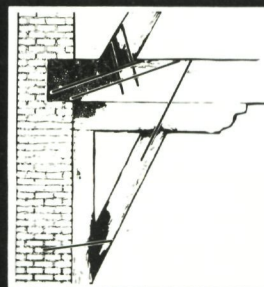
Kleine Breedstraat 51
2700 SINT-NIKLAAS
03/776.91.62-777.62.23

Officieel licentiehouder Renofors-Beta-systeem

POLYMEERCHEMISCHE HOUTRESTAURATIE

volgens het, reeds in meer dan duizend kerken, kastelen, raadhuisen, paleizen en woonhuizen toegepaste **renofors - beta - systeem** (Belgisch Octrooi nr. 793.103)

ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding - vochtwering - drooglegging van muren met capillair stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie - houtbehandeling - brandremming

Gratis advies & bestek

Redactioneel

In dit nummer wordt uw aandacht gevraagd voor de materiële cultuur — de gebouwen en hun inrichting — van enkele **vrijmetselaarsloges in Antwerpen en Brussel**.

De Heer A. Vermeulen, kabinetschef van Gemeenschapsminister K. Poma en Voorzitter van de Stichting Monumenten- en Landschapszorg, werd bereid gevonden deze 'primeur'-artikels apart in te leiden; wij verwijzen de geïnteresseerde lezer dan ook naar pagina 16 voor meer informatie over opzet en inhoud van deze bijdragen.

Deze inleiding 'ontslaat' ons van de plicht ze nader te situeren, wat ons toelaat uitgebreider in te gaan op de context waarin de bijdragen over het **Mechels Broek** en de **Hanswijckhoeve** dienen gelezen te worden.

Eind 1982 werd door de **Koning Boudewijnstichting** beslist binnen haar programma Ruimtelijke Ordening een programma '**Bouwkundig Erfgoed**' op te zetten. Uitgangspunt was dat de Stichting een schakel zou kunnen vormen in een proces dat meer individuen, instellingen en de 'privé-sector' actief zou inschakelen voor de bescherming en de herwaardering van het bouwkundig patrimonium, en dit aansluitend bij een belangrijke betrachting van de Stichting: de bevordering van een meer verantwoord burgerschap. De kans en de middelen om hiermee te starten werden geboden door de **Nationale Loterij** die voor 1984 en 1985 telkens een bedrag ter beschikking wil stellen van 30 miljoen en dit voor elf projecten per jaar — vijf in Wallonië, vijf in Vlaanderen en één in Brussel. De actie die nu van start gaat wil voornamelijk een stimulans betekenen — het is duidelijk dat deze financiële steun slechts aanvullend kan zijn — maar ook een vermenigvuldigingseffect veroorzaken en vooral het publiek en meer bepaald de jongeren sensibiliseren voor het bouwkundig erfgoed. De (her-)waardering van dit erfgoed kan inderdaad enkel lukken als iedereen meehelpt.

In overleg met een stuurgroep, en met het **Bestuur voor Monumenten- en Landschapszorg** werden dan een aantal acties voor beschermde gebouwen op touw gezet.

Een eerste project in de provincie Brabant is inmiddels gestart nl. de restauratie en herwaardering van een middeleeuwse woontoren in Meldert bij Hoegaarden. Hierover, en ook voor wat betreft de verdere projecten in Vlaanderen, is nadere informatie opgenomen in de Binnenkrant en in het volgend nummer van M & L. Een tweede project, waar in dit nummer nader wordt op ingegaan, is gesitueerd in de provincie Antwerpen, meer bepaald in Muizen bij Mechelen.

Het gaat hier om de beschermde **Hanswijckhoeve**, gelegen in het waardevolle — en eveneens beschermde — natuurgebied het **Mechels Broek**, de laatste open ruimte van die oppervlakte in het Mechelse.

De latere bestemming van de Hanswijckhoeve is tweevoudig: enerzijds wil men er een natuureducatief centrum inrichten dat het nabijgelegen Mechels Broek op een gepaste wijze in het licht zou stellen, maar anderzijds wil men ook aan deze historische hoeve haar oorspronkelijke bestemming teruggeven via de vestiging van een traditioneel landbouwbedrijf.

Dit project dat monumentenzorg, landbouw en natuurbehoud en -educatie met elkaar wil combineren, wordt door velen als een proefproject beschouwd om aan te tonen dat landbouw en natuurbehoud verzoenbaar zijn middels een actieve wisselwerking tussen beide.

De motor achter dit project is de Stichting Hanswijckhoeve v.z.w. in samenwerking met de Belgische Natuur- en Vogelreservaten, de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. en de diverse openbare besturen: stad, provincie en gemeenschap.

De lezer kan uitgebreid kennismaken met dit project via de hiernavolgende bijdragen van respectievelijk **M. De Borgher** over **het landschap van het Mechels Broek** en van de **Afdeling Architectuur** van het Bestuur voor Monumenten- en Landschapszorg over de **Hanswijckhoeve**.

Het Mechels Broek

Marc De Borgher, BML

Het Mechels Broek is te situeren tussen de stadskern van Mechelen en de dorpskernen van Muizen (Mechelen) en Bonheiden, langsheen de rechteroever van de Dijle.

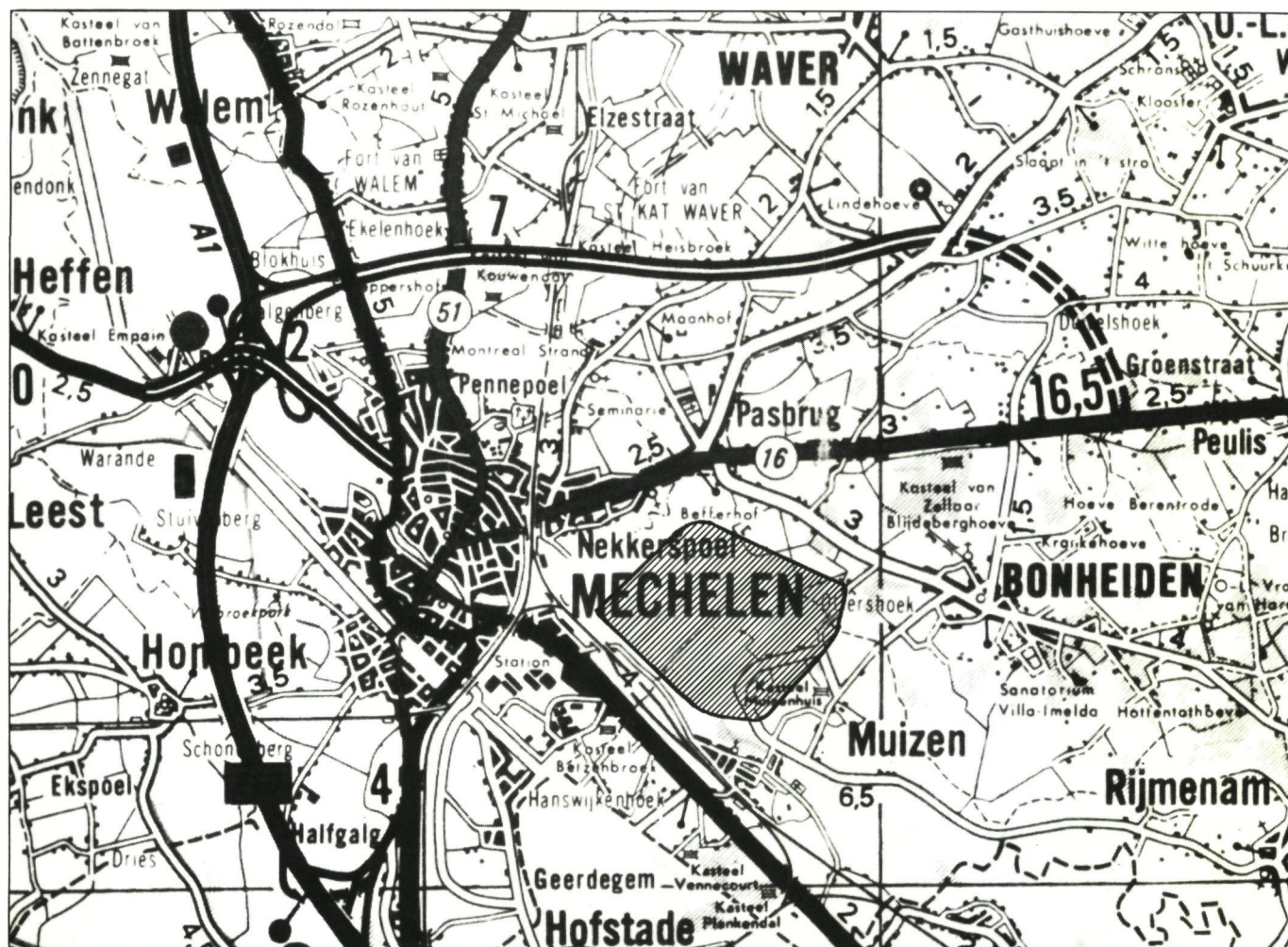

fig. 1 : het Mechels Broek, situeringskaart (De Rouck).

Geologie en bodemgesteldheid (Baeyens, 1964)

Het Mechels Broek is gelegen op een plaatselijke verbreding van het alluvium van de Dijlevallei op de grens van het met Pleistoceen zand of zandleem bedekte Onder-Rupeliaan en Assiaan. Het (door eolische werking in het Boreaal ontstane) stuifzandgebied van Muizen-Bonheiden begrenst het Mechels Broek aan de noord-noordoostkant. De overgang van het valleilandschap naar deze

stuifduinen verloopt vrij bruusk met een hoogteverschil van 0,50 à 1 m.

Volgens de Bodemkaart van België bestaat de bodem er grotendeels uit matig tot zeer sterk gleyige gronden op leem en zandleem zonder profielontwikkeling (deze alluviumgronden zijn jonge sedimenten). Gleyverschijnselen zijn roestkleurige en grijze vlekken in de bodemzones die tijdelijk met water verzadigd zijn. Dit duidt dus op natte of minder goed gedraineerde bodems. De bovengrens van de gegleyifieerde zone geeft de gemiddelde hoogste grondwaterstand (winter en voorjaar) aan, de benedengrens de laagste (zomer en herfst). In deze val-

Zicht op het Mechels Broek, deel potpolder (foto BML).

Zicht op de Dijle met het Mechels Broek langsheen de rechteroever (foto BML).

leigronden die palen aan de Dijle, de Boeimeerbeek en de Platte beek, is er een permanente grondwaterstand op geringe diepte; in deze bodems bevindt er zich onder de gegleyficeerde zone een blauwgrijze reductiehorizont, wat wijst op een permanente verzadiging met water. Van de diepte en de intensiteit van de gleyverschijnselen kan men de verschillende natuurlijke draineringsklassen afleiden. De voornoemde gronden zijn alle permanent vochtig tot zeer nat. Ze zijn vanuit landbouwkundig oogpunt geschikt voor hooi- en graasland; op de minder natte delen kan ook aan akkerbouw gedaan worden, al zijn deze gronden daar in het voorjaar te nat voor. In het zuidwestelijk deel van het Mechels Broek treft men natte gronden op licht zandleem aan, die meer geschikt zijn voor akkerteelten. Het zijn ook deze gronden die reeds het langst voor landbouwdoeleinden gebruikt worden (zie verder).

fig. 2 : het Mechels Broek rond 1775.
Uittreksel uit kaartbladen van de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgenomen door graaf de Ferraris (ca. 1775).

Historische aspecten van het landschap

Het Mechels Broek is een landbouwgebied dat pas tijdens de 18de en de 19de eeuw ingepolderd werd. De historische kaarten van de Ferraris (ca. 1775) tonen ons dat het gebied slechts gedeeltelijk ontgonnen is : de hoger gelegen gronden palend aan de noordzijde van de Hanswijckhoeve zijn in gebruik als cultuurgronden (met hagen omgeven percelen), evenals de aansluitende percelen meer noordoostwaarts. Het overige werd ingetekend als 'marais impracticable', onbegaanbaar moeras. De Dijle was reeds in de middeleeuwen ingedijkt, doch de valleigronden bleven nog een groot deel van het jaar onder water staan door een slechte afwatering (Bauwens, 1975-1976). In dit moerassig gedeelte zijn toch reeds een aantal (meestal rechtlijnige) afwateringsgrachten afgezoomd met hoogstammige bomen, weer te vinden.

Op de Militaire topografische kaart van 1903 is het Mechels Broek volledig ontgonnen : op een aantal kleine percelen bos en het akkerland tegen de Hanswijckhoeve aan en in het zuidoosten van het gebied na, is alles aangeduid als grasland. Het geheel wordt gedraineerd door een grachtenstelsel dat, wat de structuur betreft, volledig overeenkomt met het huidige afwateringsstelsel.

De tweede wereldoorlog zorgde voor een nieuw landschapsgegeven, een 20 à 30-tal bomkraters (alle met een ronde vorm) die grotendeels in het zuidoosten van het gebied geconcentreerd zijn (zie foto).

Het Mechels Broek blijft tot in de jaren zestig als rivierpolder beheerd. Tot dan waren bewoningspatroon (het kasteel Muizenhuis, de Hanswijckhoeve, de enkele boerderijen langsheen de Muizenstraat en het Spuihuis), landschapsstructuur (wegen, afwateringsstelsel) en bodemgebruik nagenoeg ongewijzigd gebleven. In de tweede helft van de jaren zestig zijn er een aantal percelen beplant met canadapopulieren (waar te nemen op luchtopnamen van Belfotop uit 1970).

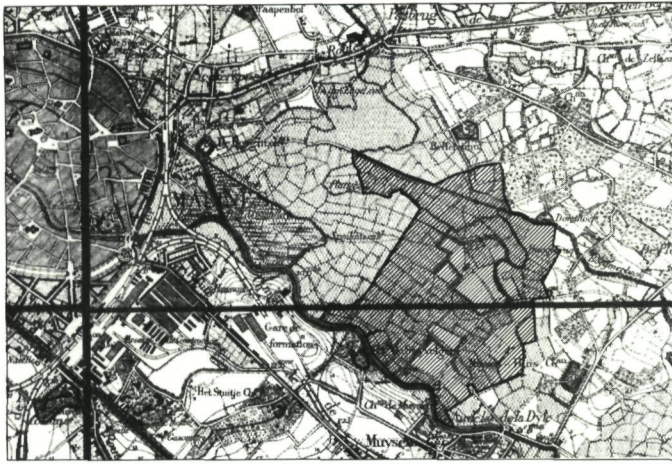

fig. 3 : het Mechels Broek in het begin van deze eeuw.
Uittreksel uit kaartblad 23/4, I.C.M. (1903).

Recente bedreigingen van het landschap

Op dezelfde luchtopnamen zijn ook de eerste ingrijpende wijzigingen te zien, die pas sinds 1968 werden uitgevoerd in het noorden van het gebied tegen de stadskern van Mechelen. Het betreft het graven van twee zandwinningsputten (resp. 35 ha en 7 ha) en het ophogen van een terrein van ca. 45 ha voor het oprichten van een sportcentrum, een groentehal en een school met bijhorende infrastructuur. Naast het inpalmen van een grote oppervlakte hebben ze een vrij drastische verstoring van de waterhuishouding van het Mechels Broek veroorzaakt door het dempen van sloten en het onderbreken van hun onderlinge verbindingen (Bauwens, 1975-1976).

De oorspronkelijke functie van landbouwgebied dreigde ook voor een ander deel van het landschap verloren te gaan: het gebied langs de Dijle en de grote zandwinningsput kreeg in het gewestplan Halle-Vilvoorde-Asse de bestemming ontginningsgebied, met als nabestemming gebied voor gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen.

In de praktijk kwam het erop neer dat deze zone zou worden gebruikt als potpolder, een opvangkom voor Dijlewater in perioden van overlast. De bedoelde percelen werden daartoe onteigend door de Staat. Het gebied zou aan de oost- en zuidzijde ingedijkt worden (Deneef, 1979).

Op zichzelf zou de ingebruikname als potpolder geen grote gevaren opleveren voor het landschap, ware het niet dat het Dijlewater momenteel in die mate verontreinigd is dat er grondige en fundamentele verstoringen te verwachten zijn in de momenteel interessante vegetaties van sloten, drassige weilanden en bomputten en in de levensgemeenschappen die afhankelijk zijn van het weinig vervuilde water dat nog vrij veel in het Mechels Broek voorkomt. Hierdoor zou een deel van de belangrijke natuurwaarde van dit landschap verloren gaan.

De natuur- en landschapswaarde

Naast de landschappelijke gaafheid van het Mechels Broek is er zijn waarde als voorbeeld van een landbouwontginning uit de 18de en de 19de eeuw, waarin de biologische rijkdom nog niet verdwenen is door de uitvoering van moderne landbouwtechnische ingrepen als schaalvergroting, doorgedreven drainering en bemesting, enz.

De natuurwaarde van het Mechels Broek is reeds in meerdere wetenschappelijke studies aangetoond. Hierbij wordt telkens gepleit voor een effectieve bescherming van het gebied, gezien het expliciete vegetatiekundig en ornithologisch belang.

Flora en vegetatie

Deze gegevens werden geput uit inventarisaties van Bauwens (1974-1976) en Deneef (1979) en uit eigen verkenningen (1982-1983). De nomenclatuur is volgens De Langhe et Al.(1983).

Zoals reeds vermeld bestaat het landschap grotendeels uit grasland. Volgens de indeling in socio-ecologische groepen uit de Standaardlijst van de Belgische vaatplanten (Stieperaere & Franssen, 1982) betreft het hier in hoofdzaak matig bemeste graslanden op vochtige tot natte gronden.

Op de vochtige gronden treft men, naast kenmerkende grasoorten als **Beemdlanbloem** (*Festuca pratensis*), **Frans raaigras** (*Arrhenatherum elatius*), **Kamgras** (*Cynosorus cristatus*), **Kropaar** (*Dactylis glomerata*), **Reukgras** (*Anthoxanthum odoratum*), **Rood zwenkgras** (*Festuca rubra*), **Timoteegras** (*Phleum pratense*), **Vossestaart** (*Alopecurus pratensis*), **Witbol** (*Holcus lanatus*), een gevarieerde plantenrijkdom met soorten als **Grote bevernel** (*Pimpinella major*), **Brunel** (*Prunella vulgaris*), **Hopklaver** (*Medicago lupulina*), **Margriet** (*Leucanthe-*

fig. 5 : situering van de in het Mechels Broek geplande potpolder op een uittreksel van kaartblad 24/3-4, M.G.I. (1964).

fig. 4 : luchtopname van het Mechels Broek, Ministerie van Openbare Werken (1982).

mum vulgare), **Pinksterbloem** (*Cardamine pratensis*), **Veldlathyrus** (*Lathyrus pratensis*) en meer zeldzaamheden als **Knolsteenbreek** (*Saxifraga granulata*) en **Hazezegge** (*Carex ovalis*) (zie ook verder).

Reuzenbalsemien, een veel voorkomende plant in de Dijlevallei ter hoogte van het Mechels Broek (foto BML).

Op de natte gronden vinden we tevens soorten aan als **Geveugeld hertshooi** (*Hypericum tetrapterum*), **Kale jonker** (*Cirsium palustre*), **Koekoeksbloem** (*Lychnis flos-cuculi*), **Moerasrolklaver** (*Lotus uliginosus*), **Moeraspijpe** (*Filipendula ulmaria*), **Tweerijige zegge** (*Carex disticha*), **Valeriaan** (*Valeriana repens*), evenals **Wilde bertram** (*Achillea ptarmica*) en **Moesdistel** (*Cirsium oleraceum*). Op de moerasige gedeelten komen ook **Egelboterbloem** (*Ranunculus flammula*), **Gewone zegge** (*Carex nigra*), **Moerasstruisgras** (*Agrostis canina*) en **Moeraswalstro** (*Galium palustre*) voor.

Fioringras (*Agrostis stolonifera*), **Geknikte vossestaart** (*Alopecurus geniculatus*), **Kluwenzuring** (*Rumex conglomeratus*), **Lidrus** (*Equisetum palustre*), **Rietzwenkgras** (*Festuca arundinacea*), **Ruige zegge** (*Carex hirta*), **Smele** (*Deschampsia cespitosa*), **Valse Voszegge** (*Carex cuprina*), **Zeegroene rus** (*Juncus inflexus*), **Zomprus** (*Juncus articulatus*) en **Zompvergeet-mij-nietje** (*Myosotis cespitosa*) zijn weer te vinden op relatief voedselrijke plaatsen met wisselende waterstand.

De meest waardevolle vegetaties vindt men in en rond de (matige) voedselrijke wateren van sloten, grachten en hier ook de bomputten (Stieperaere & Fransen, 1982).

In de minst vervuilde grachten [op de Platte beek, de Boeimeerbeek en een aantal sloten in de zogenaamde potpolder tegen de Dijle aan na, zijn de sloten weinig vervuild (Bauwens, 1975-1976)] kunnen een aantal drijvende en/of ondergedoken planten waargenomen worden: een aantal fonteinkruidsoorten als **Drijvend fonteinkruid** (*Potamogeton natans*), **Gekroesd fonteinkruid** (*Potamogeton crispus*), **Haarfijn fonteinkruid** (*Potamogeton trichoides*) en **Vlak fonteinkruid** (*Potamogeton compressus*), **Gedoornd hoornblad** (*Ceratophyllum demersum*), **Gewoon sterrekroos** (*Callitriche platycarpa*), **Kikkerbeet** (*Hydrocharis morsus-ranae*), **Krabbescheer** (*Stratiotes aloides*) (slechts in één sloot aangetroffen),

Kransvederkruid (*Myriophyllum verticillatum*), **Schildvormige waterranonkel** (*Ranunculus peltatus*), **Stijve waterranonkel** (*Ranunculus circinatus*), **Waterviolier** (*Hottonia palustris*) en **Zannichellia** (*Zannichellia palustris*). Al deze soorten zijn kenmerkend voor ondiepe, stilstaande meso- tot eutrofe waters (De Langhe, et Al., 1982). In de meer vervuilde sloten treft men de drijvende vegetaties van de **Eendekroosfamilie** (*Lemnaceae*) aan waarvan alle inheemse soorten aanwezig zijn, ook het zeldzamere **Wortelloos kroos** (*Wolffia arrhiza*).

Aan de oevers van en in de sporadisch droogvallende bomputten en sloten vallen **Blauw glidkruid** (*Scutellaria galericulata*), **Borstelbies** (*Scirpus setaceus*), **Grote egelskop** (*Sparganium erectum*), **Grote waterweegbree** (*Alisma plantago-aquatica*), **Groot moerasscherm** (*Apium nodiflorum*), **Holpijp** (*Equisetum fluviatile*), **Kleine egelskop** (*Sparganium emersum*), **Kleine watereppe** (*Berula erecta*), **Middelste waterweegbree** (*Alisma lanceolatum*), **Moeraszuring** (*Rumex palustris*), **Pijlkruid** (*Sagittaria sagittifolia*) (dominant in één bomput), **Pijptorkruid** (*Oenanthe fistulosa*), **Valse cyperzegge** (*Carex pseudocyperus*), **Waterbies** (*Eleocharis palustris*), **Watertorkruid** (*Oenanthe aquatica*), **Zwanebloem** (*Butomus umbella-*

Pijlkruid in een bomkrater in het Mechels Broek (foto BML).

tus) op, naast meer dominante soorten als **Driedelig tandzaad** (*Bidens tripartita*), **Gele waterkers** (*Rorippa amphibia*), **Knikkend tandzaad** (*Bidens cernua*), **Lisdode** (*Typha latifolia*), **Riet** (*Phragmites australis*), **Rietgras** (*Phalaris arundinacea*), **Watermunt** (*mentha aquatica*), **Waterzuring** (*Rumex hydrolaphatum*), **Wolfspoot** (*Lycopus europaeus*) en een aantal **Zeggesoorten** (*Carex* sp.) en **Liesgras** (*Glyceria maxima*) (deze soort wordt sterk dominant in meer vervuilde waters).

Aan de meer vervuilde kanten komen ook **Kattestaart** (*Lythrum salicaria*), **Gele lis** (*Iris pseudacorus*), **Leverkruid** (*Eupatorium cannabinum*) en **Reuzenbalsemien** (*Impatiens glandulifera*) voor.

Volgens De Langhe, et Al. (1983) valt het Mechels Broek op fytogeografisch gebied binnen het Vlaamse district dat verloopt over een drietal provincies, nl. het zuidwesten van Antwerpen en centrale delen van Oost- en West-Vlaanderen. Zij duiden ook de frequentie van voorkomen aan van de plantesoorten binnen de fytogeografische districten. Onderstaande tabel geeft deze soorten van het Mechels Broek aan die zeer zeldzaam (ZZ) tot vrij zeldzaam (VZ) zijn voor het Vlaamse district (eerste kolom) met daarnaast (in de tweede kolom) hun voorkomen in België. Dit kan reeds een beeld geven van de floristische waarde van het gebied, vooral wat de waterplanten en de vochtminnende plantesoorten betreft.

	Voorkomen in Vlaams district	Voorkomen in België
Borstelbies	Z	Z
Egelboterbloem	VZ-Z	VA-Z
Gewone zegge	Z-ZZ	VA-ZZ
Gulden boterbloem	ZZ	VA-ZZ
Haarfijn fonteinkruid	Z-ZZ	Z-ZZ
Hazezegge	ZZ	Z-ZZ
Kikkerbeet	VZ	VZ-ZZ
Kleine egelskop	ZZ	VA-ZZ
Kransvederkruid	VZ-Z	VZ-ZZ
Knolsteenbreek	ZZ	VZ-ZZ
Krabbescheer	Z	ZZ
Middelste waterweegbree	VZ	VZ-ZZ
Moerasstruisgras	Z	VA-ZZ
Moeraszuring	ZZ	Z-ZZ
Moesdistel	Z	VA-ZZ
Reuzenbalsemien	Z	VZ-ZZ
Stijve waterranonkel	Z	Z
Vlak Fonteinkruid	VZ-ZZ	VZ-ZZ
Wilde bertram	VZ	VA-ZZ
Wortelloos kroos	Z	Z-ZZ
Zannichellia	Z-ZZ	?
Zwanebloem	ZZ	VZ-ZZ

tabel: overzicht van de vrij zeldzame plantesoorten van het Mechels Broek. De Langhe, et Al., (1983).

ZZ: zeer zeldzaam; VZ: vrij zeldzaam; Z: zeldzaam; VA: vrij algemeen.

Tussen de weilanden bevinden zich een aantal bospercelen waarvan de boomlaag hoofdzakelijk uit Populier (*Populus* sp.) bestaat. Het zijn deels recente aanplanten (omzetting van weiland), deels oudere bospercelen waarin spontaan een kruid- en struiklaag (soms zelfs 2de boomlaag vormend) met typische bosplanten tot ontwikkeling is gekomen; in laatstgenoemde treft men **Bosandoorn** (*Stachys sylvatica*), **Bosanemoon** (*Anemone nemorosa*), **Breedbladige wespenorchis** (*Epipactis helleborine*), **Gulden boterbloem** (*Ranunculus auricomus*), **Speenkruid** (*Ranunculus ficaria*), **Veelbloemige salomonszegel** (*Polygonatum multiflorum*), **Vogelmelk** (*Ornithogalum umbellatum*) en **Gelderse roos** (*Viburnum opulus*), **Lijsterbes** (*Sorbus aucuparia*), **Trilpopulier** (*Populus tremula*), **Zachte berk** (*Betula pubescens*), **Zomereik** (*Quercus robur*), **Zwarte els** (*Alnus glutinosa*) aan.

Avifauna

Het Mechels Broek is zowel bij de natuurverenigingen als in wetenschappelijke kringen gekend als een ornithologisch waardevol gebied.

De onderstaande gegevens zijn gebaseerd op Bauwens (1975-1976) en (1979).

Eerst en vooral is het Mechels Broek een broedplaats voor talrijke vogelsoorten (55 broedvogels).

Belangrijk zijn hier een aantal soorten die broedgelegenheid zoeken in een waterrijke omgeving : ze broeden in de vochtige weilanden en in de vegetaties in en rond de sloten en bomputten. Volgens de schaal die de Commissie voor de Belgische Avifauna gebruikt om de talrijkheid van de regelmatige broedvogels aan te duiden, zijn een aantal van deze vogels schaars (50 tot 250 broedparen in heel België) tot vrij schaars (250 tot 2500 broedparen in België); deze worden aangeduid met s resp. vs. Ook regionaal gezien zijn dit soorten die uiterst zeldzaam voorkomen in de streek en er zelfs dreigen te verdwijnen.

We sommen de voornaamste soorten op: **Kievit** (*Vanellus vanellus*) (vs), **Gele Kwikstaart** (*Motacilla flava*) (beide soorten broeden hoofdzakelijk in de weilanden aan het Befferhof), **Wilde eend** (*Anas platyrhynchos*), **Wintertaling** (*Anas crecca*) (s), **Zomertaling** (*Anas querquedula*) (s), **Slobeend** (*Spatula clypeata*) (s) (voor de drie laatstgenoemden werden slechts 1 tot 4 broedgevallen per jaar waargenomen in de zogenaamde potpolder en de weilanden ter hoogte van het Befferhof), **Waterral** (*Rallus aquaticus*) (vs) (2 tot 3 paren in de zogenaamde potpolder), **Meerkoet** (*Fulica atra*) (vs) (in de onmiddellijke omgeving van de zandwinningsputten), **Waterhoen** (*Gallinula chloropus*) en **Roodborstapuit** (*Saxicola torquata*), **Blauwborst** (*Cyanosylvia svecica*) (vs), **Sprinkhaanrietzanger** (vs), **Kleine karekiet** (*Acrocephalus scirpaceus*), **Bosrietzanger** (*Acrocephalus palustris*), **Rietzanger** (*Acrocephalus schoenobaenus*), **Rietgors** (*Emberiza schoeniclus*) (deze 7 zangvogelsoorten broeden hoofdzakelijk in de "potpolder", en het reservaatgebied tussen de grote zandwinningsput en deze "potpolder,,).

Daarnaast is ook de **Fuut** (*Podiceps cristatus*) nog te vermelden als broedvogel op de kleine zandwinningsput, al zijn hier elk jaar mislukte pogingen waar te nemen die te wijten zijn aan verstoring vanuit het naburige recreatiedomein.

Tot slot kunnen we nog de broedgevallen van **Torenvalk** (*Falco tinnunculus*), **Steenuil** (*Athene noctua*) en **Ransuil** (*Asio otus*) aanhalen.

Naast zijn belang als broedgebied is het Mechels Broek waardevol als pleister- en fourageerplaats (tijdens de trek) en overwinteringsplaats voor talrijke ook voornamelijk weer weide- en watervogels.

Grote aantallen eendesoorten met naast diegene die als broedvogel voorkomen, ook **Krakeend** (*Anas strepera*), **Smient** (*Anas penelope*), **Pijlstaart** (*Anas acuta*), **Kuifeend** (*Anas fuligula*) en **Tafeleend** (*Aythya ferina*), **Grote zaagbek** (*Mergus merganser*) en ganzesoorten (*Anser* sp.) (in beperkte aantallen), steltlopers als **Kievit** (*Vanellus vanellus*), **Kleine plevier** (*Charadrius dubius*), **Watersnip** (*Gallinago gallinago*) (zelfs het hele jaar te voorkomend), **Witgatje** (*Tringa ochropus*), **Oeverloper** (*Tringa hypoleucos*), **Tureluur** (*Tringa totanus*) vinden hier hun voornaamste pleisterplaats in het Mechelse.

Dit geldt ook voor prooivogelsoorten als **Buizerd** (*Buteo buteo*), **Sperwer** (*Accipiter nisus*), **Bruine kiekendief** (*Circus aeruginosus*) en **Blauwe kiekendief** (*Circus cyaneus*) die hier vrij regelmatig waargenomen worden.

De bescherming

Deze landschaps- en natuurwaarden waren voor een aantal natuurverenigingen van dusdanig belang dat ze ervoor gingen ijveren dat het Mechels Broek zou worden beschermd tegen de ingrepen die het bedreigden. Een rangschikking als landschap zou reeds een mogelijke deeloplossing kunnen bieden. De Wielewaal en de Belgische Natuur- en Vogelreservaten (BNVR) dienden een aanvraag in, wat in het begin van de jaren '80 leidde tot de rangschikking van een groot deel van het Mechels Broek. Omwille van de uitgestrektheid van het landschap geschiedde dit in een aantal fasen (zie kaart). Momenteel wordt voor de weilanden in het noorden van het gebied (ter hoogte van het Befferhof) een volgende (d.i. 4de) beschermingsfase uitgewerkt.

Deze rangschikkingsbesluiten bevatten een aantal concrete, specifieke en doelgerichte verbodsbepalingen ter bescherming van het landschap.

Zo is het voor de bescherming van flora en fauna onder andere verboden :

- de waterhuishouding in die mate te veranderen dat de vegetatie in gevaar komt;
- moerassige plaatsen droog te leggen;

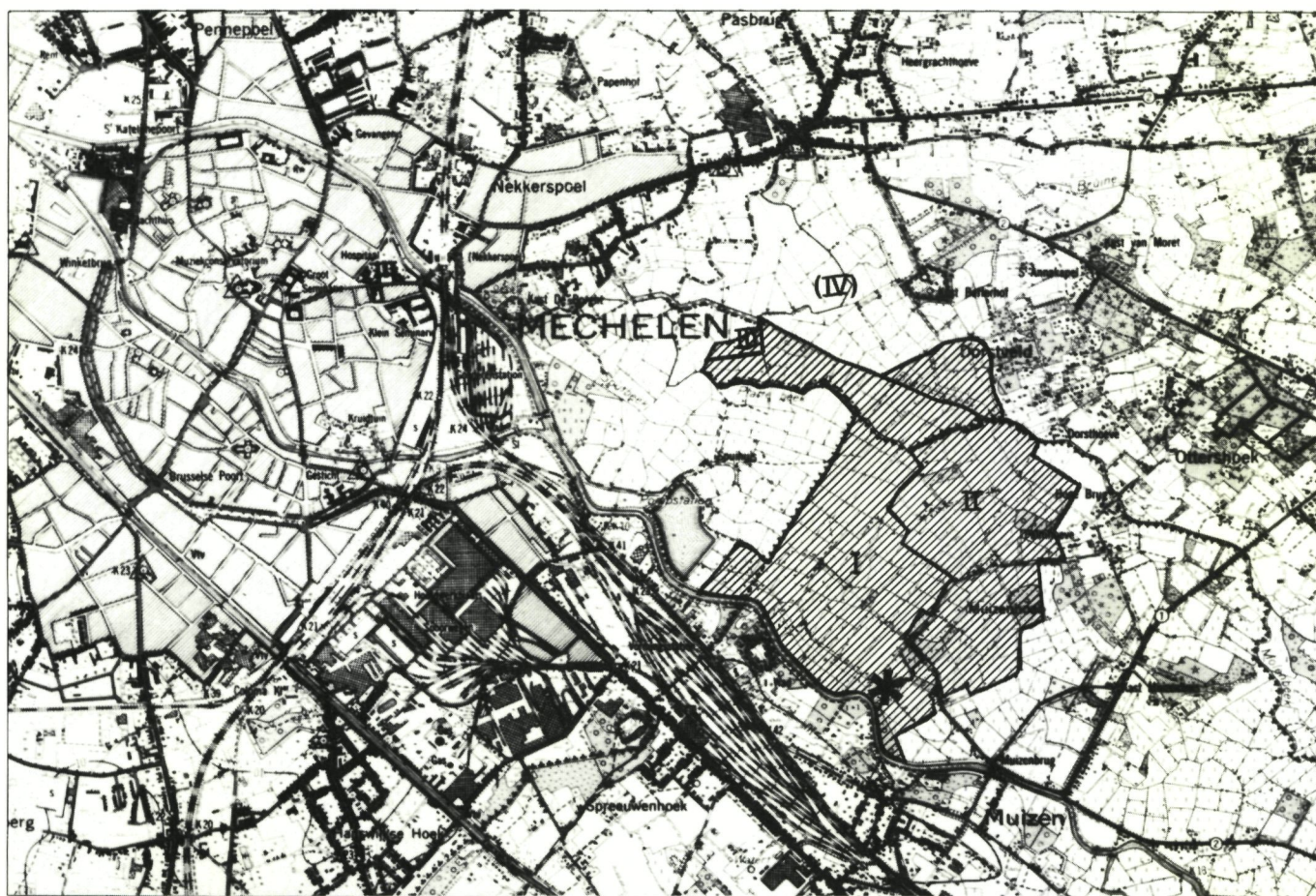

fig. 6 : situering van de verschillende fasen van de rangschikking als landschap van het Mechels Broek op uittreksel van kaartblad 24/3-4, M.G.I. (1964). Het sterretje heeft betrekking op de ligging van de Hanswijckhoeve, zie hiervoor p. 42.

- planten te vernietigen;
- chemische verdelingsmiddelen te gebruiken (behalve op de akkers) en nadelige vloeistoffen en gassen te lozen;
- vuurwapens, klemmen en gifaas te gebruiken;
- nesten, broedsels of eieren te vernietigen;
- rietkragen en oevervegetaties te maaien of af te branden in de broedtijd;
- de rust en de stilte te verstoren.

Voor de vrijwaring van de landschapsstructuur en de landschappelijke gaafheid wordt o.m. verboden:

- de aard van de grond, het uitzicht van het terrein of het hydrografisch net te wijzigen;
- ondergrondse en bovengrondse leidingen aan te leggen;
- gebouwen en constructies op te richten;
- wegen en paden te verharderen;
- vuilnis en schroot achter te laten of op te slaan.

Nu ook actief beheer

In het huidige Sigma-plan heeft Openbare Werken de ingebruikname van het Mechels Broek als potpolder geschrapt. Hierdoor ontstond de mogelijkheid om andere plannen of bestemmingen aan te halen. Voor het behoud en het voortbestaan van het landschap is het een noodzaak dat er, naast een passieve bescherming door verbodsbepalingen, een actief beheer zou worden uitgevoerd dat kadert in de doelstellingen van de rangschikking als landschap.

Voor een deel van het gebied, 18 ha natte weilanden gelegen tussen de Platte beek en de Boeimeerbeek, heeft de natuurvereniging 'de Belgische Natuur- en Vogelreservaten' met de Dienst der Zeeschelde, een beheersovereenkomst afgesloten met als doel het behoud en beheer (hooien en extensief begrazen door koeien en paarden) van een blok natte weilanden als biotoop voor de reeds aangehaalde, soms zeldzame, water- en weidevogels.

In juni 1982 werd een tweede initiatief opgezet dat ruimere doelstellingen heeft. Als kernobjecten gelden hierbij de historische Hanswijckhoeve gelegen in het zuidwestelijk deel van het Mechels Broek, en het aanpalende biologische rijke landbouwgebied, de zogenaamde potpolder. Er werd een vereniging opgericht, de Stichting Hanswijckhoeve v.z.w., die in samenwerking met de Belgische Natuur- en Vogelreservaten een project opstelde met volgende hoofddoelstellingen (Piessens, 1983):

- het behoud en herstel (restauratie) van deze historische hoeve en zijn omgeving met de inrichting van een kleinschalig, milieuvriendelijk landbouwbedrijf, dat ook ingeschakeld wordt in het behoud en beheer van de aanpalende natuurwetenschappelijk waardevolle weilanden;
- het onderhoud, het herstel en zo mogelijk de verrijking van dit natuurgebied;
- de inrichting van een natuur-educatief centrum in de hoeve.

Daartoe werd met het Comité tot aankoop van onroerende goederen van het Ministerie van Financiën onderhandeld om de gronden gelegen tussen de Dijle, de Boeimeerbeek en de Oude Muizenhoekstraat, ongeveer 70 ha, voor 99 jaar in erfpacht te krijgen.

Dit gaf als resultaat dat de Stichting Hanswijckhoeve \pm 7 ha landbouwgrond (palend aan de hoeve) in erfpacht neemt, terwijl de overige 63 ha naar de Belgische Natuur- en Vogelreservaten gaan.

Men kon dus starten met de praktische uitwerking van het geplande project. Voor het restauratiedossier van de monumentale hoeve werd een beroep gedaan op het Bestuur voor Monumenten- en Landschapszorg die deze opgave als een pilootproject grondig uitwerkte. Hierover vindt de geïnteresseerde lezer verder informatie in dit nummer. Voor het landbouwproject is reeds contact opgenomen met een aantal kandidaten en werd overeengekomen met de Belgische Natuur- en Vogelreservaten hoe er zal worden samengewerkt middels een beheersovereenkomst. Voor de begeleiding en de uitwerking van alle aspecten van het beheer van het Mechels Broek werd een beheerscommissie opgericht.

Hoe ziet de stichting dit landbouwbedrijf (Piessens, 1983):

- als eerste activiteit is er de uitbating van een beperkte veestapel (koeien en paarden) met het oog op de begrazing van het natuurgebied (zie ook verder) en het kweken van enkele zeldzame en bedreigde inlandse huisdier-rassen zoals het Vlaamse melkschaap, kipperassen als Mechels Koekoek, Goudbrakel, konijnerassen, het Brabants trekpaard, e.d.

De schapen zullen hoofdzakelijk gebruikt worden voor de begrazing van de Dijledijken.

Voor deze veeteelt is het wel essentieel dat er een schuur opgericht wordt bij de hoeve (de oorspronkelijke schuur werd tijdens de tweede wereldoorlog verwoest). Het is de bedoeling een oude monumentale schuur, waarvan de huidige eigenaar geen belangstelling heeft voor restauratie, over te brengen naar de Hanswijckhoeve.

- een tweede activiteit wordt het uitoefenen van een kleinschalige akkerbouw (op de aanpalende 7 ha) in functie van de andere exploitaties die gepland worden en het eigen gebruik zoals bv. de teelt van veevoeder (wintervoeding), van rogge, tarwe, boekweit en aardappelen.

- als derde activiteit wordt de uitoefening van een aantal oude landbouwactiviteiten gepland zoals het maken van kaas, het bakken van brood (in de aanwezige stenen bakoven), de bijenteelt, e.d.

- Hier dient ook vermeld dat een heemboomgaard aangeplant wordt. Hiervoor werd het advies ingewonnen van een specialist ter zake, de heer L. Royen (Vliermaal, Limburg).

Daarnaast zal de Hanswijckhoeve als natuur-educatief centrum ingericht worden.

De restauratieplannen zijn zo opgevat dat slechts een gedeelte van de hoeve dienst zal doen als landbouwers-

Zicht op het Mechels Broek, deel potpolder (foto BML).

woning, het oudste gedeelte krijgt de functie van ontmoetingsplaats, vergaderingsruimte en natuur-educatief centrum. Het ligt in de bedoeling foto's en ander documentatiemateriaal over de flora en fauna van het gebied ter beschikking te stellen, zodat voorafgaand aan of aansluitend bij rondleidingen van scholieren en andere groepen in het natuurgebied, enige uitleg aan de hand van illustratiemateriaal kan worden verschaft. Over de planten van het Mechels Broek is reeds een diareeks samengesteld. Voor de rondleidingen in het natuurgebied heeft de werkgroep 'Mechels Broek' van de natuurgidsen haar steun reeds toegezegd.

Naast passieve deelname van zowel jongeren als volwassenen in de vorm van wandelingen of bezoeken aan het natuur-educatief centrum, zal een actieve betrokkenheid mogelijk zijn door het deelnemen aan bepaalde beheerswerkzaamheden in het natuurgedeelte zoals het maaien, het knotten van wilgen en eiken, het planten van knotwilgen, het beheer van het moeras, enz.

Het beheer van het natuurgebied (Dewyspelaere, 1984)

Dit beheer zal uitgewerkt worden door de Belgische Natuur- en Vogelreservaten, wat uiteindelijk dient uit te monden in een beheersplan dat in overeenstemming is met de doelstellingen van de rangschikking als landschap.

Vermits het belang van dit deelgebied van het Mechels Broek, zoals eerder vermeld, gelegen is enerzijds in zijn waarde als broed-, pleister- en fourageerplaats van talrijke water- en weidevogels en anderzijds in het voorkomen van waardevolle vegetaties in sloten, bomputten, vochtige graslanden en moerassige terreinen, beogen de beheersopties het behoud, het herstel en de verrijking van deze ornithologische en vegetatiekundige waarden.

Een eerste punt is het bekomen van een gunstige waterstand, gezien het gebied de laatste jaren droger geworden is door de verstoring van de waterhuishouding (zowel het waterpeil als het slotenstelsel). Dit houdt in dat voor de vochtige graslanden het waterpeil in de winter enkele centimeters boven het maaiveld dient te worden gebracht en in de zomer gelijk met of iets onder het maaiveld. Dit zal, indien nodig, gebeuren door pompen. Daarnaast is het bestendigen en indien mogelijk verbeteren (vooral de nogal vervuilde sloten die in de noordwesthoek van de potpolder tegen de Dijle aan en de sloten aan de Oude Muizenhoekstraat) van de kwaliteit van het oppervlaktewater, eveneens een primordiale opdracht.

Het onderhoud van de graslanden zal gebeuren op 2 manieren. Een gedeelte (ongeveer 2/3) zal begraasd worden; door koeien en paarden. Het aantal dieren per hectare zal erg laag gehouden worden (gemiddeld 1 à 1,5 per ha). Het andere gedeelte zal als hooiland beheerd worden; begin juni zal er gemaaid worden en in het najaar zal er nabeweid worden. Deze onderhoudsmaatregelen dragen

tevens bij tot de verrijking van de vegetatie van de graslanden (het uitlaten van bemesting en de actieve verschraling (maaien en afgrazen) van de bodem brengen een gedifferentieerde flora teweeg).

Ze veroorzaken tevens slechts een minimale verstoring van de broedpopulatie in deze graslanden. Kleine delen zullen zelfs ruig gelaten worden als broedgelegenheid voor vogels en fourageergebied voor insecten.

Een deel van de monotone populieraanplanten, meer bepaald deze waar de kruidlaag nog de samenstelling heeft van vóór de aanplant, zullen gekapt worden om het open karakter van het moerassig gebied te herstellen.

Op de drogere terreinen zullen een aantal houtkanten aangeplant worden, onder andere tussen de percelen die als akker zullen worden bewerkt om hier aldus het klein-

schalige karakter van de landbouwgronden te herstellen (wat tevens natuurverrijkend is).

Al deze beheersaspecten zullen, zoals reeds gesteld, in nauwe wisselwerking met het leven in en op de Hanswijckhoeve uitgevoerd worden.

De toekomst zal uitwijzen of al deze beschermings- en beheersmaatregelen een afdoende garantie bieden voor het voortbestaan van de belangrijke natuur- en landschapswaarden van het Mechels Broek in het bijzonder en of een dergelijke aanpak ook "levensvatbaar", kan zijn in andere gebieden.

Beeld van een oevervegetatie van een sloot in het Mechels Broek (foto BML).

Referenties

- Baeyens, L. (1964). Bodemkaart van België: kaartblad Mechelen 58 E en verklarende tekst bij het kaartblad. Gent, Centrum voor Bodemkartering.
- Bauwens, D. (1974-1976). Floristische streeplijsten van de kilometerhokken D4.38.12 en D4.38.21, niet gepubliceerd.
- Bauwens, D. (1975-1976). Een veldbiologische studie van het Mechels Broek (Mechelen, Bonheiden, Muizen) ten behoeve van inrichting en beheer. Universitaire Instelling Antwerpen.
- Bauwens, D. (1979). Avifauna van het Mechels Broek (1970-1977). Turnhout, De Wielewaal 45 (4), 93-115.
- De Commissie voor de Belgische Avifauna (1967). Avifauna van België. Brussel, Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen.
- De Langhe, J.-E., Delvosalle, L., Duvigneaud, J., Vanden Berghen, C. (1983). Flora van België, Het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden. Meise, Uitgave van het Patrimonium van de Nationale Plantentuin van België.
- Deneef, R. (1979). Voorstel tot rangschikking als landschap van het Mechels Broek. Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, niet gepubliceerd.
- Dewyspelaere, J. (1984). Natuurbeheer in het Mechels Broek. Schriftelijke mededeling Belgische Natuur- en Vogelreservaten.
- Piessens, R. (1983). Stichting Hanswijckhoeve v.z.w. — Project Natuur-educatief centrum, milieuverrijkende landbouw, natuurbeheer en natuurstudie. Schriftelijke mededeling Stichting Hanswijckhoeve.
- Staatssecretariaat voor streekeconomie en voor Ruimtelijke Ordening en Huisvesting (1977). Gewestplan Halle - Vilvoorde - Asse. Brussel, Bestuur van de Stedebouw en de Ruimtelijke Ordening, kaartblad 23/4.
- Stieperaere, H. & Franssen, K., (1982). Standaardlijst van de Belgische vaatplanten met aanduiding van hun zeldzaamheid en socio-ecologische groep. Dumorteria 22, 1-41.

Woord vooraf

Alle auteurs die zich specialiseerden in het opzoeken van de beschikbare bronnen, zijn het er over eens dat de geschiedenis van de vrijmetselarij vrij duister is en dus moeilijk — zometeen onmogelijk — juist te bepalen en neer te schrijven. Een betrouwbare geschiedenis van de oorsprong van de vrijmetselarij hier of in enig land in Europa bezitten we (nog) niet. Feit is alleszins dat het ontstaan van de vrijmetselarij in de hedendaagse zin — ook de speculatieve vrijmetselarij genoemd — terug te vinden is in 1717, toen vier Londense loges de Grootloge van Engeland stichtten. Deze vereniging was het gevolg van een eeuwendurende evolutie en beïnvloeding van richtingen lopend over regels, riten en symbolen gepraktiseerd door o.a. de Alchimisten, de Tempeliers, de Gnostici en de Mystici.

De grootste beïnvloeding en tevens de rechtstreekse oorzaak bij het ontstaan van de huidige speculatieve vrijmetselarij is ontegensprekelijk te zoeken bij de middeleeuwse bouwgiilden. Tussen de steenkapper die de nodige blokken kapte en er zijn eigen merkteken in beitelde — nog goed weer te vinden in onze middeleeuwse en laatmiddeleeuwse gebouwen — en zijn bouw hut of loge op de werf oprichtte, tot het aanvaarden van niet-vakgenoten in hun vereniging, ligt een eeuwenlange evolutie besloten. Die evolutie weergeven in deze korte inleiding is onmogelijk en ook niet relevant voor datgene waar deze bijdrage voor wil instaan. De bedoeling is inderdaad voor de eerste maal in een cultureel tijdschrift in Vlaanderen aandacht te besteden aan de maçonnieke tempelbouw zoals die door de speculatieve maçons werd en wordt uitgevoerd.

Dat hierbij de symboliek het fundamentele gegeven is, zullen de bijgaande foto's en documenten duidelijk maken.

In de hiernavolgende bijdragen wordt echter slechts een tip van de spreekwoordelijke 'sluier' gelicht over enkele egyptiserende logegebouwen in Antwerpen en Brussel.

Enerzijds is er het artikel van **P. Maclot** en **E. Warmenbol**, met de medewerking van **M. De Schampheleire**, die wij dankbaar moeten zijn voor de studie die zij, in moeilijke en ondankbare omstandigheden en met een lovenswaardige speurzin en hardnekkigheid, hebben verricht over het inmiddels verdwenen **logegebouw in de Meistraat te Antwerpen**. Hier was inderdaad de afbraak de aanleiding van een zo volledig mogelijke documentatie over deze — met bescheiden middelen opgebouwde — egyptiserende tempel.

Door het verdwijnen onder de slopershamer van de oorspronkelijke structuur, kan zonder meer gesteld worden dat hun bijdrage nu reeds historisch belangrijk en onvervangbaar is. Zij reconstrueren bovendien het verhaal van de bouw en aankleding en reiken de sleutels aan voor de interpretatie van de herkomst van de decoratieschema's en de iconografie.

De aanleiding tot de studie van **M.M. Celis** over twee nog bestaande tempels in Brussel ligt helemaal anders. Hier bood de aanvraag tot bescherming vanuit de loge zelf van een van haar gebouwen de gelegenheid om nader onderzoek te verrichten zowel van de nog bestaande materiële structuren als naar de voorgeschiedenis ervan. Vooral dit laatste onderzoek opende als het ware een doos van Pandora: een schat aan gegevens kwam inderdaad vrij. Eén van de kenmerken van de Brusselse logegeschiedenis is de grote — zij het noodgedwongen — mobiliteit. Vele Brusselse tempels blijken het recente lot van de Antwerpse tempel reeds in de negentiende eeuw ondergaan te hebben. Niet alle teruggevonden (foto-)grafische getuigen van deze vroegere tempels kunnen evenwel in deze bijdrage opgenomen worden. Ook hier is de speurzin van de auteur lovenswaardig te noemen. In het kader van dit nummer beperkt hij zich in hoofdzaak tot een eerste, voornamelijk visuele voorstelling van twee tempels respectievelijk in de Peterseliestraat en in de Lakensestraat. Het onderzoek wordt voortgezet...

Hier kom ik op de m.i. grootste verdienste van hiernavolgende bijdragen, nl. dat zij een eerste, gedegen en nuchtere kennismaking bieden met een aspect van de materiële cultuur van de vrijmetselarij. Dat hierbij op de medewerking kon worden gerekend van het maçonnieke milieu wil ik niet onvermeld laten. Wij vragen aandacht voor een tot nog toe vrijwel onbekend patrimonium en... onbekend is onbemand, getuige de lotgevallen van de Antwerpse tempel.

Indien bovendien deze publikatie een aanzet en een stimulans zou betekenen tot verder onderzoek, dan zie ik hier twee belangrijke gevolgen: enerzijds zal op die manier de nog te schrijven geschiedenis van de vrijmetselarij terecht niet voorbij kunnen gaan aan de 'materiële cultuur' die er onverbrekkelijk mee verbonden is; anderzijds zal het aanreiken van een degelijke en grondige documentatie en inventaris de mogelijkheid scheppen om een afgewogen en verantwoord monumentenbeleid te voeren. De materiële getuigen van de vrijmetselarij maken inderdaad eveneens onverbrekkelijk deel uit van ons bouwkundig erfgoed en vertegenwoordigen evidente cultuurhistorische, esthetische en kunsthistorische waarden.

Armand Vermeulen,
Kabinetschef van de Gemeenschapsminister van Cultuur.

Twée tempels onder de slopershamer: aantekeningen bij de afbraak van het logegebouw van „Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis” te Antwerpen

P. Maclot & E. Warmenbol
m.m.v. M. De Schampheleire

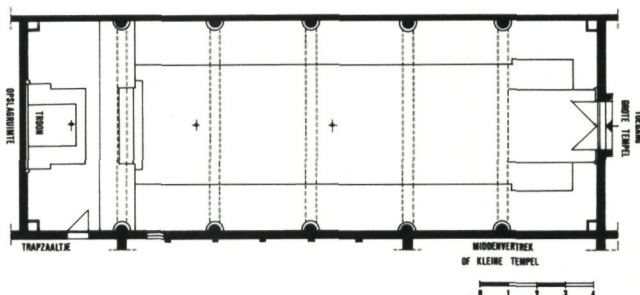
Midden juni 1982 verdween onder de slopershamer het gebouw waarin de Antwerpse Vrijmetse-laarsloge 'Les Amis du Commerce et La Persévérance Réunis' (1) gedurende een eeuw — van 24 januari 1876 tot 13 december 1975 — haar bijeenkomsten gehouden had. Het betreft het lokaal gelegen aan de Meistraat 25 te Antwerpen.

Projecten tot uitbouw van de naastgelegen Stadsschool waren de aanleiding tot de onteigening van deze loge in 1975. De uitbreidingsplannen bleken echter te groots en te duur opgevat, zodat afgezien werd van de uitvoering. Toch zouden de gebouwen aan de Meistraat afgebroken worden; bij gebrek aan onderhoud waren ze in een té ver gevorderde toestand van verval geraakt. Het mogelijk cultuur-historische belang van de betreffende egyptiserende tempels, was slechts tot één persoon doorgedrongen: Frans Broers, toen Eerste Studiemeester van voornoemde school. Hij stelde de Oudheid-kundige Musea op de hoogte van de nakende afbraak, waarna in oktober 1981 een fotografische survey werd uitgevoerd, en allerlei achtergelaten stukken naar de Stadsmagazijnen werden overgebracht.

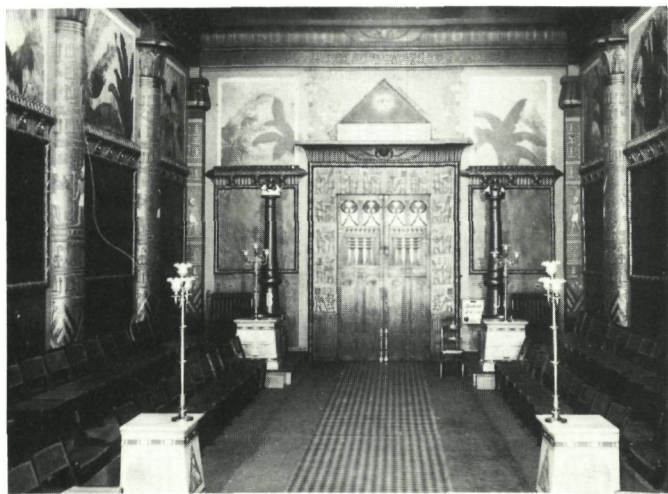
Zelf 'ontdekten' wij deze tempels in juni 1982, toen zij opengebroken en ten dode opgeschreven voor ons lagen. Bij rapport aan de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg werd overwogen de werken tijdelijk stop te zetten. Wegens de reeds te ingrijpende staat van afbraak leek een tussenkomst evenwel zinloos. Hierop maakten we een opmeting van wat nog overeind stond van de grote tempel; vóór we op de werf kwamen was de kleinere tempel (het middenvertrek) (2) reeds zo goed als verdwenen. Een nieuwe fotografische survey volgde, en er werd getracht zoveel mogelijk decoratieve onderdelen voor vernietiging te vrijwaren door ze te ontmantelen en af te voeren.

Bouwgeschiedenis en bouwmeesters

De nieuwe tempel van 'Les Amis du Commerce et La Persévérance Réunis' werd gebouwd in 1875, op gronden die grotendeels door ruil (3) in het bezit van deze loge waren gekomen. Bij een reeds bestaand 18de-eeuws pand, het nr. 25 aan de toenmalige Lange Meystraat, werd een aanbouw opgetrokken, eenvoudig in plan en opstand, een bakstenen constructie afgedekt met metalen liggers en een houten roostering. Deze tempel beantwoordde qua grondplan en opstand aan de normen en voorschriften voor dergelijke gebouwen, met andere woorden aan het model van de bijbelse tempel van Salomon. Toch gaat het om een tempel die qua stijl inspiratie verraadt van het Oude Egypte.

Opmetingsplan van de grote tempel (naar P. Maclot, tekening M. Dierickx).

Binnenzicht van de grote tempel, naar de toegangsdeur toe, omstreeks 1922 (?) (verzameling K. Betz).

Sommige maçons namelijk, meenden de oorsprong van de vrijmetselarij in de Egyptische 'mysteriën' te onderkennen (4), en dit vooral na het publiceren in 1861 van het uit de jaren 1430-1440 daterende 'Cooke's Manuscript', waarin men kan lezen dat de vrijmetselarij zich vanuit Egypte verspreide 'van land tot land, van koninkrijk tot koninkrijk' (5).

Bovendien vonden volgens sommige auteurs de eerste initiatieplechtigheden hun oorsprong in Egypte. En de Egyptische hiërogllyphen trokken vele op symboliek afgestemde maçons aan (6).

De doorslaggevende impuls kwam echter van de expeditie van Napoleon Bonaparte naar Egypte (7). Als gevolg daarvan ontstonden in de schoot van de vrijmetselarij zelfs bijzondere Egyptische ritussen, zoals de Misraïmrutus, in 1805, en later de Memphis-ritus.

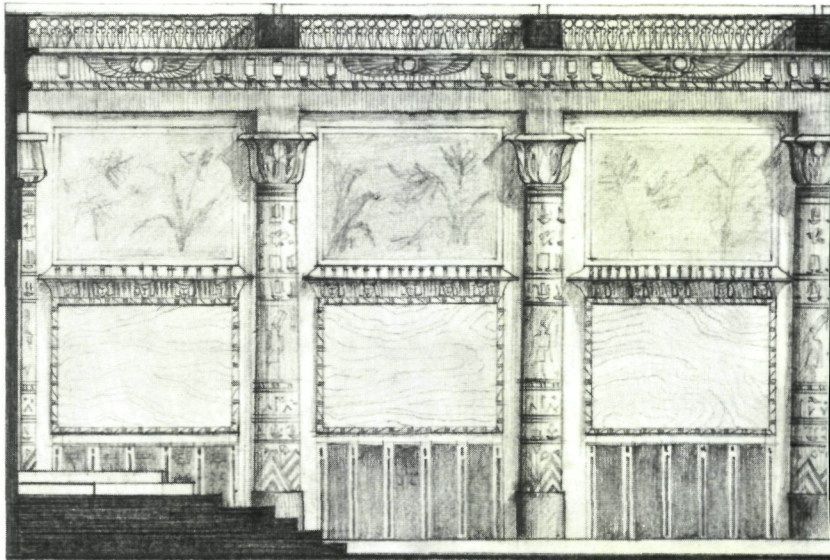
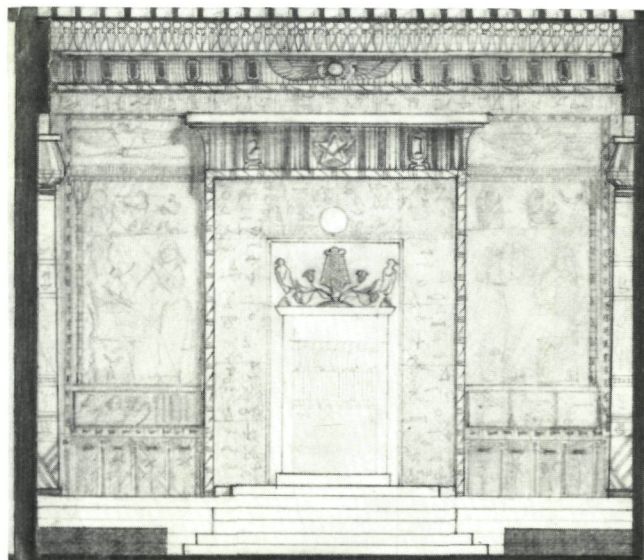
Het interieur van de tempel van 'Les Amis du Commerce et La Persévérance Réunis' vertaalde in beeld en zinne-

beeld datgene wat de vrijmetselarij toendertijd tot het Oude Egypte aantrok. De decoratie, deels stucwerk — althans wat de bekleding van de 'constructieve' elementen als kolommen, kroonlijsten en inkomportaal betrof — deels schilderwerk — als invulling —, toonde een merkwaardig staaltje van 'peintre-décorateur'-kunde uit het einde van de vorige eeuw. Er werd wel gekozen voor de meest goedkope en minst tijdrovende bouw en afwerking: de loge beschikte immers slechts over bescheiden geldelijke middelen (8).

Pierre-François Laout (1825-1903) — hoofdconducteur Stadswerken (9) — werd als architect van het loggebouw aangesteld, maar Jean-Laurent Hasse (1849-1923) — een der vooraanstaande architecten van het Antwerpen rond de eeuwwisseling — had er de laatste hand in (10). Een en ander blijkt uit de toespraak van Achtbare Meester Gustave Royers (1848-1923) — Stadsingenieur (11) en tevens administratief overste van P.-F. Laout — ter gelegenheid van de inhuldiging van de nieuwe tempel. Hierin heeft hij het bovendien ook over 'un Frère de l'Orient de Bruxelles, dont le beau talent est connu de nous tous, (qui) a bien voulu nous aider de ses précieux conseils pour parfaire la décoration de ce temple: le Frère Samyn...' (12).

Adolphe-Louis Samyn (1842-1903) staat inderdaad ook bekend als bouwmeester van de in 1968 gesloopte tempel van 'Le Travail' te Verviers, en van de in 1879 ingerichte tempel van 'Les Amis Philanthropes' te Brussel in de Peterseliestraat, in die tijd 'le plus beau temple maçonnique de l'Europe', die we gelukkig ook vandaag nog tot ons levend patrimonium mogen rekenen (13).

De grote tempel aan de Meistraat werd reeds op 24 januari 1876 in gebruik genomen (14), maar door omstandigheden pas op 21 oktober 1883 ingehuldigd (15). De kleine tempel, het zogenaamde middenvertrek, werd twintig jaar later aangebouwd (16). Blijkbaar werd voor geen van beide een bouwaanvraag ingediend.

Reconstructietekening van de oost-, zuid- en westwanden van de grote tempel (tekening P. Maclot).

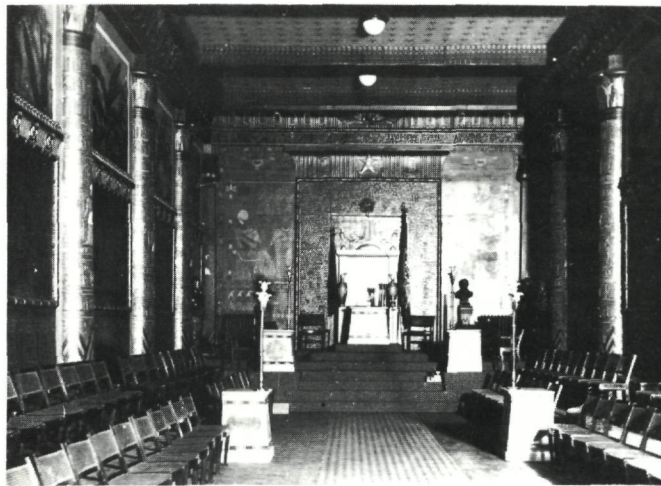
Inspiratie en imitatie...

Naast enkele verluchttingsopeningen in de noordwand, waren de buitenmuren volledig blind en vertoonden geen spoor van enige decoratie, zodat ze niet de minste functie verraadden. 'A l'extérieur il est modeste et paraît dormir dans sa forme immuable...' (17).

Het interieur vormde een sterk contrast in zijn somptueuze pracht van ornament, kleur en verguldsel, dat bij de oorspronkelijke gasverlichting mysterieus moet hebben gefonkeld. 'A l'intérieur, on vit, on pense, la lumière resplendit....' (17).

Op een verhoog van zeven treden tegen de oostmuur stond, onder een kroonlijst met Vlamme Ster, de Troon van de Achtbare Meester met een gevederde en gehoornde Osiriskroon, door twee naar buiten gekeerde Horusvogels geflankeerd. Aan beide zijden waren monumentale muurschilderingen aangebracht: links werden Osiris en de zon door mannenfiguren aanbeden, rechts Isis en de maan door vrouwenfiguren. Zowel personages als accessoires werden gelicht uit Lepsius' 'Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien' en uit Prisse d'Avennes' 'Histoire de l'Art Egyptien' (18), waarbij de inhoud of de inhoudelijke samenhang verloren ging door het verwerken van de platen in een nieuwe samenstelling. Ten gevolge van oorlogsschade werden deze wandschilderingen bij restauratiewerken in 1948 met doeken met dezelfde taferelen overkleefd (19).

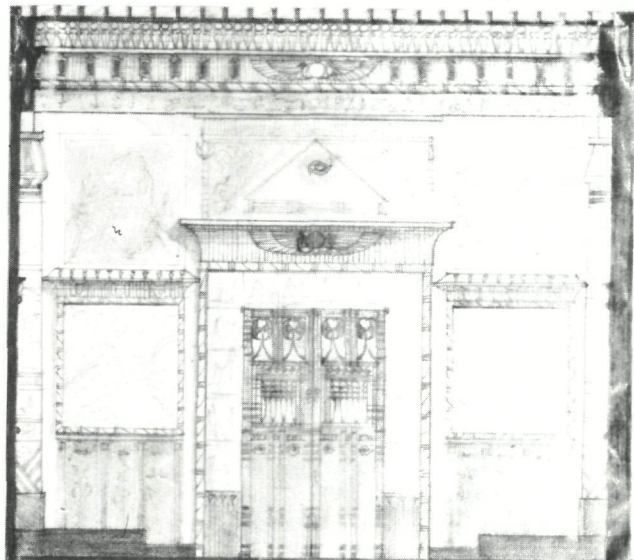
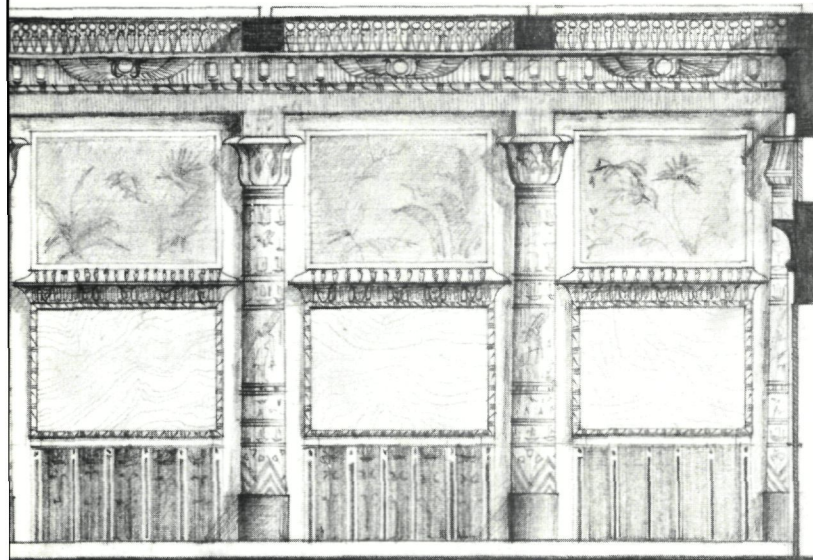
In het westen lag traditiegetrouw de toegangsdeur; de houten deurvleugels waren de reproductie van een deur uitgetekend door Prisse d'Avennes. Het driehoekig luik boven in de westwand, waarop een wadjet- of Horusoog was afgebeeld, was geflankeerd door een schildering van twee harpen met mensenhoofd, afkomstig uit dezelfde bron (20).

Binnenzicht van de grote tempel, naar de Troon toe, omstreeks 1922 (?) (verzameling K. Betz).

De deuromlijsting, afgeboord door halfronde reliëfbalkjes en bekroond door een sterk naar buiten komende kroonlijst met gevleugelde zonnescijf, was een 'pastiche' van een bestaande oud-Egyptische deuromlijsting, terug te vinden in de Chonsoetempel te Karnak. Ze werd samengesteld uit een selectie van acht verschillende scènes weliswaar voorkomend op het origineel, maar waarvan de meeste hier twee maal gebruikt werden en bovendien herverdeeld. Ze zijn voorts zeer nauwgezet nagetekend uit de 'Description de l'Egypte'.

De wanddecoratie aan beide zijden van deze toegangsdeur sloot aan bij die van de lange noord- en zuidwanden, die telkens door vijf halve kolommen en twee hoekpilasters in zes gelijke traveeën waren ingedeeld. Deze imposante pijlers werden gecopieerd naar de zuilenschachten van de hypostyle zaal van Karnak, zoals afgedrukt in de 'Description de l'Egypte', terwijl voor de

kapitelen deze van de hypostyle zaal van Esna werden genomen uit dat zelfde werk (21).

De tussenruimten waren drielijkelijk ingedeeld; onderaan zat een plint met gestileerde bloemmotieven ontleend aan het ontwerp van een baccarat-fruitschaal, verschenen in Pfnors 'Ornementation Usuelle de toutes les époques' (22). Daarboven zat een gemarbreerd paneel door halfronde reliëfbalkjes omlijst en bekroonlijst met een reeks van vijf Hathorkoppen met een rij ureusslangetjes er bovenop; helemaal bovenaan tenslotte was een doek aangebracht met tropisch-nylotische plantegroei beschilderd.

Merkwaardig was verder dat op twee plaatsen achter deze Hathorkoppen nog teksten werden aangetroffen, daterend uit de allervroegste decoratieperiode: 'Faits le Bien par Amour pour le Bien Lui-Même' en 'Réjouis-toi dans la Justice'.

Schilder en stucadoor...

Uit de reeds aangehaalde toespraak van Achtbare Meester Gustave Royers weten we dat een zekere Verbuecken 'cet artiste aussi modeste que consciencieux' 'toutes les parties décoratives' voor zijn rekening nam (23), met andere woorden het schilderwerk en vermoedelijk ook de schrijnwerkerij. Over de 'peintres-décorateurs' in het algemeen zijn de gegevens tot nog toe uiterst schaars te noemen en Verbuecken is dan ook een zo goed als onbestudeerd figuur. In de Antwerpse Adresboeken komt tussen de jaren 1856-1870 een zekere Louis Verbuecken voor als peintre-décorateur, terwijl in de periode 1882-1914, op een ander adres, een H. of zelfs H.-J.A.L. Verbuecken eveneens als peintre-décorateur gevestigd was (24). Mogelijk betreft het vader en zoon, en voor zover kan worden uitgemaakt was het deze H.- of Henri Verbuecken die de grote tempel afwerkte vóór april 1875, aangezien toen voorgesteld werd de 'emblèmes et ornements qui décorent le temple' te fotograferen (24b). Bovendien wordt hij op de stichtingsplaat vermeld als 'maître de cérémonie' en zou hij in de toekomst onder meer zorgen voor de decoratie van de in 1895-'96 aangebouwde kleine tempel én voor de opfrissing van de grote in 1898 (25).

De bronnen die hij voor zijn schilderijen gebruikte waren de reeds vermelde werken van Prisse d'Avennes en Lepsius, twee plaatwerken die op dat moment reeds te consulteren waren in de Antwerpse Stadsbibliotheek. Voor de opfrissingsbeurt, die onder meer de hoger beschreven opschriften achter de nieuwe paneeldecoratie moest doen verdwijnen, putte hij zijn inspiratie weer uit Prisse d'Avennes, maar nu ook uit Pfnors werk, eveneens te vinden in deze bibliotheek. Dat Henri Verbuecken (1848-1927) een geïnspireerd decorateur was, die belangrijke opdrachten aankon en kwaliteitswerk leverde, is momenteel nog te zien in de Salons De Laet, Lamorinièrestraat 240 te Antwerpen, een inrichting van zijn hand gerealiseerd in 1913. Het huis biedt een varië-

teit van kamers met luxueuze decors in Moorse, Russische, Assyrische, Japanse, Venetiaanse en neogotische stijl (26).

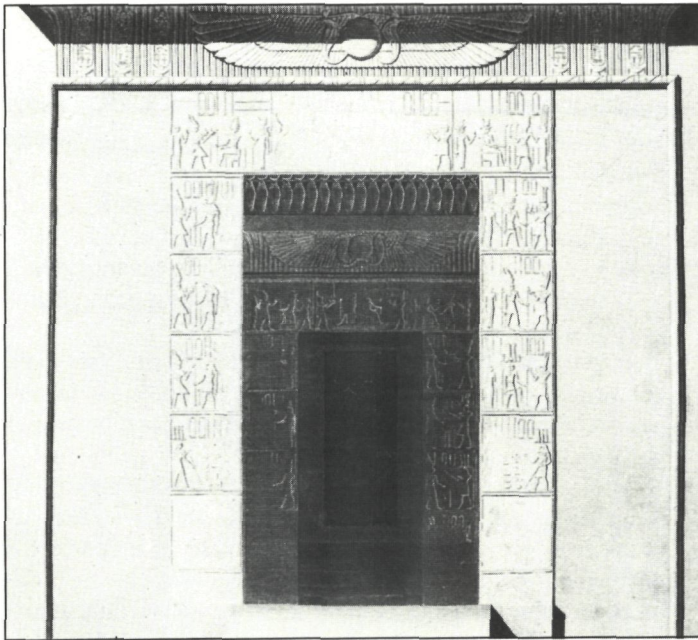
Voor de inrichting van de tempel was echter een zeer klein budget voorzien, waarbinnen het gewenste effect diende te worden bekomen.

Het stucadoorswerk lijkt van een andere hand, en wel afkomstig van het zelfde atelier als dat van de Egyptische zaal in het Kasteel Moeland, — nu het Sint-Antoniusgesticht — te Sint-Niklaas, daterend uit 1877 (27). Beide stuc-decors gaan voort op de 'Description de l'Egypte' en in het bijzonder vertonen de deuromlijsting in de westwand en de acht kolommen met hun vier verschillende types kapitelen van Kasteel Moeland merkwaardig veel overeenkomst met wat we in de Antwerpse tempel leerden kennen; de deuromlijsting werd met gelijkaardige rollijsten omzoomd en door een zelfde kroonlijst met gevleugelde zonnescijf bekroond, waarbij — zoals in Antwerpen — een pastiche werd gemaakt van een deuromlijsting uit de Chonsoetempel van Karnak, zoals die te vinden is in de 'Description de l'Egypte' (28).

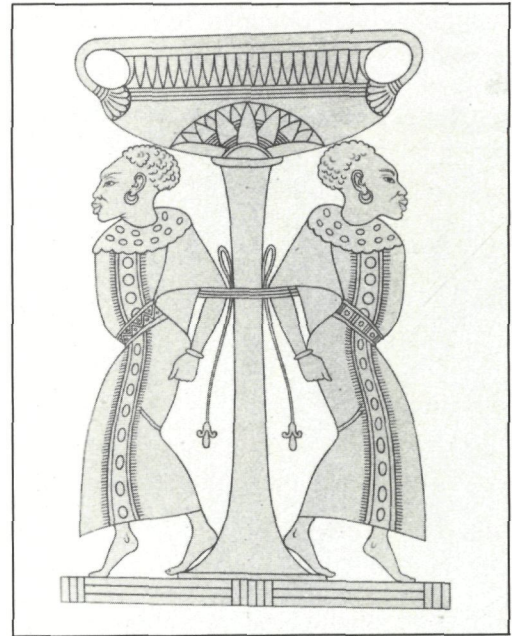
In Sint-Niklaas was de stucadoor een zekere Auguste Bonnefoy (1813-1883) (29), een decorateur die ook als schilder vermeld wordt, en bekend stond als kundig hersteller en nabootser van oude doeken (30). Wanneer Royers het in zijn inhuldigungsrede heeft over de 'parti excellent qu'il (Verbuecken) a su tirer des dispositifs du local et des conseils du Frère Samyn', kunnen we daaruit misschien afleiden dat architect Samyn uit Brussel het Brusselse atelier van de bekwame Bonnefoy aan zijn Antwerpse vrijmetselaarsbroeders aanraadde. Het is bovendien zo dat de 'Description de l'Egypte', die door Bonnefoy werd gebruikt in zijn decoraties, in Antwerpen niet te krijgen was, maar wel bijvoorbeeld aan de Université Libre de Bruxelles....

Evaluatie als monument...

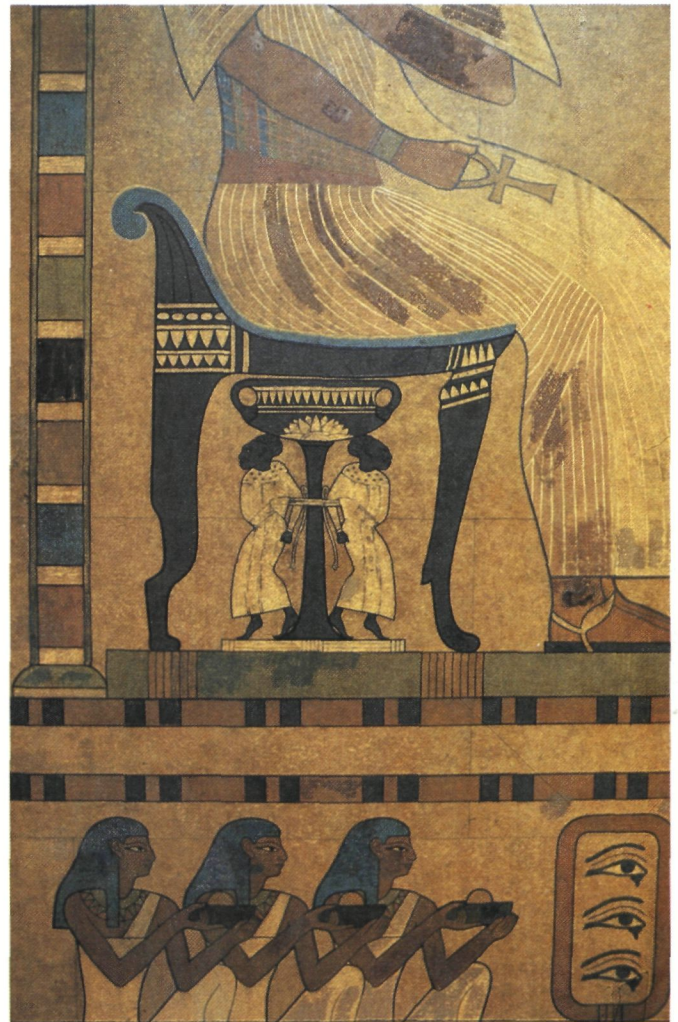
De aard van de gebruikte materialen en de slechte omstandigheden gaven vanaf 1975 vrij spel aan destructieve elementen als zwam, houtworm, ongedierte etc. in dit verwaarloosde gebouw, zodat de eventuele redding van zowel draagstructuur als decoratie onmogelijk was geworden na een periode van zeven jaar. Metselwerk en bepleistering, en stuc- en schrijnwerk van het met rottende duivenlijken bezaaide gebouw waren in juni 1982 verregaand aangetast. Duidelijk was een ingreep op dat moment totaal buiten de kwestie: het probleem van conservatie had inderdaad in een veel vroeger stadium moeten worden gesteld, toen een ontwerp tot renovatie en recycling nog als een realistisch plan verdedigd had kunnen worden, en energie en kosten binnen de redelijkheid lagen. Natuurlijk lijkt het ons achteraf vanzelfsprekend dat een dergelijk gebouw vooraf onderworpen had moeten worden aan een eerlijk onderzoek, waarbij de verschillende waarden als argumenten hadden moeten gelden om tot een verantwoorde renovatie- of restauratie-

Westwand en toegangsdeur van de grote tempel (foto Volkskundemuseum, Antwerpen) en het model voor de deuromlijsting in de *Description de l'Égypte*, Bibliothèque Principale des Sciences Humaines-Université Libre de Bruxelles (foto M. Lorrez).

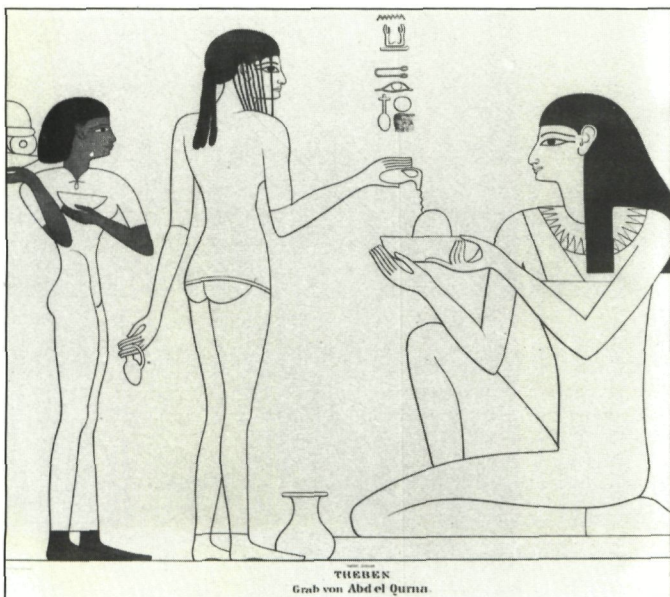

Pronkvaas met gevangen Nubiërs. Detail van de wandschildering links van de Troon (foto E. Warmenbol) en de inspiratiebron : E. Prisse d'Avennes, *Histoire de l'art égyptien, d'après les monuments*, Paris, 1878, Stadsbibliotheek Antwerpen (foto M. Lorrez).

Eén van de zeldzame Oud-Egyptische figuren in 3/4 zicht : detail uit het paneel rechts van de Troon (foto E. Warmenbol) en de inspiratiebron : Lepsius' *Denkmäler*, Stadsbibliotheek Antwerpen (foto M. Lorrez).

optie te komen. Ons rest enkel aan de hand van dit voorval enkele bedenkingen te maken.

O.i. is het onbetwistbaar zo dat een neo-Egyptische vrijmetselaarsstempel in vergelijking bv. met een neogotische kerk 'gelijkwaardige' en 'vergelijkbare' cultuurhistorische, kunsthistorische en esthetische waarden kan inhouden. Dat deze erkenning tot nog toe geen ingang gevonden heeft, is wellicht deels te wijten aan het maçonnieke milieu zelf dat tot nog toe weinig belangstelling heeft getoond voor het historische — al of niet egyptiserende — loge-interieur.

Ook problematisch is de zeer private functie van deze gebouwen wat natuurlijk de toegankelijkheid — letterlijk en figuurlijk — tot deze vorm van architectuur bij het bredere publiek niet heeft bevorderd.

Dat 150 jaar Groot Oosten van België (1833-1983) in het Antwerpse werd voorbereid samenvallend met de afbraak van een der belangrijke tempels behorende tot deze obediëntie, is meer dan beklagenswaardig te noemen, te meer daar momenteel alles wat de vrijmetselarij aangaat door deze viering een grote publieke belangstelling is beginnen te genieten (31).

Een ander aspect, specifiek verbonden met de egyptiserende tempels, is de situering ervan binnen de 19de-eeuwse interpretatie van de Egyptische kunst, en dan vooral de verwerking ervan in o.m. de architectuur en de toegepaste kunsten, met name de 'Egyptomanie' (32).

In 1981 vierde de Egyptologie de 150ste verjaaring van de instelling van haar eerste leerstoel, i.c. deze door Champollion bekleed aan het Collège de France te Parijs vanaf 1831. Ook deze viering gaf aanleiding tot een vernieuwde interesse voor de studie van de receptie van dit fenomeen in de 19de-eeuwse samenleving.

De hogergeschetste lotgevallen van de Antwerpse tempel enerzijds en de aangehaalde stijgende belangstelling brengen ons dan ook tot de conclusie dat met deze getuigen van de maçonnieke cultuur op een meer bewuste én nuchtere manier omgesprongen dient te worden.

Indien onze bijdrage een aanzet gegeven heeft tot het niet langer 'marginaliseren' van het fenomeen, achten wij ons reeds ten dele in ons opzet geslaagd.

Dankwoord

We houden eraan de volgende personen en instellingen te danken voor hun daadwerkelijke hulp bij onze opzoeken: de Oudheidkundige Musea van Antwerpen, en meer bepaald Mevrouw J. Lambrechts-Douillez, adjunct-conservator, alsook de heer A. Claerhout, adjunct-conservator, en de heer T. Oost, van de Afdeling Opgravingen; het Volkenkundemuseum van Antwerpen, en in het bijzonder de heer J. Geeraerts; de Stadsbibliotheek en het Stadsarchief van Antwerpen; de heer K. Betz (Antwerpen); de Heer J. Buytaert (St.-Niklaas); en de Afbraak- en Grondwerken Fransen-Christiaensen (Wijnegem).

De grote tempel onder de slopershamer, juni 1982 (foto P. Somers).

Voetnoten.

(1) Deze loge ontstond in 1850 uit de fusie van de in 1804 opgerichte werkplaats 'Les Amis du Commerce' met de in 1822 gestichte loge 'La Persévérance'. Het atelier waarvan sprake was eerst gevestigd in de St.-Michielsstraat.

M. De Schamphelre, *Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Antwerpse Vrijmetselarij in de XIXde eeuw: de Loge La Persévérance (1822-1850)*, Overdruk uit Jaarboek van het Groot Oosten van België, 5972 (1972), 45 pp. R.'L.'. *Les Amis du Commerce et La Persévérance Réunis O.'. Antwerpen*, in *Beknopte geschiedenis van de Vrijmetselaarsloges in Vlaanderen*, Brugge, 1975 (Maçonnieke Ontmoetingen, 1), pp. 45-59.

(2) Het middenvertrek was de tempel waar de maçons bekleed met de derde graad, die van meester, hun zittingen hielden. Niet alleen de hier vernoemde loge, doch ook het kapittel 'Les Vaillants Chevaliers de l'Age d'Or' en de areopagus 'La Persévérance' maakten er gebruik van.

(3) In 1871 wint deze loge het groot lot van de stad Brussel. Hierdoor verwerft ze het voor die tijd aanzienlijke bedrag van 40.000 fr. Met het oog op het bouwen van een tempel koopt ze in 1873 een terrein aan de Lange Gang voor een bedrag van 19.500 fr. Het jaar daarop krijgt diezelfde loge de gelegenheid die grond te ruilen voor een andere van 725 m², waarop bovendien een ruim gebouw staat. De bij te passen som is gering, en in 1875 gaat de operatie door. Blijft het bouwen van een tempel op het voorhanden terrein.

(4) *Algemeen Wijsgerig, Geschiedkundig en Biographisch Woordenboek voor Vrijmetselaars*, Deel I, Amsterdam, 1844, pp. 180-189.

(5) Het 'Cooke's Manuscript' bevindt zich in het British Museum in Londen.

(6) A. Mackey, *Encyclopedia of freemasonry*, Vol. I, Egypt - hieroglyphs, Egypt - Mysteries.

(7) P. Chevallier, *Histoire de la Franc-Maçonnerie française*, Vol. I, Paris, 1974.

(8) Het inrichten van het lokaal, in hoofdzaak de bouw van een tempel, verplichtte de loge tot het aangaan van een lening bij haar leden. Zij richtte een burgerlijke maatschappij op met het doel een lening van 35.000 fr. à 5% aan te gaan.

De bekostiging van het egyptiserend interieur van de in 1889 opgerichte loge Marnix van St.-Aldegonde werd destijds op ca. 300 fr. geschat. *Stichting der A.'. □.'. Marnix van St Aldegonde*, Antwerpen, 1889, p. 10.

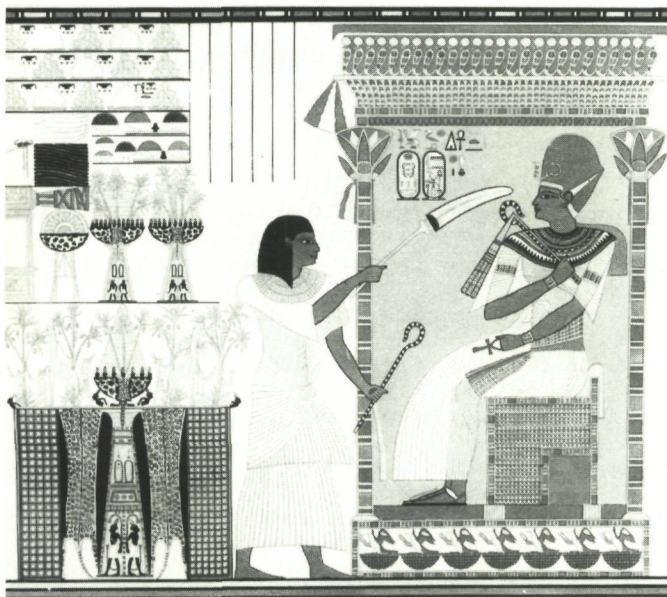
(9) Gegevens Stadsarchief Antwerpen.

(10) Er moet ook een ontwerp van Meert en Navez bestaan hebben.

(11) R.'. □.'. *Chap.'. et Aréop.'. Les Amis du Commerce et La Persévérance Réunis à l'Orient d'Anvers. Tracé de la Fête de Conséc.'. du Nouveau Temple. Tenue du 21e J.'. du 8e M.'. 5883*, Bruxelles, 1884, p. 21.

(12) *Loc. cit.*

(13) Anoniem, *Temple maçonnique rue du Persil à Bruxelles, architecte: M. Adolphe Samyn* in, *L'Emulation*, 9ème année, 1884, coll. 89.

Het afnemen van de doeken, in 1948 geschilderd naar model van de oorspronkelijke muurschilderingen (foto E. Warmenbol) en de inspiratiebron in Lepsius' *Denkmäler* (foto M. Lorrez).

At.. d'Agrégés Quatuor Coronati Bruxellensis, Rue du Persil. 1879-1979, Bruxelles, 1979, p. 24.

(14) Uit de gelegenheidstoespraak van de Voorzittende Meester, Victor Lynen, deze passus: 'Ce n'est pas sans une vive et douce émotion et

un légitime orgueil que j'ouvre pour la première fois les travaux dans ce nouveau temple. Tandis que nous voyons s'élever partout des édifices où l'erreur et le mensonge sont enseignés, il est pour nous tous une satisfaction intime d'avoir pu édifier ce temple digne des idées généreuses que nous professons et des principes que nous proclamons...'

(15) In 1882 is de loge over haar financiële zorgen heen, zodat ze tot de plechtige inwijding van haar tempel besluit. Doch datzelfde jaar gaat het beruchte proces Peltzer door. Zowel de vermoorde advocaat Guillaume Bernays als de in beschuldiging gestelden, Armand en Leon Peltzer, behoren tot diezelfde loge. De inhuldiging wordt opnieuw uitgesteld, dit tot 21 oktober 1883.

(16) De kleine tempel werd eerst in 1896 ingericht en in gebruik genomen.

(17) *Op. cit.* (noot 11), p. 4.

(18) C.R. Lepsius, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, Berlin, 1849, Bd. V, Abth. III, Bl. 20c, Abth. III, Bl. 42; Bd. VI, Abth. III, Bl. 118.

E. Prisse d'Avennes, *Histoire de l'art égyptien d'après les monuments, depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine*, Paris, 1878 (in afleveringen verschenen tussen 1858 en 1877), I, 35e plaat, II, Art Industriel, 14e plaat.

(19) De belangrijkste herstelwerken aan het logegebouw dateren uit het jaar 1922. Tijdens de Tweede Wereldoorlog liep het lokaal ernstige schade op. De Duitsers namen het gebouw in beslag. Van 12 april tot en met 21 mei 1941 werd er een anti-maçonnieke tentoonstelling ingericht. Na de Bevrijding ging men over tot de strikt noodzakelijke herstellingen. Doch vrij spoedig dreigde reeds het gevaar voor onteigening, wat leidde tot het uitstellen van het voor de hand liggende en gewenste onderhoud.

(20) Prisse d'Avennes, *op. cit.*, I, 12de plaat en II, Peinture, 25e plaat (links).

(21) C.L.F. Panckoucke (ed.), *Description de l'Egypte, ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Egypte pendant l'expédition de l'armée française*, Paris, 1823, III, pl. 61, 2 (deuromlijsting), III, pl. 22 en pl. 30, 2 (zuilen), III, pl. 41, 4 en 6 (kapitelen).

(22) R. Pfnoer (ed.), *Ornementation usuelle de toutes les époques dans les arts industriels et en architecture*, 2ème année, 14ème livraison, Août 1867, p. 9. Het ontwerp is van Reiber, 'directeur de l'atelier de la maison Christoffe et Cie'.

(23) *Op. cit.* (noot 11), p. 11.

(24) Ratinckx, Frères, *Le double guide commercial ou livre d'adresses*, Antwerpen, 1851 e.v.

(24b) Zitting van 12 april 1875.

(25) Zitting van 31 oktober 1898: 'Le Vénérable Maître dit que la décoration nouvelle du temple est due au frère Verbueken qui a fait disparaître de l'ancienne décoration tout ce qui n'était pas de style. Il propose d'envoyer une lettre de félicitation au frère Verbueken.'

(26) J. Vandenbreeden, *Een straat volgens de regelen der Kunst*, in *Openbaar Kunstbezit*, XIX, 1981, pp. 112-115.

(27) Uit een brief van ridder de Schoutheete, de eigenaar, aan J. Broeckaert, vernemen we dat ze 'achevée' werd in dat jaar.

Zie M. Dewulf, *De Egyptische Zaal in het Kasteel Moeland te St.-Niklaas, opgericht als tempel der Rozenkruisers*, in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 81, 1978, pp. 33-44 en A. Demey, *Het Land van Waas. Tien eeuwen bouwkunst*, St.-Niklaas, 1983 (OKLW, Buitengewone uitgave nr. 18), pp. 186-191.

(28) Panckoucke, *op. cit.*, III, pl. 60, 1. De Antwerpse deuromlijsting is één plaat verderop te vinden. De kapitelen staan afgebeeld in deel I, pl. 17, pl. 75, 9, pl. 75, 12 (=76, 1) en 75, 3 (=76, 7), de kolommen op pl. 18 (een binnenzicht van de welbekende Isis-tempel op het Philae-eiland, ook verwerkt in de bekende Egyptische tempel van de Antwerpse Zoo).

(29) Zoals aangegeven door de Schoutheete in zijn in noot 27 aangehaalde brief.

(30) P. Bautier, R. Cazier et alii, *Dictionnaire des peintres*, Bruxelles, s.d., p. 48.

(31) Een duidelijke weerspiegeling hiervan was de Brusselse tentoonstelling *Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten, 1740-1840*, georganiseerd door de ASLK, zomer 1983.

(32) Getuige hiervan is, bijvoorbeeld, F.B. De Vries, *Egypte, bereisd, beroofd, bewaard, beschreven*, in *Phoenix*, 29, 1983, tekstboek voor de gelijknamige Leidse tentoonstelling georganiseerd door het genootschap Ex Oriente Lux, eveneens zomer 1983.

De egyptiserende maçonnieke tempels van de Brusselse Loges 'Les Amis Philanthropes' en 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis'

Marcel M. Celis, BML

Op enkele schaarse uitzonderingen na (1) werd vanuit de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen tot voor kort nauwelijks enige aandacht besteed aan de maçonnieke tempelbouw. Het verzoek van de v.z.w. 'Union et Philanthropie' om de rangschikking als monument in overweging te willen nemen van haar tempel in de Brusselse Lakensestraat, confronteerde ons onverhoeds met een kluwen van bevreemdende architecturale creaties waaraan de architectuurgeschiedenis van de 19de eeuw al dan niet bewust systematisch is voorbijgegaan.

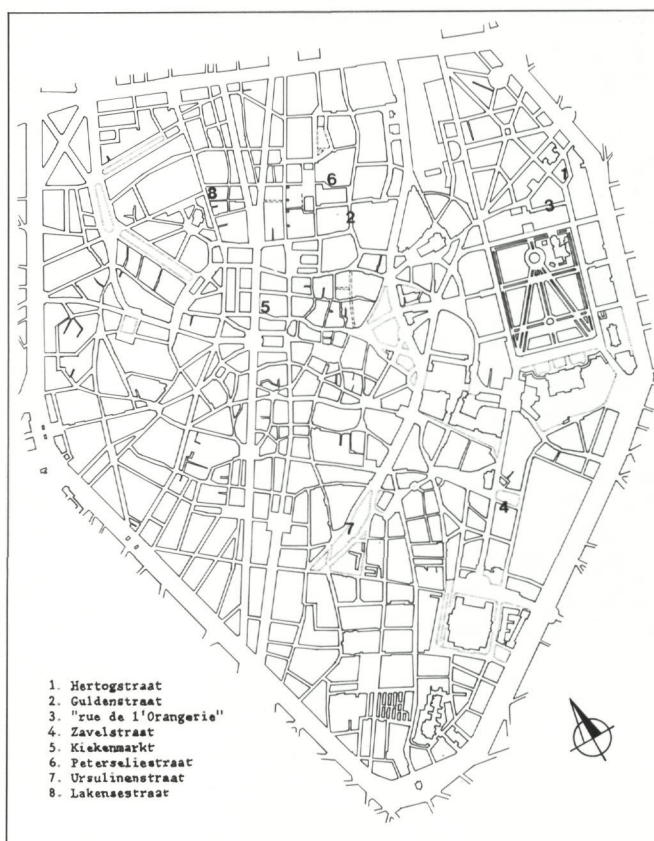
De omvang van onaangeboord materiaal en de indruk bij herhaling op drijfzand te bewegen, deden ons ertoe besluiten de klemtoon van deze bijdrage te beperken tot slechts één aspect van de bouwactiviteiten van twee Brusselse loges. Mogelijk vormt dit een stimulans voor beter geplaatste vorsers om diepgaander onderzoek te wijden aan dit duidelijk miskende thema.

De aanloop (2)

Ingevolge de edicten van 1786 van de Oostenrijkse keizer Jozef II, waarbij nog enkel een drietal Brusselse loges worden gedoogd, blijkt reeds in 1790 uitsluitend de loge 'Les Vrais Amis de l'Union' nog activiteiten te ontwikkelen. In 1786 gevestigd in de Hertogsstraat 22, in de lokalen van het 'Grand Concert Noble' (3), verhuist deze loge in 1790 naar de Guldenstraat (4) en enkele jaren later naar de 'rue de l'Orangerie' (5).

Bij de stichting in 1798 van de — aanvankelijk militaire — loge 'Les Amis Philanthropes', vindt deze vrij vanzelfsprekend voor enkele maanden onderdak in de lokalen van 'Les Vrais Amis de l'Union'. De 18de-eeuwse 'Belgische' loges zouden immers slechts uitzonderlijk over eigen en specifieke vergaderruimten hebben beschikt.

Al dan niet de woorden voorafbeeldend van het Groot Oosten van Frankrijk: 'Il est défendu aux loges de tenir leurs assemblées dans les auberges ou autres locaux publics. Elles auront pour leurs ateliers un local particulier ou commun à plusieurs' (6), kan de loge 'Les Amis Philanthropes' zich reeds in september 1798 vestigen in het genationaliseerde voormalige Karmelietessenklooster aan de Zavelstraat (7). Hier wordt ze in 1803 vervoegd door de loge 'Les Vrais Amis de l'Union', na diens korte terugkeer in 1802 naar haar voormalige lokalen in het 'Grand Concert Noble'.

De Brusselse vijfhoek. Situering van de vermelde tempels (tekening M. Dierickx).

De Tempel aan de Zavelstraat

Het gebouwencomplex aan de Zavelstraat wordt zonder dralen geschikt gemaakt en verfraaid om aan de nieuwe bestemming te beantwoorden. Nog in oktober 1798 wordt de tot tempel heringerichte voormalige kerk plechtig ingehuldigd (8). Nieuwe verbouwingen zullen volgen in 1816, 1835, 1841 en 1857, als een noodzakelijk gevolg van de groeiende concentratie op deze plaats van de hoofdstedelijke maçonnieke activiteiten.

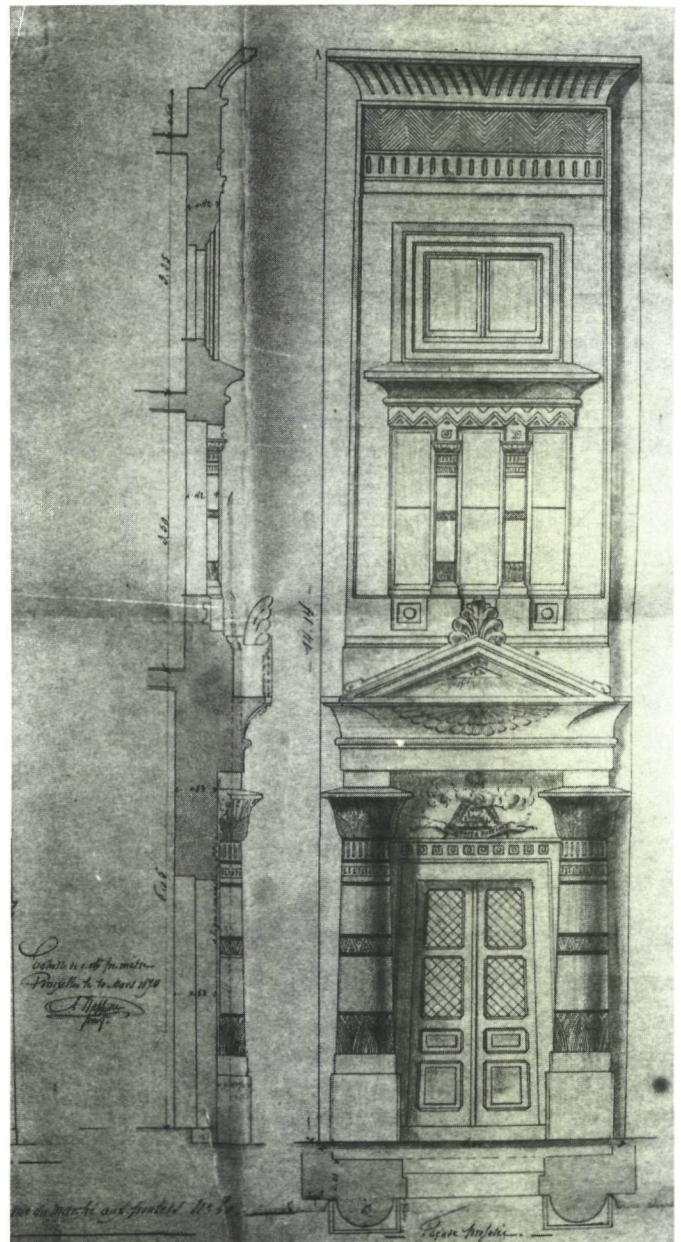
De aldus geboden infrastructuur, de omvang van de gebouwen (de grote tempel meet 22,00 x 18,00 x 15,00 m), de bewaarde beschrijving van de binnenaankleding (9), maar vooral de primeur van dit nog nooit geziene, verklaren moeiteloos de reputatie van 'mooiste tempel van de Nederlanden en mogelijks zelf van de wereld' (10).

Dit precedent moet ongetwijfeld de latere Brusselse tempelbouw hebben beïnvloed, niet uitsluitend op het monumentale vlak maar ook inzake de aanwending van symbolische en decoratieve egyptiserende elementen. Deze duiken inderdaad op, onder meer in en om de 'kamer van voorbereiding tot de 3de graad' (11), onder de vorm van koppen van de goden Thot (Ibis), Apis (stier) en Anubis (hond), beelden van de triade Osiris/Isis/Horus (12), lotusbloemen en -bladeren, en — in zoverre egyptiserend — de voorstelling van de dierenriem. Aan dit alles komt abrupt een eind in 1864 wanneer de gebouwen worden onteigend voor de aanleg van de Regentschapsstraat, en de Brusselse loges weer dakloos raken.

De Tempel aan de Kiekenmarkt

De loge 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès' — een fusie in 1855 van de loges 'Les Vrais Amis de l'Union' en 'Les Amis du Progrès' — was reeds in 1862, bij de eerste onteigeningsgeruchten, verhuisd naar de voormalige 'Filharmonische Zaal', Kiekenmarkt 20 (13). Behalve de grondplannen van omstreeks 1885 door architect Adolphe Vanderheggen (1837-1906) (14) uitgevoerde verbouwingen, kon van dit tempelcomplex, toegeschreven aan architect Désiré De Keyser (1813-1897) (15), vooralsnog geen oorspronkelijk plannen- of iconografisch materiaal worden teruggevonden.

Enkele jaren eerder, in 1874, werd daarentegen door architect Antoine Trappeniërs (1824-1887) (16) een bouwaanvraag ingediend voor de vervanging van de bestaande vier meter brede neoclassicistische voorgevel door een nieuwe gevel in egyptiserende stijl. De intensieve correspondentie terzake wijst er op dat het ontwerp ook effectief — zij het lichtjes gewijzigd — werd uitgevoerd (17). Behalve de sterk benadrukte Egyptische holkeelkroonlijst valt vooral de inkompartij op, waar gepolychromeerde papyruszuilen en een egyptiserend entablement worden gecombineerd met een driehoekig fronton.

Voorgevel van de tempel aan de Kiekenmarkt. Ontwerp van A. Trappeniërs, 1874 (foto M. Lorrez).

De Tempel in de Hertogsstraat

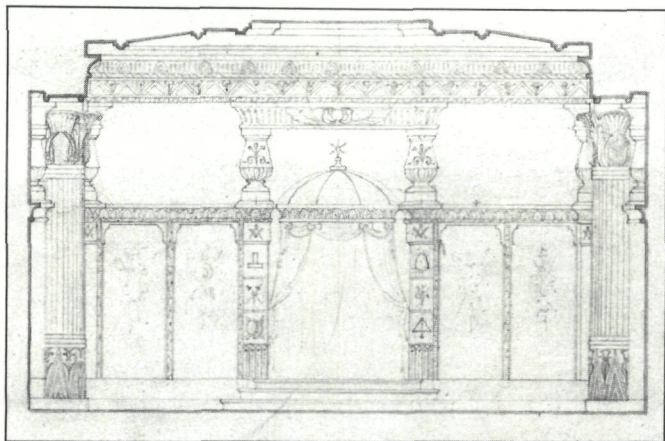
In de tempel aan de Kiekenmarkt vinden 'Les Amis Philanthropes' van 1865 tot 1870 op hun beurt een tijdelijk onderkomen. Nochtans nemen ze vrijwel meteen de bouw van een nieuwe eigen tempel in overweging. Het besproken ontwerp moet ons inziens worden geïdentificeerd met de reeks van 8 plannen, (onleesbaar) ondertekend en gedateerd 'oktober 1865', die op het Brussels stadsarchief wordt bewaard (18). Op een terrein in de Leopoldswijk voorzien zij de inplanting van een ruim complex waaronder, beide naast elkaar op de gelijk-

vloerse verdieping gelegen, een grote tempel (19,42 x 10,00 x 13,50 m) in oriëntaliserende stijl, en een vierkante kleine tempel (10,00 x 10,00 x 6,50 m) in egyptiserende stijl. Een potloodtekening 'à décorer et colorier' geeft een idee van de oostwand van deze laatste. Op de vier hoekzuilen met composietkapiteel en enkele details na, lijkt de compositie het één en ander te danken te hebben aan de verbeelding van de ontwerper. Opmerkenswaard is verder de — niet egyptiserende — dierenriem met centrale Salomonszegel die de hele zoldering van dit tempeltje siert.

Om niet nader gekende redenen blijft dit project zonder gevolg maar verkiest de loge de intussen in onbruik geraakte zalen van het 'Grand Concert Noble' in de Hertogstraat aan te kopen.

Ingehuldigd in januari 1869 wordt de eerste — kleine — tempel nochtans pas in december 1870 effectief in gebruik genomen. Hoe de decoratie van deze tempel, uitgevoerd naar een ontwerp van architect Wijnand Janssens (1827-1913) (19), of diens nooit uitgevoerde decoratieontwerpen voor de grote tempel er hebben uitgezien, kon vooralsnog niet worden uitplozen (20).

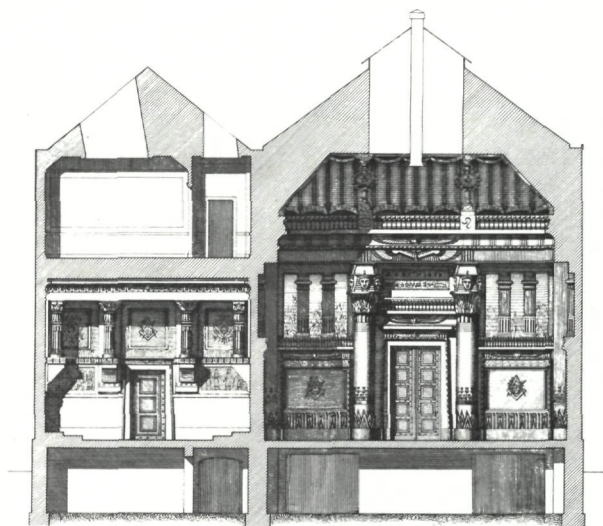
Hoe dan ook, in 1876 verplicht een nieuwe onteigening 'Les Amis Philanthropes' nogmaals plaats te ruimen, ditmaal voor de bouw van ministeries.

Ontwerptekening voor de oostwand van een kleine tempel, te bouwen in de Brusselse Leopoldswijk, 1865.

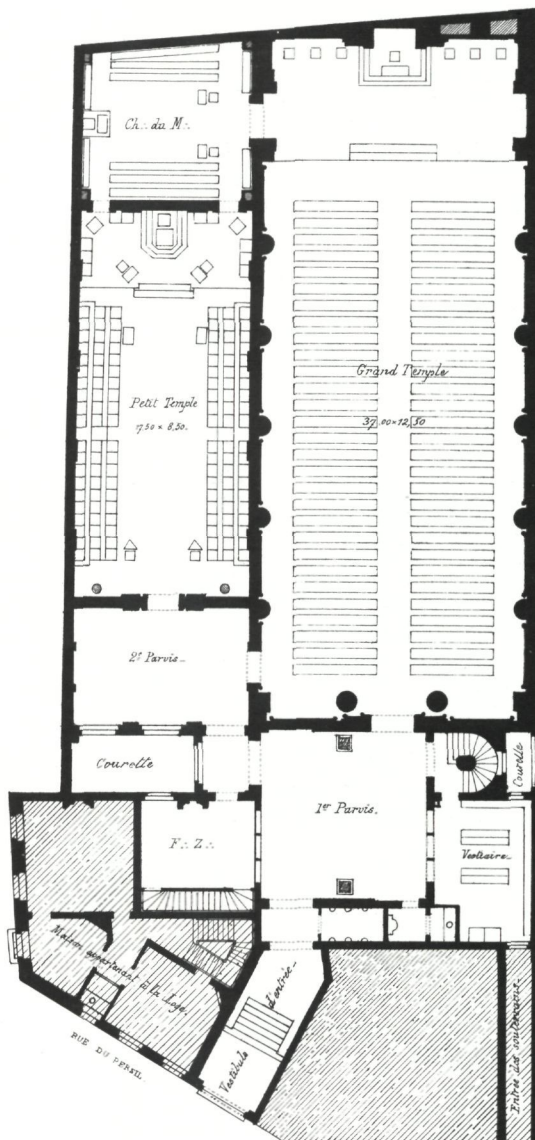
Vestiging in de Peterseliestraat

Met de opbrengst van de onteigening kan de loge 'Les Amis Philanthropes' zich in 1877 de aankoop veroorloven van een woning Peterseliestraat 4 met de twee achterliggende tentoonstellingsgalerijen, een ensemble dat bekend stond onder de benaming 'Galerie Ghémar' (21). Aan de wedstrijd die wordt uitgeschreven met het oog op de aanpassing van deze gebouwen wordt behalve door Adolphe Samyn (1842-1903), de uiteindelijke laureaat, tevens deelgenomen door Simon Grandmaison (1836-1889) (22), François Sterckx (1828-1905) (23) en

Dwarsdoorsnede (in spiegelbeeld) van de grote en kleine tempels in de Peterseliestraat, naar A. Samyn, zoals verschenen in *L'Emulation* in 1884.

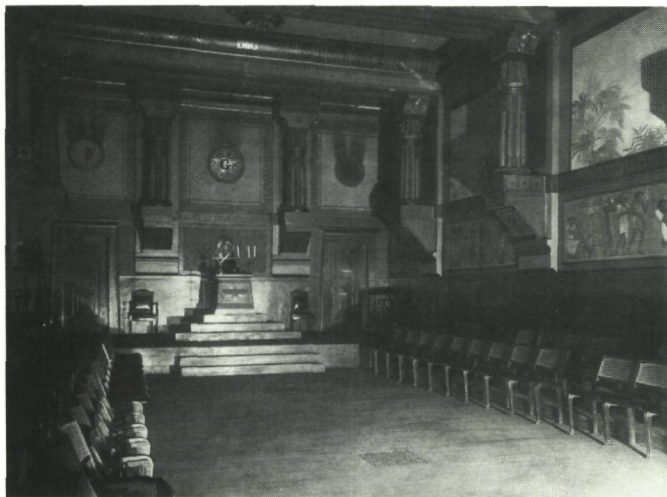
Het tempelcomplex in de Peterseliestraat. Grondplan van de gelijkvloerse verdieping naar A. Samyn, zoals verschenen in *L'Emulation* in 1884.

Josse Vanden Eeckhoudt (1840-1907) (24). Omwille van de hoge kostprijs en van de mindere mate waarin aan het opgelegde programma wordt tegemoetgekomen, wordt het ontwerp van deze laatste echter terzijde geschoven (25).

Na de eerste steenlegging op 5 augustus 1877 (26) wordt met vereende inzet van logebroeders en profanen (27) aan de nieuwe tempel gebouwd, getimmerd, gestucaard en geschilderd. De namen van de meest verdienstelijke medewerkers zijn ons inderdaad bekend, onder meer uit de redevoeringen die op 26 januari 1879 bij de plechtige wijding van de tempel worden uitgesproken (28). Aldus vernemen wij dat Adolphe Samyn werd bijgestaan door de architecten Ernest Hendrickx (1844-1892) (29) en Leon De Blois (1840-1901) (30), of dat de aanneming werd toevertrouwd aan Charles-Aimé Roland en diens zoon Charles-Maximilien. De decoratieve schilderwerken zijn van de hand van Gustave Janlet (31) daar waar de historische en symbolische taferelen naar een idee van Jan Verhas (1834-1896) (32), ontworpen en geschilderd werden door zijn collega Louis Delbeke (1821-1891) (33). Verrassend is de medewerking van Alban Chambon (1847-1929) (34), tot wie een dankwoord wordt uitgesproken 'pour ses modèles si purs d'ornements sculptés' (35).

Het banket waarmee deze heuglijke dag wordt afgesloten betekent echter geenszins het einde van de bouwwerken. Stabiliteitsproblemen leiden na 1936 tot een nieuwe bouwcampagne, die zal aanslepen tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Onder toezicht van architect Marcel Lambrichs (1917-) zullen bij deze gelegenheid de kleine en de grote tempel grondig van uitzicht veranderen. Bij de campagne die omstreeks 1954 volgt, wordt onder meer de oorspronkelijke kleine tempel (36), waarvan het plafond langzamerhand aan het afbrokkelen was, onherkenbaar gewijzigd.

Brussel, Peterseliestraat. De kleine (boven) en de grote tempel (rechts). Fotografische opnamen uit 1883, bewaard op het stadsarchief.

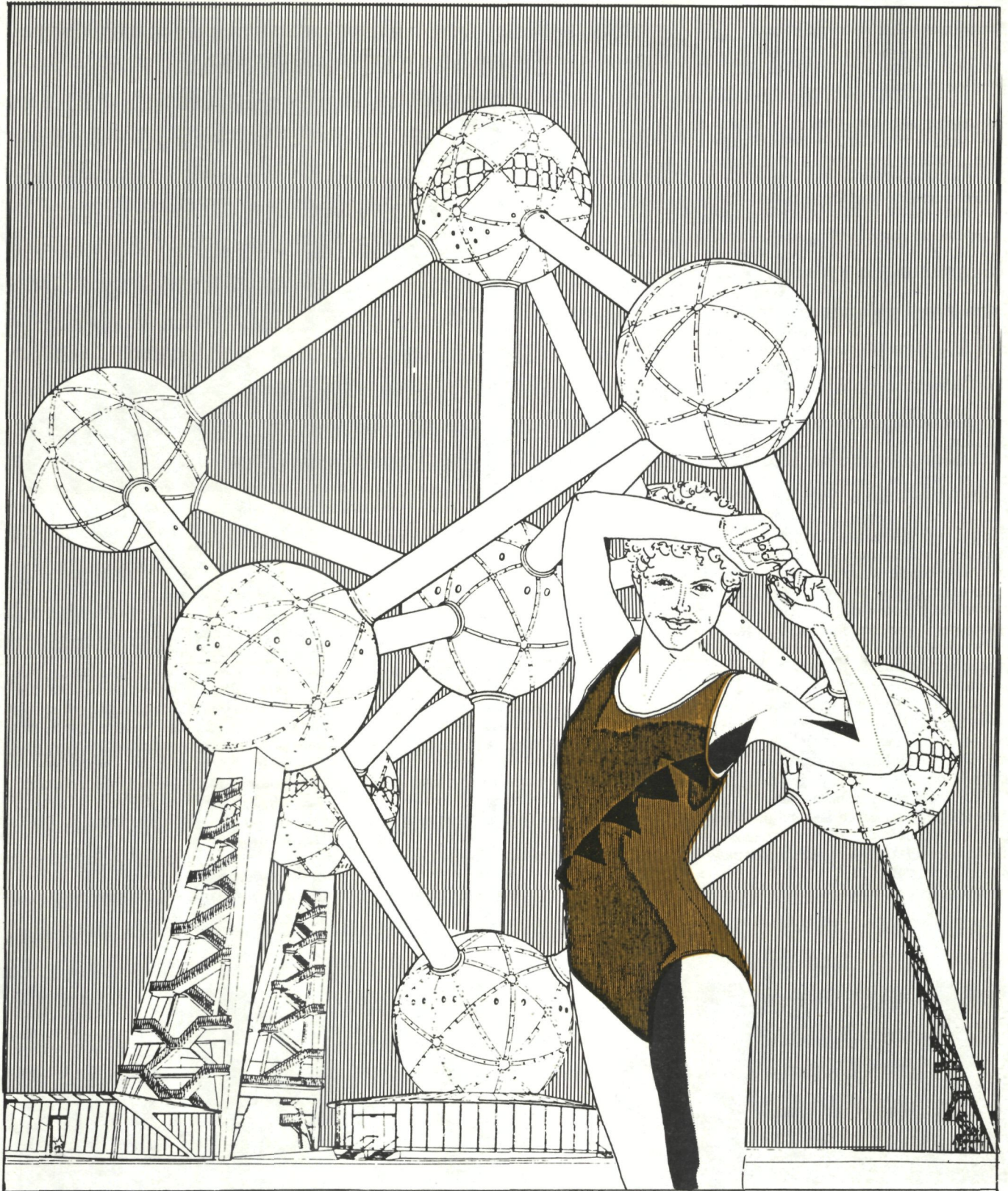

De egyptiserende Grote en Kleine Tempels

De egyptiserende elementen van de kleine tempel zijn thans nog nauwelijks naspeurbaar. De vrij gaaf bewaarde grote tempel verloor zijn hele polychromie door overschildering. Toch zijn beide, en trouwens de hele configuratie van het tempelcomplex (37) ons vrij nauwkeurig bekend, deels door de omstandige beschrijving hiervan in *La Chronique des Travaux Publics* net vóór de ingebruikname (38), deels door de publikatie van Samyns ontwerp in *l'Emulation* (39), en deels door twee haarscherpe fotografische opnamen uit 1883, ondertekend door Adolphe Samyn zelf (40).

Naast elkaar gelegen op de gelijkvloerse verdieping, kunnen beide tempels afzonderlijk rechtstreeks betreden worden vanuit voorliggende portalen die via een soort sas met elkaar in verbinding staan. Beide tempels sluiten bovendien aan met het Midden-vertrek (41) dat aldus een bijkomende, interne verbindingsmogelijkheid biedt.

M&L BINNENKRANT

EEN JOURNAAL MET RECENTE INFORMATIE
OVER DE MONUMENTEN- EN LANDSCHAPSZORG

M.L.Z.-ACTIVITEITEN

**Bouwen door de eeuwen heen.
Deel 9n: Mechelen, Binnenstad**

De plechtigheid.

Op vrijdag 23 maart jl. werd het nieuwe inventarisdeel in het Mechelse Stadhuis voorgesteld.

Aan de 'Zalm' (Zoutwerf 5) begon het officiële gedeelte van deze plechtigheid. In gezelschap van de Heer Kinsbergen, Gouverneur van de Provincie Antwerpen, de Heer Raemakers, Burgemeester van de Stad, de Heren Renard en Van de Velde, Schepenen, de Heer Vermeulen, kabinetschef, en nog een groot aantal genodigde prominenten, wandelde de Heer K. Poma, Gemeenschapsminister van Cultuur, een nieuwe wandelroute in. Aan deze inhuldiging werd eveneens een wandelgids gekoppeld.

Het gezelschap stapte via de Zoutwerf, de Van Beethovenstraat, de Haverwerf, de Kraanbrug, de Melaan, de St.-Katelijnestraat en de Grote Markt naar het Stadhuis. De dames Van Aerschot en Eeman zorgden tijdens deze "wandeling in situ", voor de nodige toelichting.

Aan het stadhuis werd de Minister opgewacht door de dames Mondelaers en Kennes, auteurs van het voorgestelde boek. Via de aan deze nieuwe uitgave gekoppelde tentoonstelling konden de aanwezigen op een didactisch verantwoorde wijze inzicht krijgen in de evolutie van het Mechelse Bouwkundig Erfgoed. Om 18 u. greep in de Raadzaal de plechtige voorstelling plaats. Na een verwelkomingswoord van de Burgemeester, sprak Minister Poma een ruime menigte toe.

Uit de toespraak lichten we volgende passage: "Wij leven in een maatschappij die een culturele plicht heeft en als dusdanig verondersteld wordt het bewaarde erfgoed behoorlijk te beheren en zo mogelijk aan te vullen om het dan over

*De Heer K. Poma, Gemeenschapsminister van Cultuur, tijdens zijn toespraak
(foto M. Lorrez)*

te dragen aan de komende generaties. Een bescherming betekent dus een erkenning van de bijzondere waarde van een bepaald gebouw, een stadsgezicht of een dorpsgezicht. Verder wordt aan de eigenaars alleen gevraagd hun goed behoorlijk te onderhouden, iets waartoe het burgerlijk wetboek trouwens elke inwoner van dit land verplicht. Regelmatig onderhoud kan restauraties voorkomen en een optimaal behoud van het gebouw verzekeren. Beschermden gebouwen dienen ook gebruikt te worden en moeten op passende wijze ingeschakeld worden in het hedendaagse leven. Er wordt nu nog al te dikwijls gezegd dat aan beschermde gebouwen niets meer

mag worden gedaan. Dat is wel duidelijk foutief.,,

Na de wederzijds overhandiging van een kleine herinnering tussen de Minister en de Burgemeester, werden de dames Mondelaers, Kennes en Eeman, het auteurstrio, gelooft voor hun deskundigheid i.v.m. de publikatie en de begeleidende tentoonstelling.

Tot daar de officiële voorstelling. Als gastvrouw bood de Stad Mechelen de genodigden een receptie aan.

Het Boek.

In dit inventarisdeel wordt het Bouwkundig Erfgoed van de middeleeuwse stad

Samenkomst in de Zalm : v.l.n.r. de Heren Vermeulen, Kinsbergen, Raemakers en Renard (foto M. Lorrez)

De Minister en zijn kabinetschef, de Heer Vermeulen, in gezelschap van de dames Kennes en Mondelaers, auteurs van het boek.

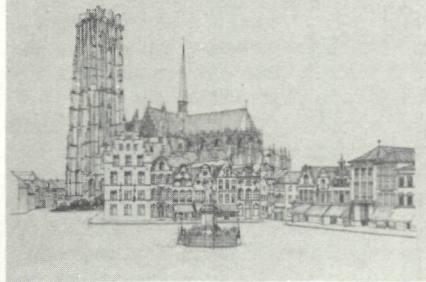
Mevrouw Eeman licht het gezelschap toe tijdens de wandeling.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Stad Mechelen

Binnenstad

9n

Mechelen en het zgn. 'Stationskwartier' als 19de-eeuwse uitbreiding voorgesteld. In dit boek, dat zijn plaats zal innemen in de reeds 17 volumes tellende rij van architectuurinventarissen voor het Vlaamse land, komt voornamelijk de verbinding tot uiting tussen geschied- en stedenbouwkundige evolutie enerzijds en de gelijklopende evolutie van de openbare en privé-bebouwing anderzijds. Opvallend is het continue proces van de gotische tot hedendaagse bouwkunst. Alomgeweten is dat de zgn. 'Brabantse Gotiek' grotendeels te Mechelen ontstond en hoogtij vierde, dat de renaissance er een unieke kans kreeg en dat barok, rococo en classicisme er in zekere mate werden omgebogen tot specifieke, lokale vormen. De minder bestudeerde 19de- en begin 20ste-eeuwse voorbeelden bekleden er evenwel een vermeldenswaardige plaats met hun nieuwe socio-economische en culturele functies als wees- en ziekenhuizen, scholen enz. en evoluerende bouwmaterialen en technieken als ijzer, glas, beton.

Dit inventarisdeel kwam tot stand als snelinventaris. Het opzet hiervan is driedelig: vooreerst wil het een beschermingsinstrument zijn als uitgangspunt voor de op te stellen lijsten van te beschermen monumenten, stads- en dorpsgezichten. Vervolgens wil het een gids zijn voor de binnenstad. Tenslotte wil het door een eerste, uiteraard verbeterbaar overzicht te geven van het bouwkundig erfgoed, een uitgangspunt vormen voor de nog steeds onontbeerlijke verdere wetenschappelijke uitdieping. Basis voor de opstelling van het boek is het systematisch bezoek ter plaatse van alle straten in het behandelde gebied.

De straten zijn alfabetisch geordend met tussen haakjes de coördinaten verwijzend naar het ingekleurd deelplan waarin ze gelegen zijn. Rekening houdend met het decreet van 3 maart 1976 werd aandacht besteed aan het straatbeeld en zijn evolutie, evenals aan de doorsnee-architectuur die vaak karakteristiek is voor de bewuste straat of wijk. De op hun huidig huisnummer volgende items zijn geïllustreerd met een foto, tekening, plattegrond, kleurenplaat of ets in de tekst of met een contactafdruk in het fotoregister achteraan.

Vooraan in het boek vindt men een woord vooraf van Gemeenschapsminister Poma, en een verantwoording.

Uitgebreide inleidingen omschrijven de geschied- en stedenbouwkundige evolutie van de binnenstad en situeren de gelijklopende architectuurstromingen. Een Engelse samenvatting volgt achteraan in het boek evenals een lijst van beschermde monumenten, een beknopte literatuuropgave en een register van architecten en restaurateurs.

De tentoonstelling.

Naar aanleiding van deze publikatie, werd van 24 maart tot 13 april jl. in de voorhal van het Stadhuis te Mechelen een begeleidende tentoonstelling georganiseerd. Deze documentaire fototentoonstelling, gerealiseerd door het Mechelse inventaristeam van Monumenten- en Landschapszorg, omvatte hoofdzakelijk een selectie uit het gepubliceerde inventarismateriaal, aangevuld met schematische overzichtskaarten, oorspronkelijke tekeningen, stadsgezichten, plannen en bouwvoorstellen. Hierbij werd geopteerd voor een globaal chronologisch overzicht van het Mechels bouwpatrimonium. De tentoonstelling had tot doel de bezoeker attent te maken op de bewaarde stadsarchitectuur, als duidelijke illustratie van de geschied- en stedenbouwkundige evolutie van de binnenstad. Zowel de toonaangevende stijlarchitectuur als de doorsnee-bebouwing getuigen van de gevarieerde bouwvormen en de evoluerende stijlen vanaf de gotiek tot op heden. Een bondig overzicht van de restauraties sedert de 19de eeuw, en van de monumentenzorg en stadsvernieuwing in de 20ste eeuw besloot het geheel. Het aantal bezoekers bedraagt 1490. Naast een aantal groepen en verenigingen bezochten 704 leerlingen in klasverband de tentoonstelling. Er werden 21 rondleidingen georganiseerd. Gezien de ruime belangstelling werd de tentoonstelling opnieuw opgesteld van 9 tot 24 mei in de Nieuwe Stadsfeestzaal, Boutermarkt te Mechelen.

Burgemeester Raemakers verwelkomt de Minister (foto M. Lorrez)

Uitwisseling van cadeaus ... deel 1 (foto M. Lorrez)

Uitwisseling van cadeaus ... deel 2 (foto M. Lorrez)

De Gemeenschapsminister bezoekt de tentoonstelling (foto M. Lorrez)

Buitenlands bezoek bij het Bestuur voor Monumenten- en Landschapszorg.

Op 7, 8 en 9 mei bracht Dr. ir. YOJI AOKI een bezoek aan België. Aanleiding tot dit bezoek was de aanvraag van zijn publicaties voor het documentatiecentrum van het Bestuur voor Monumenten- en Landschapszorg.

Dr. Aoki is stafmedewerker van de afdeling systeem-analyse en planning van het *National Institute for Environmental Studies* in Japan. Hij is o.m. nauw betrokken geweest bij de uitbouw van de meest recente en grootste new-town van Japan, m.n. Tsukuba Science City, 60 km ten noordoosten van Tokyo. Zijn werk omtrent visuele waarneming en (psychologische) evaluatie van sites ligt in de lijn van het soort onderzoek waar men bij de Monumenten- en Landschapszorg in Vlaanderen regelmatig mee te maken heeft. Om inteelt te voorkomen is het dan ook nuttig en interessant inzichten en verwerkingsmethoden van buiten onze eigen actieradius te kennen. Bijzonder interessant is dan ook de psychologische respons van het individu op de omgeving die door Dr. Aoki wordt bestudeerd, omdat dit soort onderzoek buiten de Angelsaksische wereld weinig of niet wordt verricht.

Wat zijn eigen onderzoeksgebied betreft hadden wij Dr. Aoki bijgevolg weinig informatie te verschaffen. Van zijn bezoek maakten wij dan gebruik om hem een aantal Vlaamse landschappen te tonen en hem te informeren omtrent problemen van landschapszorg, meer bepaald wat betreft het behoud en het beheer van deze gebieden. Zo werd op 7 mei een bezoek gebracht aan het Ruilverkavelingsgebied van de Zegge en het natuurreservaat de Zegge in de Vallei van de Kleine Nete en aan de Oude Landen te Antwerpen.

Dinsdag 8 mei om 15 u. gaf Dr. Aoki een lezing in het Engels in het Ontmoetingscentrum De Maalbeek (Brussel). De inleiding op deze lezing werd gegeven door R. Deneef, inspecteur bij het Bestuur voor Monumenten- en Landschapszorg. De tekst van deze inleiding wordt op het einde van dit verslag gegeven. Het eerste deel van de lezing ging over 'The Landscapes of Japan', een titel die voor zich spreekt. Het tweede deel ging specifiek over zijn werk, nl. 'Methods of psychological evaluation of landscapes'. In grote lijnen komt zijn onderzoek erop neer dat alle mogelijke verbanden onderzocht worden tussen de kenmerken ('attributes') van het landschap en deze van de waarnemer ('personal attributes'). De resultaten van het onderzoek worden met statistische methoden verwerkt. De twee delen van de

lezing werden uitgebreid geïllustreerd met dia's.

Na de lezing was er mogelijkheid tot het stellen van vragen. Een vijftigtal toehoorders woonden de lezing bij. Onze Japanse bezoeker was erg gebrand op een bezoek aan Brugge en daarom werd de laatste dag van zijn bezoek besteed aan een rondleiding in Brugge en omgeving. Zo werden de Meerkerkse moeren bezocht, de abdij Ter Doest, Damme en Brugge zelf. Het opmerkelijkste attractiepunt was het huis van Baron van der Elst, dat volledig is ingericht naar de stijl van de Vlaamse Primitieven en dat een gereconstrueerd middeleeuws tuintje heeft. De taalbarrière vormde een belangrijke handicap, vooral tijdens de lezing, om tot een goede wederzijdse verstaanbaarheid te komen. Wat uit het driedaags bezoek van Dr. Aoki wel zeer duidelijk geworden is, is dat wat betreft de evaluatietechnieken van landschappen, zowel rurale als stedelijke, nog vele en, wat ons betreft tot nog toe ongeken- de, perspectieven bestaan.

W. Claes.

Inleiding tot de lezingen van Dr. Aoki — 8 mei 1984 — 'De Maalbeek'.

Het landschap — en de term landschap willen we hier gebruiken in zijn ruimste betekenis, of het nu gaat om een rurale, hoofdzakelijk uit groene elementen opgebouwde ruimte of om een stedelijk, stenen landschap — kan vanuit verschillende invalshoeken benaderd worden. Men kan ervan uitgaan dat de antwoorden op de vragen die de onderzoeker zich stelt verborgen liggen in het landschap zelf. Deze object-gerichte, positivistische benadering veronderstelt impliciet dat het menselijk waarnemings-, registratie- en uitdrukingsvermogen een constante is, die op de resultaten van het onderzoek geen enkele invloed uitoefent.

Voor sommige componenten van het landschap, zoals waterhuishouding, bodem, vegetatiepatronen e.d., ligt een dergelijke benaderingswijze min of meer voor de hand.

Wanneer men zich echter waagt op het meer glibberige terrein van de landschapsbeeldtypering, visuele beleving en belevingswaarde, esthetische evaluatie, 'meting' van landschapskwaliteiten etc. is dat positivisme niet meer vol te houden.

Gegeven het subjectief karakter van dit soort studies, moet eerst en vooral de vraag gesteld worden naar het DOELPUBIEK, de gebruikers van het bestudeerde landschap. Een of andere vorm van participatie in het onderzoek, direct of indirect, is dan ook onontkoombaar. Maar er is meer....

Wanneer een landschap gekarteerd, gewaardeerd of zelfs getypeerd wordt, alleen of in groep, door een expert of door leken, dan grijpt er steeds een complex proces plaats in het hoofd van de waarnemer.

Dit proces van waarnemen, verwerken en registreren bepaalt het uiteindelijke resultaat van de visuele landschapswaardering, -kartering of -typering, of hoe men het ook noemt.

Om nu het resultaat van dit proces te voorspellen moeten alle variabelen of determinanten gekend zijn, ze moeten wat betreft hun werkingsrichting en magnitude voorspelbaar zijn.

De methoden van landschapsbeeldstudie of visuele landschapsstudie trachten impliciet of expliciet het resultaat van het waarnemings-, verwerkings- en registratieproces te voorspellen of de voorspelbaarheid ervan te verbeteren.

De logische en wetenschappelijke methode om vooruitgang te boeken op dit terrein zal dus alleszins moeten uitgaan van een identificatie van de verschillende gebeurtenissen bij het waarnemen en eventueel waarden van een welbepaald object en van de determinanten van deze gebeurtenissen.

Deze onderzoeken mogen niet beschouwd worden als louter academische vingeroefeningen. Zij hebben wel degelijk hun praktisch belang.

Zo wordt in de Belgische ruilverkavelingswet van 1978 een landschapsplan voorgeschreven, dat o.m. een inventaris moet bevatten van 'de bijzonderste landschapsbepalende elementen' en daarenboven een structuurschets met het na te streven 'landschapsbeeld'. Als ik goed ben ingelicht, wordt zelfs het honorarium van de ontwerper vastgesteld aan de hand van een bepaalde methode van visuele landschapstypering.

Ook in de wet van 1931 op het behoud van monumenten en landschappen speelt de beeld- of belevingswaarde een rol, vermits landschappen ook omwille van hun 'aesthetische' waarde kunnen beschermd worden.

Het landschaps- of omgevingsperceptieonderzoek heeft zich tijdens de laatste decennia een stevige reputatie opgebouwd, buiten het enge vakdomein van de waarnemingspsychologie, vooral in de Angelsaksische literatuur met figuren als Kevin Lynch, Donald Appleyard...

De hier te lande ontwikkelde typerings- en evaluatiemethodieken zijn echter objectivistisch of positivistisch geïnspireerd. Dit geldt ook enigszins voor Nederland.

Landschapsperceptie, -evaluatie, de psychologische respons op gebouwde of groene omgeving, en de bruikbaarheid van dergelijke gegevens in het kader van de ruimtelijke planning, orde-

ning en design, vormen het onderzoeksveld van onze gastspreker.

Dr. Aoki is stafmedewerker van de afdeling systeem-analyse en planning van het National Institute for Environmental Studies van Japan en was (of is nog) nauw betrokken bij de uitbouw van de meest recente en grootste new-town van Japan, m.n. Tsukuba Science City. Momenteel echter vervult hij een studieopdracht aan de Technische Universiteit München.

Wij vermoeden dat het werk van Dr. Aoki buiten Japan vooralsnog alleen bekend is bij de lezers van het tijdschrift 'Landscape Planning', waarin hij twee interessante bijdragen publiceerde:

- in 1981 de resultaten van een studie van landschapspreferenties aan de hand van een evaluatie in situ aan de boorden van het Kasumigaura meer in de omgeving van Tokyo;

- in 1983 een studie van de waardering van landschapstypen door diverse groepen van bewoners van Tsukuba Science City, ditmaal aan de hand van foto's.

Wij menen dat het werk van Dr. Aoki belangwekkend genoeg is om hem hier uitvoerig en met overvloedig beeldmateriaal aan het woord te laten, zodat het ook buiten de lezerskring van 'Landscape Planning' bekend wordt.

Bij wijze van aperitief, om de hoofdschotel iets meer verteerbaar te maken, zal onze gast van wal steken met een voordracht — dia's inclusief — over de gevaarlijke en ongetwijfeld prachtige landschappen van Japan.

Excursie Rheinisches Amt für Denkmalpflege

Op 19 maart 1984 werd een informatieve monumentenzorgtocht in het Noord-Eifelgebied georganiseerd door de Monumentendienst van het Rijnland/Rheinisches Amt für Denkmalpflege - Bonn.

Dit gold als tegenbezoek voor een eerste beperkt contact in de loop van augustus 1983; op aanvraag van vijf Rijnlandse collega's werden toen tijdens een snelbezoek aan Leuven en Brugge problemen van gevelreiniging en steenverwerking besproken, samen met de betrokken architecten en stedelijke diensten ad hoc. De aanleiding daartoe was de aangevraagde gevelreiniging van het stadhuis van Aken.

Voor de 17 "Vlaamse" deelnemers uit de diverse afdelingen van het Bestuur Monumenten en Landschappen werd voor deze ontmoetingsdag een programma uitgewerkt waarin de diverse aspecten van de hele problematiek aan bod kwamen. De voorbeelden werden bewust in

Monumentenzorgers op werfbezoek in het Rijnland.

het grensgebied gekozen, waarbij continuïteit en verschillen in bebouwing, architectonische details, algemene aanleg en landschap meteen opvielen.

In Kornelimünster/Aachen werd de volledige problematiek van instandhouding en restauratie van de belangrijke bedevaartskerk aangetoond en dit rekening houdend met haar groei en ontwikkeling en verregaande vroegere restauraties. **Het delicate punt : restauratie van de restauratie !**

Vermeldenswaard was hierbij de uiterste zorg om het interieur met al zijn origi-

Inspecteurs wisselen van gedachten in verband met de restauratieoptie.

nele en 19de-eeuwse gewelf- en muurschilderingen, sporen van verbouwingen etc.

Conservatiewerken — o.m. aan de merkwaaardige 16de-eeuwse grisailles — werden uitgevoerd door de gespecialiseerde afdeling van de Rijnlandse 'Werkstätte'.

Verdere contacten met deze afdeling zouden bijzonder aan te bevelen zijn.

Bijkomend werd ook een nu gedesafecteerd kapel op de heuveltop getoond. Buiten de conservatie-restauratievragen komen hier dus ook bestemmingsproblemen aan bod, nodige uitrusting etc., met het multifunctioneel karakter van dergelijke ruimten als open vraag in de marge.

Aspecten van stadsherwaardering, restauratie en renovatie werden in Kornelimünster niet centraal gesteld, hoewel aandacht werd gevraagd voor dakbekledingen, grote beglaasde dakramen, dakkapellen en vensters etc. en dit gezien hun rol in het vanop de heuvel waar te nemen stadslandschap.

Ensemble-restauratie verweven met — sociale — stadsherwaardering werden belicht te Stolberg. Na een inleiding over de historische en stedenbouwkundige ontwikkeling van de binnenstad — van burcht-nederzetting tot centrum van een vrij geïndustrialiseerd gebied — door dipl. ing. Collinet, Hoofd van de Stedelijke bouw dienst, Stadsbaurat, werden de diverse facetten van de problematiek en het aan de gang zijnde werk in situ aangewezen en besproken. Het verhaal van Stolberg met zijn typische 'koperwinningen' (Kupferhofen) past in de 'klassieke' evolutie met opkomende industrialisatie in de binnenstad in de loop van de 18de en 19de eeuw, bevolkingsexplosie en verdichting, verloedering en teloorgang, groeiende verkeersproblemen en een soort van cityvorming.

Ook hier werden in de jaren '70 alarmkreten geslaakt met klassieke bevolkingsverontwaardiging later omgezet in een participatief proces bij de ca. 1975 geadopteerde oplossing stadsvernieuwing.

Het werk is nog steeds aan de gang en verloopt in samenspraak met monumentenzorg Rijnland. Hierbij rijzen vragen rond het behouden van de uiterlijke verschijningsvormen van de doorsnee-componenten, — al dan niet met volledige interieurvernieuwingen o.m. verband houdend met diverse veiligheidsnormen ! Merkbaar waren ook meer genuanceerde ingrepen naast diverse wijzen van gevelbehandeling — o.m. het vrij nefaste 'decaperen' en ruw opvoegen naar rustieke smaak —, de detailafwerking van vernieuwde bouwonderdelen, het inwerken van nieuwe elementen als

genormeerde ramen, rolluiken etc. en last but not least de onvermijdelijke integratie-architectuur als drager van traditionele en nieuwe functies.

Voelbaar was dat de zo om de 'original-substanz' bezorgde dienst monumentenzorg op meer dan één punt tot compromissen werd gedwongen en ze uiteindelijk had aanvaard om de hele operatie stadsvernieuwing — met de nadruk op wonen en beleven van een aangename omgeving — mogelijk te maken. Vraag blijft uiteraard hoe wezenlijke karakteristieken door te trekken en hoe het overleven en verder evolueren te verzekeren van het levendig en gegroeide aspect van een binnenstad in haar onderscheiden en minime facetten, te meer wanneer het gaat om vrij systematisch opgezette operaties. De vrees om de algemene netheid met een ietwat museaal en artificieel karakter volgend op dergelijke 'grote beurten', lijkt ook hier niet ongegrond. De dienst Monumentenzorg Rijnland is zich hier terdege van bewust en tracht hierom in de mate van het mogelijke corrigerend op te treden en voornamelijk de stad als 'Gesamtwerk' te 'redden', zonder toe te geven aan een eigen 'perfectionisme'. Open blijft echter de vraag hoe dit opgepoetst binnenstad-juweeltje te vrijwaren van de luchtvervuiling veroorzaakt door de nu verder in de vallei gelokaliseerde industrie. Het programma werd afgerond met het bezoek aan Burg Wenau met voormalig cisterciënserklooster, heden bewaarplaats en restauratie-atelier voor o.m. het 'afgedankte' kunstbezit van het aartsbisdom Aken.

Interessant waren eveneens de kerk met zijn rijk mobiliair en de vroegere, onaangeroerde kloosterhoeve. Het depot zelf bevat diverse kunstwerken en ander kerkmeubiliair verwijderd ten tijde van de grote puristische zuiveringen van de jaren zestig en post-conciliaire periode. Hier wachten ze nu blijkbaar op betere tijden en een mogelijke reintegratie.

Opvallend was dat echte conversatie en discussie pas loskwamen bij het afscheidsbiertje in een grimmige Raststätte langs de autoweg — maandag is sluitingsdag voor de Rijnlandse cafés. In het vuur van de discussies verdween echter de uiterste banaliteit van de omgeving. Afsgesproken werd dat met deze eerste ruimere ontmoetingsdag best een traditie zou worden ingezet voor betere contacten met de grensgebieden, ook 'dagelijks' uitwisselen van publikaties, — wat al is aangezet — informaties, oplossingen, problemen.

Ergens lijkt het nu vanzelfsprekend dat het bestuur Monumenten en Landschappen Vlaanderen een even ruim een-dagsprogramma zou uitwerken voor een

uitnodiging aan de Rijnlandse collega's in de loop van 1985.

S. Van Aerschot.

Congres 'Restauro del Legno e Legno nel restauro' / Restauratie van hout en hout in de restauratie / Firenze (Italia) 30 november - 4 december 1983.

Dit congres handelde in brede zin over de diverse problematieken, die zich voordoen bij restauratie van houten kunstvoorwerpen en draagstructuren in historische monumenten. Het doel van dit congres was mensen samen te brengen uit de wereld van het wetenschappelijk onderzoek (laboratoriumonderzoek, gespecialiseerde instellingen, technologie, dendrochronologie, fotogrammetrie, onderzoek naar nieuwe producten,...) en uit de praktijk van de restauratie-uitvoering.

De problematiek van de opleiding van restaurateurs werd eens te meer gesteld. Hierbij aansluitend werd gewezen op de steeds hogere eisen, die aan restaurateurs worden gesteld op theoretisch kennisgebied en op praktische vaardigheid.

De biologische vijanden van het hout (insekten, zwammen, schimmels) werden nog eens op een rijtje gezet, waarbij de preventieve behandeling van het hout werd benadrukt. Verwarmingssystemen scheppen vaak gunstige klimatologische omstandigheden voor deze aantasting (te droog, te warm, te grote schommelingen), waardoor een eeuwenoud 'evenwicht', bijvoorbeeld in middeleeuwse kerken, wordt verstoord.

Veel belang werd ook gehecht aan voorafgaand technisch en historisch onderzoek van houten elementen, met het oog op de restauratie. Verschillende studies werden door de auteurs (meestal in groepsverband) voorgesteld, waarbij opviel dat de meest gesofisticeerde technische middelen niet werden geschuwd om de diagnose te verfijnen. Opvallend was ook de grote aandacht die besteed wordt aan historisch en kunsthistorisch onderzoek, dat integreerend deze uitmaakt van het ontwerp en de restauratieopties richting geeft.

Het veel voorkomende probleem van aangetaste balkkoppelen en houtverbindingen werd uitvoerig besproken. Waar hier te lande bijna altijd wordt teruggegrepen naar een versteviging en gedeeltelijke reconstructie van het aangetaste deel met epoxyharsen, werden andere, meer 'zachte' procédés aangehouden, o.a. het vervangen van aangetaste stukken door verlijming met nieuw hout.

Verschillende restaurateurs stelden bepaalde realisaties voor, waarbij de systematische aanpak opvallend was. Er wordt gewerkt volgens dit schema:

1. historisch en kunsthistorisch onderzoek; voorafgaande fotografische en iconografische documentatie;
 2. technisch onderzoek (materialen, opbouw, veranderingen, dit alles vertaald in tekeningen, opmetingen,...);
 3. fysisch en chemisch onderzoek van stalen van het materiaal en van zijn afwerking, met aansluitend de laboratoriumproeven voor reiniging, vernisafname, afwerkingsproduct,;
 4. ontwerp voor de restauratie, uitgaande van de vorige items;
 5. uitvoering;
 6. laboratoriumonderzoek van de stalen na de restauratie, waarbij een controle van het uitgevoerde werk mogelijk is;
 7. verslag van de uitgevoerde werken en concrete voorstellen voor optimale bewaringsomstandigheden.
- Er werd een bezoek gebracht aan het Istituto per la Ricerca sul Legno / Instituut voor het onderzoek van hout, dat zich bezighoudt met physico-mechanisch en chemisch onderzoek van hout. Samengevat waren vooral volgende punten belangwekkend:

1. de systematische aanpak en de methodologie van de restauratieve ingreep, zelfs op kleine schaal;
2. het typologisch vooronderzoek voor een groep kunstobjecten of gebouwen, gemaakt in functie van de latere restauratie;
3. de praktische maatregelen om biologische aantasting te verhinderen door het scheppen van gunstige klimatologische omstandigheden;
4. de voorstelling van nieuwe producten en het onderzoek terzake.

Marjan Buyle.

P.S. Het eerste deel van de congresacten kan geconsulteerd worden in de bibliotheek.

Sluikstort St.-Laureins-Molenbeek. Stort St.-Laureins Bentillekreek.

Momenteel loopt een onderzoek m.b.t. de rangschikking als landschap van de kreek op het grondgebied van de gemeente St.-Laureins. Tijdens een inventarisatietoetocht werden een sluikstort en een illegaal stort opgemerkt door medewerkers van het bestuur voor Monumenten- en Landschapszorg.

Het sluikstort bevond zich in een zilt weilandje met als kenmerkende plantesoorten: Zeeweegebree, Stomp kweldegas, Klein Schorrekruid, Zilte rus, Schorre-

zoutgras, Zittle zegge e.a. De hierboven genoemde planten zijn zeldzaam voor het krekengebied in Oost-Vlaanderen. Tevens bevond het stort zich op één van de laatste groeiplaatsen van Kromstaart; deze plantensoort komt op nationaal vlak slechts voor in de polderstreek. Het landschappelijk uitzicht werd door het

uitgebreide illegale stort sterk verstoord. Door haar ligging in een verlaten kreekarm werd het oppervlaktewater verontreinigd.

Er werd een verslag overgemaakt aan de Openbare Vlaamse Afvalmaatschappij (OVAM). Als gevolg van haar onderzoek wordt het sluikstort verwijderd.

In overleg met de gemeente werd tevens besloten het huisvuil in de uithoeken van de gemeente op te halen om het sluikstorten tegen te gaan. Het illegaal stort zal worden genivelleerd en afgedekt met grond.

Paul Van den Bremt.

RESTAURATIES

Roeselare, Grote Markt (oostzijde), klooster der Grauwe Zusters — laatgotische trapgevel

- Beschrijving en historiek:

Dit laatgotisch huis met trapgevel zou sinds 1683 eigendom zijn van de Grauwe Zusters, die er hun klooster en kerk rond bouwden. Thans is het zowel functioneel als qua bouwvolume volledig geïntegreerd in het grote complex van het klooster van de Grauwe Zusters. Aangezien het interieur zich in perfecte staat bevindt, werden de werken beperkt tot de voorgevel.

- Juridische gegevens:

De werken aan de voorgevel, die beschermd werd bij K.B. van 9.2.1952, werden uitgevoerd in het najaar van 1983 in opdracht van de Grauwe zusters.

- Restauratie:

De laat-16de-eeuwse trapgevel onderging geen vormelijke wijzigingen, doch enkel een opknapbeurt. Voor wat het metselwerk betreft, werd de strenge gelaagdheid van het parament — 2 lagen rode, afgewisseld met 2 lagen gele baksteen — die in vroegere herstellingen niet steeds werd gerespecteerd, nu weer hersteld, behalve voor de plint omwille van de onduidelijkheid alhier. Hiertoe werden o.m. alle trappen hermetisch. Ze werden tevens voorzien van een nieuwe witstenen trede, ter vervanging van cementtegels. Ook bij het plaatselijk herstellen van de baksteen en het naaien van de barsten, werd de gelaagdheid gerespecteerd en/of hersteld.

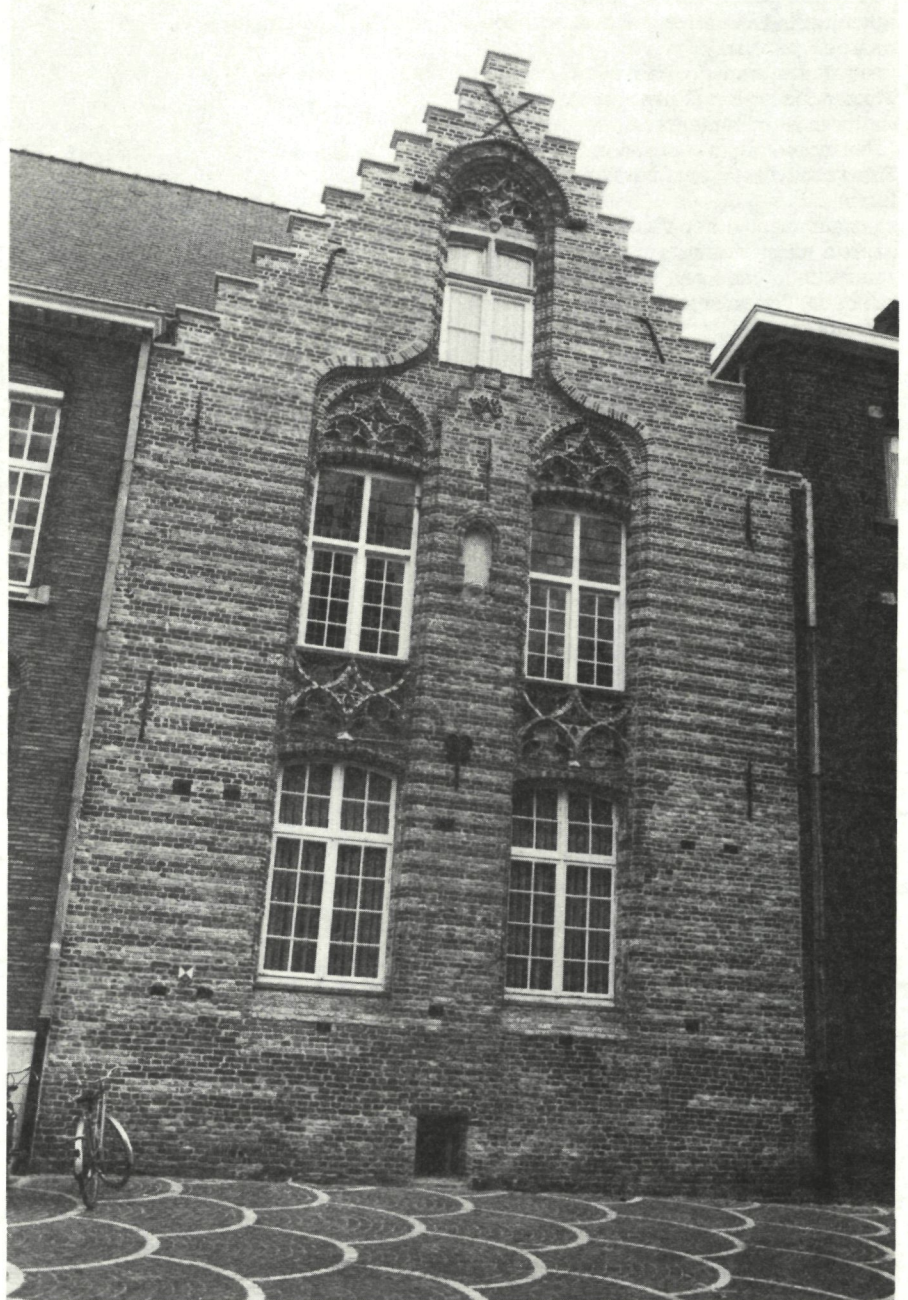
- de hele gevel werd gereinigd met stoom en waterbesproeiing onder lage-drukprocédé, waarvoor werd geopereerd rekening houdend met de zachtheid van de steen en het kwetsbare van het aanwezige maaswerk.

- de hele gevel werd hervoegd met een bastaardmortel op basis van kalk.

- de aanwezige ramen bleven behouden, behalve het topvenster dat naar bestaan werd vervangen.

- het Onze-Lieve-Vrouwebeeldje in de nis op de verdieping, tenslotte, werd eveneens hersteld.

Miek Goossens.

De gevel van het klooster na de restauratie (foto BML)

Monumentenprogramma Koning Boudewijnstichtingen. Monumenten- en Landschapszorg.

De Koning Boudewijnstichting wil met de steun van de Nationale Loterij een concrete bijdrage leveren aan de instandhouding van ons boeiend en rijk architecturaal verleden. De steun van de Koning Boudewijnstichting in 1984 aan de restauratie en de herwaardering van beschermde monumenten, betreft:

- instandhoudingswerken aan de middeleeuwse woontoren te Meldert-Hoegaarden (Brabant);
- restauratie van de Hanswijckhoeve te Muizen-Mechelen (Antwerpen), (zie bijdrage in dit nummer);
- restauratie en herwaardering van de Sint-Trudo-Abdij te Sint-Truiden (Limburg);
- restauratie van het Vleeshuis te Oudenaarde (Oost-Vlaanderen);
- restauratie van een neogotisch complex te Vivenkapelle-Damme (West-Vlaanderen).

Teneinde zoveel mogelijk belangstellenden kennis te laten maken met deze projecten, werden vijf 'Monumenten tochten' georganiseerd onder het motto 'Monumentenzorg ieders zorg'. Daarbij komt de ruimere omgeving waarin de gebouwen gelegen zijn, uitgebreid aan bod.

De juiste data:

Meldert-Hoegaarden, zaterdag 26 mei;
Muizen-Mechelen, zaterdag 23 juni;
Vivenkapelle-Damme, zaterdag 28 juli;
Sint-Truiden, zaterdag 18 augustus;
Oudenaarde, zaterdag 22 september.

In de binnenkrant van ons tijdschrift wordt verder verslag uitgebracht over deze tochten. Een uitgebreide bijdrage over het project Hanswijckhoeve vindt u terug in dit nummer (p. 42-54). De werken rond de donjon van Meldert worden in het volgend nummer toegelicht.

Na afloop konden de vermoeide wandelaars op hun positieven komen bij een optreden van het Brabants Volksorkest, en bij drankjes en hapjes. Volgende afspraak op 23 juni.

Om de resultaten van het archeologisch onderzoek van de donjon ook bekend te maken aan de geïnteresseerde leek werd door de Heemkundige Kring besloten tot de organisatie van een archeologische en kunsthistorische tentoonstelling van 13-28 oktober 1984 in de St.-Ermelindiskerk.

Deze twee belangrijke gebeurtenissen vallen samen met de vijfhonderste verjaardag van het overlijden op 22 decem-

De toren van Meldert tijdens de restauratie.

ber 1484 van Lybrecht, heer van Meldert, waarvan het grafmonument in de kerk wordt bewaard.

De catalogus die ter gelegenheid van de tentoonstelling zal worden uitgegeven, is uitgegroeid tot een belangrijk naslagwerk over de plaatselijke geschiedenis van het hertogdom Brabant, archeologie en kunst. Hij omvat o.a. bijdragen over de historie, de genealogie, de heraldiek en de nog bewaarde grafmonumenten van de heren van Meldert. De resultaten van het archeologisch onderzoek van de donjon worden aangevuld

met afzonderlijke bijdragen over cartografie, iconografie en over het gevonden archeologisch materiaal (aardewerk, glas, metalen voorwerpen). Tenslotte worden de schenkingen van de heren van Meldert aan de kerk en kapel van St.-Ermelindis behandeld. Dit hoofdstuk omvat ook een grondige beschrijving van de architectuur en het mobilaar van de kerk en kapel. Het redactiecomité, bestaande uit 15 medewerkers, leden van de Hoegaardse Heemkundige Kring en andere specialisten op diverse gebieden, stond onder leiding van F. Do-

De toren vóór de restauratie.

peré, die ook de opgravingen heeft geleid.

Op deze catalogus (250 blz.; 100 afb.) kan worden vooringetekend tot 10 september 1984 door storting van 350,-fr. op de rekeningen nr. 001-0593029-47 van Doperé Frans, Driemolenstraat, 8, 3300 Tienen of nr. 068-2006163-36 van HHK, p/a

Nerm, 163, 3320 Hoegaarden. Indien de catalogus niet tijdens de tentoonstelling wordt afgehaald, 60,-fr bijvoegen voor verzendingskosten. De namen van de voorintekenaars zullen in de catalogus worden vermeld.

Na de voorintekening zal de prijs worden verhoogd.

Dr. R. Nijs en Dr. G. De Geyter, **Geologie en Petrografie van inheemse natuurlijke bouwstenen in onze historische monumenten**, lezingencyclus.

Inhoud.

Balegemse steen — kalksteen van Govertange — Doornikse kalksteen — blauwe hardsteen — veldsteen — Distaanse ijzerzandsteen — Waalse marmers — kasseisteen van Quenast en Lessen — krijt van Maastricht — silex — psammiet — Luxemburgse zandsteen — 'tuffeau' van Lincent — kwartsiet van Tienen — Ieperse kalksteen — Brusselse zandsteen — kwartsiet van het Mas-sief van Brabant.

Van ieder gesteente worden de volgende aspecten belicht: betekenis voor ons kunstpatrimonium, macroscopische en microscopische kenmerken, verwerking, ontsluitingen, stratigrafische positie.

Plaats:

Laboratorium voor Mineralogie, Petrografie en Micropedologie — Geologisch Instituut — Krijgslaan 281 (S8 - C1) 9000 Gent.

Duur:

15 uur (theorie, oefeningen en excursie).

Datum:

Vast te leggen na afspraak met de belangstellenden. Tel.: 091/22.57.15, toestellen 2667, 2657, 2656.

LITERATUUR

Monumenten- en Landschapzorg in Vlaanderen: van sector- naar facetbeleid? Bespreking van: E. Lagrou (1983). Monumenten- en Landschapzorg: een staatje in de staat? 21 pp. in Van Alsenoy, J., Blondé, M., Goossens, L., Knops, G., Van den Broeck, J. & Vlaeminck, S. (reds.), Ruimtelijke Planning (afl. 9 - II.C.2.h). Antwerpen, Van Loghum Slaterus.

Facetten en sectoren.

Toen in 1971 de commissie 'De Wolff (1970-1971) een rapport over de 'toekomstige maatschappijstructuur' in de Nederlandse Tweede Kamer neerlegde, konden waarschijnlijk weinigen bevroeden dat er een klassieker geboren was, of preciezer gezegd, dat de planologische folklore van onze lage landen aanzienlijk was verrijkt. De auteurs en de precieze inhoud gingen de mist in, maar te voorschijn kwam het cirkeltje waarin de overheidsactiviteiten worden ingedeeld in beleidsfacetten (de concentrische cirkels) en beleidssectoren (de cirkelsectoren) en dat na enig tijdsverloop

razend populair werd, vooral na de publicatie van Brussaard (1976). Het aantal van en de manier waarop de sectoren werden ingevuld, durfden nogal eens te verschillen, maar omtrent het aantal en de identiteit van de facetten heerste grote eensgezindheid.

Wat de terminologie en definities van facetten en sectoren betreft, zullen we ons houden aan de eerste conceptnota van het Structuurplan Vlaanderen (Albrechts et al., 1983). Facetbeleid of -planning tracht alle overheidsactiviteiten vanuit één gezichtspunt te integreren. Er zijn welgeteld drie facetten (de nota spreekt van 'drieslagstelsel'), m.n. een **economisch**, een **sociaal-cultureel** en een **ruimtelijk facet**. Als beleidssectoren — hieronder verstaat men het activiteitenpakket van 'een tak van overheidsactiviteit (samenvallend met een departement of dienst van departement)' — worden genoemd: onderwijs, landbouw, verkeer en vervoer, defensie, energievoorziening en natuurbescherming.

Fundamenteel in de boodschap van de commissie De Wolff (1970-1971) was het

onderscheid tussen facet en sector en niet de etikettering die in de latere interpretaties en toepassingen de hoofdtoon is gaan voeren. Door het gebruik van de term 'facetbeleid' wordt namelijk het afgeleide karakter aangegeven van een aantal plannings- of ordeningsactiviteiten, die pas gedefinieerd kunnen worden in functie van de concrete dragers van het facet dat gepland of geordend wordt (zie hierover Tips, 1982).

Men zal vermoeden dat het in de conceptnota Structuurplan Vlaanderen (Albrechts et al., 1983) vooropgestelde 'drieslagstelsel' louter arbitrair is, want een facetkarakter kan met evenveel gemak worden toegeschreven aan bijv. milieubeleid, landschapsbescherming, volksgezondheid, waterbeleid e.d. In genoemde conceptnota wordt het mogelijke bestaan van een zg. ecologisch facet afgedaan met: 'De ecologische component vormt een wezenlijk deel van de ruimtelijke planning'. Nochtans toont de ervaring aan dat dit 'ecologisch facet' (de wisselwerking tussen organismen en al of niet biologisch gedefinieer-

de systemen of subsystemen) zich niet zomaar laat beschrijven en analyseren in puur 'ruimtelijke' termen.

Van de meeste activiteiten — in welke sector ook — kan bovendien gezegd worden dat zij landschappelijke, milieuhygiënische en hydrologische repercussies hebben en dat een beleid t.a.v. deze potentiële facetten slechts mogelijk is indien men over een hefboom beschikt 'die de macht over het afgeleid karakter of de karakteristieken omzet in macht over werkelijke objecten en activiteiten' (Tips, 1982).

Uit het bovenstaande kan min of meer worden afgeleid dat niet alleen de etikettering van facetten en sectoren vrij willekeurig is, maar tevens dat we hier niet te maken hebben met duidelijk afgeleide categorieën en dat bepaalde overheidsbemoeienissen facet- of sectormatig kunnen voorkomen naargelang van het standpunt dat men inneemt, de maatschappelijke context waarin zij plaatsgrijpen etc.

Men zou de hele facet-sectordiscussie kunnen afdoen als een onschuldige academische vingeroefening, ware het niet dat dit dualistische 'drieslagstelsel' ook op meer praktische terreinen zijn vruchten begint af te werpen. In de concept-nota (Albrechts et al., 1983) staat het zelfs model bij het uitwerken van de macrostructuur van de toekomstige administratie van de Vlaamse Gemeenschap.

Sectorbevoegdheid en 'vormbeheersing'.

Het artikel 'Monumenten- en Landschapszorg: een staatje binnen de staat?' van E. Lagrou (1983), verschenen in het prestigieuze, losbladig uitgegeven naslagwerk 'Ruimtelijke Planning', staat eveneens in het teken van de facet-sectorcirkel. Een dergelijke titel in een per definitie neutraal 'naslagwerk' — tenzij men deze term ongebruikelijk letterlijk opvat — stemt enigszins tot verwondering, maar wordt volledig begrijpelijk in de facet-sectorcontext.

De auteur, die zich tot doel stelt het functioneren van de monumenten- en landschapszorg in de praktijk kritisch door te lichten, verheft niet alleen de waarschuwend vinger tegen het gevaar dat een overheidsdienst, i.c. de dienst monumenten- en landschapszorg, na een sluimerende start, mettertijd en dank zij een gunstige maatschappelijke conjunctuur, opgroeit tot een soort leviathan die een eigen bestaan leidt en handelt volgens eigen inzichten en goeddunken. Dit gevaar is inderdaad reëel, eigen aan elke menselijke instelling en niet alleen toepasselijk op overheidsadministraties. De voorbeelden van dergelijke ontwikkelingen in onze recente ge-

schiedenis zijn legio en ook binnen de dienst monumenten- en landschapszorg zijn er aanzetten waar te nemen die, in een bepaald klimaat, tot dergelijke toestanden kunnen leiden. De waarschuwing moet dan ook bepaald ernstig worden opgevat.

Het bezwaar van de auteur tegen de huidige gang van zaken is echter van fundamenteel 'conceptuele' aard, want "Binnen de ruimtelijke planning is monumenten- en landschapszorg een sector: het betreft namelijk één aspect binnen de brede waaier van het ruimtelijk beleid; dit laatste is dan de overkoepelende facetplanning. De leiding van de Rijksdienst bouwde sinds 1972 de monumenten- en landschapszorg dermate sterk uit dat deze sector door het decreet van 1976 het karakter van een facetbeleid kreeg," (Lagrou, 1983). De auteur illustreert deze vaststelling door er op te wijzen dat monumenten- en landschapszorg binnen de beschermde stads- en dorpsgezichten de rol van de stedenbouwbesturen en de gemeenten overneemt en er bij middel van het vergunningstelsel een quasi-absolute macht uitoefent. Het effect hiervan wordt nog vergroot doordat er in een mum van tijd zowat 350 'gezichten' uit de grond werden gestampt.

Deze passage vormt o.i. het kernstuk van het betoog en verdient dan ook nadere beschouwing.

Eerst en vooral moet hier worden opgemerkt dat de auteur enigszins in de knoei ligt met zijn conceptueel schema. De commissie De Wolff en epigonen achterna, mag gesteld worden dat een sector nooit deel uitmaakt van een facet, maar dat het in termen van moderne wiskunde gaat om de **doorsnede van twee deelverzamelingen**. De sectoren worden op verschillende niveaus of volgens verschillende facetten geïntegreerd. In de cirkeloptiek is ruimtelijke planning meer dan monumenten- en landschapszorg en monumenten- en landschapszorg meer dan ruimtelijke planning.

Ten tweede zijn we getuige van een terugkeer naar de prehistorie van de monumenten- en landschapszorg, naar het concept van de 'îlots sacrés', waarvan we dachten dat het sinds het Charter van Venetië (1964) bij internationale consensus voorgoed begraven was. De 'sector' monumentenzorg wordt door de auteur slechts toepasselijk verklaard op "enkele kerngebieden van uitzonderlijk hoge historische waarde", en binnen deze eilandjes wordt deze "sectorbevoegdheid", herleid tot een kwestie van "vormbeheersing," (sic).

Het vooral na de Tweede Wereldoorlog gegroeide besef dat vorm, inhoud en functie niet los van elkaar kunnen wor-

den gedacht (bijv. een tot 'fermette' opgesmukt 18de-eeuws hoevegebouw, is inderdaad iets anders dan een historische hoeve die nog als landbouwbedrijfsgebouw functioneert) en dat monumenten niet alléén staan maar alles met hun omgeving te maken hebben, wordt hier genegeerd op grond van een vaag en gammel concept, m.n. de facet-sectorcirkel die hier wel bijzonder vicieus wordt.

Hoe absurd en oubollig deze opvatting is blijkt uit het feit

1° dat onze tijd gekenmerkt wordt door fenomenen waardoor de omgevingsdimensie van monumenten en landschappen zelfs mondiale afmetingen heeft aangenomen — denken we maar aan het probleem van de voor tal van gebouwen, historische steden, bos- en waterlandschappen nefaste... luchtpollutie, waarvan de zogenaamde 'zure regen' recent het meest in de belangstelling stond;

2° dat historische gebouwen en landschappen slechts begrepen kunnen worden in hun omgevingscontext en alléén dan kans maken 'verzorgd' te worden indien men vat tracht te krijgen op de talrijke omgevingsvariabelen waarvan hun bestaan min of meer afhangt;

3° dat we, speciaal in Vlaanderen, te maken hebben met woonkernen en landschappen die tot in hun kleinste geledingen 'historisch' zijn en dat het aanwijzen van 'enkele kerngebieden van uitzonderlijk hoge historische waarde', derhalve een hoogst precaire en arbitraire zaak zou zijn;

4° dat de appreciatie van wat waardevol en behoudenswaardig is soms op zeer korte tijd aan sterke fluctuaties onderhevig kan zijn. Wie had twintig jaar geleden enige belangstelling voor de eclectische bouwsels van de 19de eeuw, voor de Nieuwe Zakelijkheid etc.? De eerste 'Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed' van het arrondissement Leuven (Lemaire e.a., 1971) illustreert hoe snel smaak en criteria zich kunnen wijzigen. Hierin zijn bijvoorbeeld geen gebouwen vermeld van vóór 1850 en is er ook geen opname van industrieel-archeologisch erfgoed.

De statische eilandjesvisie van de auteur staat in schril contrast met de vrij algemeen verbreide opvatting dat monumenten- en landschapszorg minder met vormbeheersing te maken heeft, dan wel met een **permanent proces van beleidsvoorbereiding, waarbij de informatie — van welke aard (historisch, natuurwetenschappelijk, esthetisch) ook — die in de gebouwde omgeving of het landschap besloten ligt, wordt opgespoord, herkend en in de ruimtelijke en andere afwegingsdebatten betrokken.**

De uitholling

In dezelfde paragraaf stelt de auteur: *"Deze opwaardering van de Rijksdienst is volkomen wettelijk onderbouwd door het monumentendecreet van 1976 maar stelt op het conceptuele vlak toch enkele problemen. Door tegenstanders van de verregaande machtsbedeling aan de Rijksdienst wordt soms de vraag gesteld hoe het mogelijk was dat de Vlaamse Raad zo kritiekloos de uitholling van de bevoegdheid van stedenbouw en de gemeentebesturen heeft goedgekeurd."*

Vooraf moet worden gesteld dat voor ons de 'vox populi' nog altijd de 'vox Dei' is en dat dit in een westerse parlementaire democratie nog altijd betekent dat de volksvertegenwoordiging het laatste woord heeft. Dit uitgangspunt primeert boven om het even welk conceptueel schema of planningstheoretisch inzicht. Er weze daarenboven opgemerkt dat het decreet op de monumenten, stads- en dorpsgezichten van 1976 zomaar niet op een blauwe maandag uit de lucht is komen vallen, maar dat het halfrond tijdens de beraadslagingen en de stemming ongeveer stampvol was en dat betreffend decreet unaniem werd goedgekeurd.

Hoe is het door Lagrou gesignaleerde geval van collectieve zinsverbijstering dan te verklaren? Uit de interventies (o.m. Bob Cools) kan worden opgemaakt dat men het nagenoeg volledig eens was over de noodzaak van een dergelijke aanvulling op de stedenbouwwetgeving, die zich in de praktijk maar al te sterk had laten vernauwen tot vormen en lokatiekwesities. Het raadsdebat concentreerde zich dan ook voornamelijk rond praktische vragen zoals het voorkomen van mogelijke vertragingen bij de afhandelingen van bouwdoSSIERS e.d. (Cultuurraad voor Vlaanderen, 1976).

Bovendien kan wat betreft het vergunningstelsel opgemerkt worden dat hier eerder sprake is van integratie en coördinatie dan wel van uitholling. Waar voordien voor werken aan beschermde objecten twee vergunningen noodzakelijk waren, nl. een machtiging bij Koninklijk Besluit uit hoofde van de monumentenwet van 1931 en een bouwvergunning voortvloeiend uit de wet op de stedenbouw — met de mogelijke tegenstrijdigheden vandien — werd in het decreet het — prijzenswaardige — initiatief genomen het advies van Monumentenzorg te integreren, zodat de bouwheer slechts één vergunning nodig heeft en dus één dossier indient.

Overigens is het 'bindend' advies van monumentenzorg binnen deze vergunning anders te begrijpen dan de auteur laat uitschijnen. Het positieve of negatieve advies van monumentenzorg heeft enkel betrekking op haar specifieke be-

voegdheid. Het staat stedenbouw vrij om al of niet aanvullende beperkingen of richtlijnen op te leggen vanuit haar stedenbouwkundige bevoegdheid. Hiervan zijn voldoende voorbeelden te geven. Bij deze debatten heeft een bepaalde idee over de concrete gang van zaken in de ruimtelijke ordening en planning een rol gespeeld, een gang van zaken die misschien het best kan worden geresumeerd met de vaak door oudgedienden van de Dienst Algemeen Beleid van de Ruimtelijke Ordening (D.A.B.R.O.) geuite klacht dat zij zich — onder druk van de omstandigheden — meestal met 'percelen' en zelden of nooit met 'beleid' hebben kunnen bezighouden.

Toegegeven dat het moeilijk is om een integrerend 'facetbeleid' te voeren bij afwezigheid van integrerende inzichten, uitgangspunten of planningsfilosofie. Vorm- en lokatiekwesities liggen dan ook voor de hand. Dit gebrek aan inzichten en planningsfilosofie manifesteerde zich niet alleen op het vlak van de zorg voor ons gebouwde en landschappelijke patrimonium. Zo werden er ook nooit pogingen ondernomen om bijv. de hydrologische probleemsituaties die de meeste van onze valleigebieden teisteren, te verlichten met behulp van de design- en aanleghefboom die men nochtans wel in de hand had.

Het is dan ook enigszins begrijpelijk dat de Vlaamse volksvertegenwoordiging naar een integrerend facetbeleid heeft gezocht in een 'sector' waarin het volgens de conceptuele schema's van beroepsplanologen niet kan of mag worden gevonden, te meer omdat de cirkel nog nauwelijks aan het planologische zwerk was verschenen (Brussaard, 1976, zat nog te schrijven).

Een tweede reeks opmerkingen geldt de vermeende uitholling van de bevoegdheden van de diensten van Stedenbouw en van de gemeenten. Wat de stedenbouwdirecties betreft: zij hebben grotereels zichzelf uitgehold door een ongeïnspireerde en formalistische aanpak (cfr. supra). Daarbij gaat het om een bureaucratisch apparaat dat — evenals de dienst monumenten- en landschapszorg — op basis van een wet werd opgericht.

Wat de gemeentebesturen betreft kan alleen een enquête klaarheid brengen, maar een aantal feiten wijzen in een andere dan de door Lagrou aangeduide richting. Vooraf dient opgemerkt dat er in 1976 t.o.v. de wet op het behoud van monumenten en landschappen van 1931 niets fundamenteels veranderd is. In beide gevallen geldt: een bepaalde bevoegdheid wordt door de vigerende parlementaire meerderheid voor een gedeelte aan de lokale beslissingsmacht onttrokken. De wet van 1931 legde evenmin materiële beperkingen op aan het

gebruik van de beschermingsprocedure; er werden alleen criteria opgesomd, subjectieve, want het ging om ('historische, wetenschappelijke, esthetische') **waardeoordelen**.

Daarenboven toont een analyse en vergelijking van beide wetgevingen aan dat het decreet van 1976 op democratisch en participatorisch vlak een stap voorwaarts betekende. Zonder in detail te willen treden kan gesteld worden dat het aantal inmengingen en inspraakmechanismen aanzienlijk wordt vergroot en verbeterd (o.m. via een openbaar onderzoek, waar het vroeger uitsluitend ging om een gesloten correspondentie tussen ambtenaar en 'slachtoffer'), dat de gemeente een concrete en belangrijke rol krijgt toebedeeld (o.m. in het openbaar onderzoek), waar zij in het ancien régime een louter formele tweedetrangsrol speelde, en dat de beschermingsprocedure in bepaalde opzichten administratief-technisch in niet onbelangrijke mate werd verzwakt. Een exhaustieve behandeling van deze stellingen valt echter buiten het bestek van deze bespreking. Wij beperken ons hier tot de verwarrende uitspraak: 'art. 5 van het monumentendecreet van 1976 voorziet dat alleen de minister — **dit is de Rijksdienst** — het initiatief tot de inzet van de (beschermings-)procedure kan geven'. Hier worden enerzijds initiatief (te begrijpen als voorstel) en inzet (beleidsbeslissing) en anderzijds de actoren — Rijksdienst en Minister — op een misleidend overkomende manier vermengd. De wetgever maakt een duidelijk onderscheid tussen het toekennen van een exclusieve bevoegdheid over de besluitvorming aan de Minister — d.i. onder meer het geval voor de inzet van een procedure — en andere zaken waar de uitvoering wordt toevertrouwd aan de minister of zijn gemachtigde — bv. de betekening van de beslissing van de minister. Artikel 4 van hetzelfde decreet laat overigens aan duidelijkheid niets te wensen over: "Er is een Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, hierna te noemen de Rijksdienst, die tot taak heeft het beleid inzake de bescherming, de instandhouding, het onderhoud en het herstel van monumenten en stads- en dorpsgezichten voor te bereiden en uit te voeren". Het gevolg van de interpretatie van de auteur is dat de toch wel reële 'democratisering' die dit decreet t.o.v. de wet van 1931 inhoudt, gemaskeerd wordt.

Wij kunnen inderdaad, beide wetgevingen vergelijkend, enkel constateren dat het uiteraard de Minister is die de beslissing nam en neemt maar dat elke burger, groepering enz... een beschermingsvoorstel kan indienen bij de Minister.

Het eventueel aanvullend onderzoek en uiteraard de procedurele en administratieve begeleiding en afwerking, gebeuren door de daartoe aangestelde administratie. Dit initiatiefrecht van elke burger is een gevoelige uitbreiding t.o.v. de in de wet van 1931 exclusief met dit privilege bedachte instantie nl. de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en het College van Burgemeester en Schepenen. Voor een correcte interpretatie van het verloop van zo'n beschermingsprocedure verwijzen wij de geïnteresseerde lezer naar de brochure 'Vragen rond Monumentenzorg' (De Maegd & Stylen, 1982).

De binnenkant van de praktijk

En tenslotte, vanuit de binnenkant van de praktijk gezien, zijn de gemiddelde reacties van de gemeente- en stadsbesturen niet zo negatief als de auteur — zonder hiervoor enige bron te citeren en zich vermoedelijk steunend op een iets te beperkt ervaringsveld — laat uitschijnen. Zijn bezorgdheid i.v.m. de 'groeiende ontevredenheid over de monumentenzorg in ons land' lijkt ons ietwat voorbarig, tenzij de auteur hier de eigen ontevredenheid extrapoleert. Maar zoals reeds gezegd leent dit onderwerp zich weinig tot een impressionistische benadering.

En zelfs een kwantitatieve, statistische benadering brengt weinig soelaas. Zo is het aantal (350) stads- en dorpsgezichten waarmee de auteur de impact van de monumenten- en landschapszorg op de ruimtelijke ordening wil aantonen op zich weinig relevant, maar wellicht van aard om de lezer te imponeren die niet doorheeft dat het hier gaat om 'gezichten' in de technisch-administratieve betekenis, nl. dossiers of beschermingsvoorstellen die onder dit etiket werden afgehandeld. Een inhoudelijke benadering, waarbij rekening gehouden wordt met de reële aard en draagwijdte van deze 'gezichten', geeft een minder dramatisch beeld.

Van de 362 anno 1982 beschermde stads- en dorpsgezichten waren er slechts 31 die betrekking hadden op 'dorpskernen' (in feite vaak niet meer dan het kerkplein met de omringende huizen) en 38 die een straat, deel van een straatwand, wijk of beluik betroffen. De overgrote meerderheid van de beschermde gezichten, nl. 287, had betrekking op één of twee gebouwen en hun onmiddellijke omgeving die dan nog meestal buiten de stedelijke sfeer gelegen waren, in de trant van: hoeve en omgevende landerijen, kasteel en park, pastorie met tuin, windmolen en omringende percelen etc. Tenslotte hadden nog 4 dossiers betrekking op één gebouw en 2 op delen van een gebouw.

Nuanceren...

Het artikel bevat nog andere voorbeelden van ongenueanceerde uitspraken. Zo wordt op basis van een procentuele verdeling van monumenten- en landschaprangschikkingen beweerd dat de interesse voor het landschap steeg tussen 1940 en 1971 terwijl dit niet zo duidelijk uit de feiten is af te leiden, want in die periode werden een groot aantal 'gebuisde' monumenten (d.z. gebouwen die men wél wilde bewaren maar niet subsidiëren) en geïsoleerde bomen (hobby van één van de toenmalige voorzitters van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen) als 'landschap' gerangschikt.

Eveneens ongenueanceerd lijkt ons de bewering dat de 'biologiefaculteiten' na 1970 uitgroeiden tot 'breed-ecologische denkcentra' die een substantiële bijdrage hebben geleverd tot de landschapsbescherming in de vorm van voorstudies, inventarisaties e.d. Zonder afbreuk te willen doen aan de ongetwijfeld grote verdiensten van deze onderzoeken, willen wij toch even de aandacht vestigen op de keerzijde van de medaille. Parallel met dit onderzoek werden namelijk een aantal 'evaluatietechnieken' uitgedokterd via dewelke men dacht te kunnen inspelen op de noden en vragen van de 'goedwillende' maar van ecologische kennis gespeende ambtenaren, die verantwoordelijkheid droegen over de in aanmaak zijnde gewestplannen. Op grond van een mengsel van terreinkennis, natte vinger en een bijzondere eerbied voor sommige vaatplanten en de vogelstand, werden uitspraken gedaan — soms bijna perceelsgewijze — over gebieden in semantische termen (uiterst waardevol, zéér waardevol, waardevol, zus en zo) of in meer exact-wetenschappelijk aandoende puntenquoteringen. De wetenschappelijke en milieustrategische onzin van deze benaderingswijze, de gebruiken en misbruiken waartoe zij aanleiding gaf en mogelijke alternatieve benaderingswijzen, worden uitvoerig uit de doeken gedaan in Deneef & Van den Bremt (1980).

De nu wel doodgebloede 'biologische waarderingskaart van België' (Noirfalise et al., 1980) zou men kunnen beschouwen als de laatste stuip trekking van dit soort aanpak, ware het niet dat deze evaluatietechnieken vooral sinds 1980 van de ecologische denkcentra zijn overgewaaid naar de meer commercieel ingestelde studie bureaus en met succes worden toegepast n.a.v. ruilverkavelingsprojecten e.d.. Overigens passen zij uitstekend in de facet-sector-hokjesmentaliteit en de compartimentering van de leefruimte die bewust of onbewust bij dergelijke projecten wordt nagestreefd (cfr. de 'kernegebieden van uit-

zonderlijk hoge historische waarde' van Lagrou).

In één van de paragrafen wordt de verhouding tussen de dienst voor monumenten- en landschapszorg en de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen besproken. Gezien de nauwe betrokkenheid van de auteur bij dit eerbiedwaardig orgaan, onze eigen nauwe betrokkenheid bij de dienst en het interne-keukenkarakter van een aantal discussiepunten die aan de orde worden gesteld (bijv. zijn de provinciale diensten voor het kunstpatrimonium een geschikte recruteringsbasis voor een meer onafhankelijk commissiesecretariaat?) is het weinig waarschijnlijk dat buitenstaanders een boodschap zullen hebben aan een uitvoerige repliek.

Nochtans verdienen een aantal punten enige commentaar. De auteur ziet in de huidige situatie aanzetten tot een — zo al niet daadwerkelijke dan toch potentiële — manipulatie van de activiteiten en adviezen van de commissie door de dienst. Vooreerst is het feit dat het aandeel van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in het globale pakket der werkzaamheden tijdens het voorbije decennium gevoelig werd teruggeschoefd, niet zozeer een gevolg van de gewijzigde rolverdeling die door het monumentendecreet van 1976 werd ingevoerd, dan wel van de enorme (en onvermijdelijke) toename van het werkvolume, waardoor een toestand is ontstaan waarin een maandelijks vergaderende adviescommissie nog bezwaarlijk het dagelijkse beheer kan blijven waarnemen.

Er kan niet ontkend worden dat er een reëel gevaar van manipulatie bestaat, maar daartegenover staat het feit dat de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen zich tot de best geïnformeerde en nauwst bij het beleid betrokken overheidscommissies mag rekenen, getuige hiervan de agenda's. Wij steunen ons hier op ervaringen in andere overheidsadviesorganen.

In dezelfde paragraaf wordt onrechtstreeks de facet-sectordiscussie opnieuw te berde gebracht. Er wordt namelijk gezegd dat uit de werking van de Commissie een consistente visie is gegroeid, waarbij elke bescherming in een bredere context wordt geplaatst want "in een tijdsdimensie moet het beschermd goed verder blijven functioneren en hiertoe de nodige aanpassingen kunnen ondergaan zonder de geest van de bescherming geweld aan te doen," (Lagrou, 1983, eigen benadrukking).

Op het eerste gezicht treedt de auteur hier in lijnrechte tegenspraak met zijn eerder ontwikkelde visie omtrent de monumenten- en landschapszorg als een sectorbeleid dat zich op vormbeheersing toespitst. Hierop kan natuurlijk

gerepliceerd worden: monumenten- en landschapszorg formuleert desiderata omtrent functie, gebruik en eventueel andere aspecten die buiten de sectorbevoegdheid vormbeheersing liggen en schuift ze vervolgens door naar de facet-beleidsmakers.

Een dergelijke manier van handelen lijkt ons zowel psychologisch als procedureel en inhoudelijk-wetenschappelijk gezien absurd. Desiderata formuleren en geen enkele poging ondernemen om ze ook door te drukken, zou getuigen van een afstandelijkheid die aan de schizofrenie grenst. Daarenboven is het zo dat bijv. bij de afhandeling van restauratiedossiers voortdurend en afwisselend vorm- en functie- of gebruikskwesties aan de orde worden gesteld en dat deze mekaar ingrijpend kunnen beïnvloeden. Een interdisciplinaire aanpak is derhalve onontbeerlijk en deze wordt niet bevorderd door het strakke facet-sector-concept dat Lagrou lijkt te verdedigen. De conclusie is dat **voor wie zich op een effectieve manier met monumenten- en landschapszorg wil inlaten** (of het nu gaat om een rijksdienst of een adviescommissie) **een 'facetbeleid'** (inzover deze term enige relevantie biedt) **onontkoombaar is.**

Het platform

De meest pertinente kritiek van de auteur richt zich tegen de manier waarop beschermingsvoorstellen worden uitgewerkt en de wereld ingestuurd: *"Ook inhoudelijk hebben de ondergeschikte besturen weinig boodschap aan de beschermingsbesluiten. Hierin wordt immers enkel aangegeven volgens welke wettelijke categorie bedoelde bescherming wordt gemotiveerd. Ook wordt aangegeven dat alle vergunningsaanvragen voortaan door de Rijksdienst zullen worden beoordeeld — en niet meer door het gemeentebestuur en het bestuur van de Stedebouw. Dit wekt bij de gemeentebesturen onbegrip en ergernis. Bij het bestuurniveau dat dichtbij de bevolking staat kunnen de burgers voortaan geen bouwrichtlijnen meer krijgen voor wat binnen de stads- of dorpsgezichten met hun eigendommen kan gebeuren,"* (Lagrou, 1983).

Dit is mogelijk een gefundeerde kritiek, want de meeste voorstellen van stads- of dorpsgezichten bevatten weinig aanwijzingen omtrent de geest, doelstellingen en mogelijke draagkracht van de bescherming, zodat inderdaad een toetsings- of discussieplatform ontbreekt. Het pleidooi voor de tussen 1975 en 1977 door de v.z.w. Mens en Ruimte uitgewerkte voorstellen van te beschermen stadsgezichten voor een twintigtal Vlaamse steden — ter informatie een project waarin de auteur een belangrij-

ke rol speelde als kantoordirecteur belast met concept en leiding — lijkt ons een ietsje 'pro-domo': in het procedurele luik zaten misschien een aantal interessante suggesties, maar de archeologische en kunsthistorische voorstudie was dermate gammel dat de voorstellen praktisch onbruikbaar waren. Het door de Rijksdienst in 1982 uitgewerkte project voor Hamme, dat volgens Lagrou het karakter had van een fraai architectuurproject maar geen valabel overlegplatform tot stand bracht, is inderdaad een typevoorbeeld van hoe men zich onverdrotten op een 'sectorbevoegdheid (vormbeheersing)' kan toeleggen b.m.v. procedurele misleunen.

Er zijn echter tekenen die wijzen op een langzame maar zekere kentering, getuige daarvan het voorstel tot bescherming van een dorpsgezicht te Noeveren bij Boom (Plomteux & Vandenhoude, 1983). De voorstellen tot landschapsbescherming komen er in de ogen van de auteur iets minder bekaaid af, omdat *"voor elk dossier (...) een typelijst met erfgoedwaarden (wordt) opgesteld,"* waarvan volgens verschillende modaliteiten kan worden afgeweken zodat *"voor werken binnen beschermde landschappen (...) de eigenaar tenminste (weet) wat de procedure en moeilijkheidsgraad voor het bekomen van een vergunning is,"* (Lagrou, 1983).

Nu kan men zich afvragen of een typelijst van erfgoedwaarden, al of niet aangevuld met ellenlange tabellen Latijnse planten- en vogelnomenclatuur en meestal stereotiepe conclusies, van aard is om dergelijke voorstellen ook maatschappelijk aanvaardbaar te maken en het door Lagrou gewenste overlegplatform tot stand te brengen, alleen al gezien het (pseudo-)wetenschappelijk jargon waarvan dit proza doorgaans bol staat. Maar ook hier zijn er tekenen van hoop, er worden pogingen ondernomen tot verstaanbaar Nederlands en tot het aangeven van waarom en hoe.

Territoriumafscherming en -uitbreiding

Wat betreft de leefkansen van een effectieve monumenten- en landschapszorg in een systeem van vrije-markteconomie dat bovendien onder crisistoestanden gebukt gaat en, daarmee gecorreleerd, de zeden en gebruiken in de sector van de financieringshulp bij de restauratie van gebouwen, worden door de auteur een aantal opmerkingen ten beste gegeven die echter door de onvolledige en foutieve gegevens waarop hij zich beroept hun relevantie grotendeels verliezen.

Ook worden de beschouwingen sterk gekleurd door wat we nu stilaan wel als een milde vorm van 'rijksdienstfobie'

mogen bestempelen. Getuige daarvan volgend citaat: *"De beoordelingsbevoegdheid over subsidies schept uiter-aard invloed en macht. Het oordeel over de wijze van restaureren heeft eveneens belangrijke economische repercussies. De volledige subsidieregeling is dan ook door de Rijksdienst naar zich toegenomen,"* (Lagrou, 1983). Bijzonder suggestief, vooral in combinatie met de passage waarin beklag wordt gemaakt over het feit dat zijn (voor zover wij weten niet al te hardnekkige) pogingen om aan gegevens omtrent de besteding van restauratiegelden na 1976 te geraken op een weigering stuitten en waarin hij als volgt besluit: *"Ook dit is een duidelijke territoriumafscherming,"* (Lagrou, 1983). Op het feit dat moeilijk betwist kan worden dat een Minister het recht heeft op een bepaald ogenblik over de opportuniteit van de ter beschikkingstelling van gegevens te oordelen willen we niet verder ingaan. We geven de auteur echter de tip kennis te nemen van het gedetailleerde exhaustieve en op 8 november 1982 gepubliceerde — dus publiek toegankelijke — overzicht van de overheids-gelden die onder de vorm van subsidiëring van restauratiewerken aan beschermde monumenten in privé- en openbaar bezit werden besteed in de periode januari 1976 - november 1982. Hieruit kan eveneens afgeleid worden dat de overheidsuitgaven in dit verband niet ingesnoeid zijn. Integendeel, sedert enkele jaren kan minstens gesteld worden dat ze zich **stabiliseren** op het driedovoudige van het cijfer voor 1976 dat hij citeert.

Aan tabel 2 van eigen fabriekaat over de subsidiëring wordt dus best niet te veel aandacht geschonken.

Hogervermeld overzicht verscheen als bijlage in de documentatie van de Vlaamse Raad in de context van het zonder meer belangrijke subsidiëeringsbesluit dat inmiddels bekrachtigd werd bij decreet van 17 november 1982. De auteur vestigt o.i. ten onrechte enkel de aandacht op de hierin van ambtswege ingeschreven procentuele bijdragen van de gemeenten en provincies, terwijl andere essentiële krachtlijnen worden vergeten of verzwegen, met name dat:

1. speculatie met restauratiesubsidies wordt tegengegaan zoniet onmogelijk gemaakt.

2. de mogelijke 'willekeur' in de vaststelling van de subsidiepercentages wordt vermeden, en dit gekoppeld aan de aard en het inkomen van de bouwheer.

3. betoelaagbare en niet-betoelaagbare werken worden gespecificeerd.

Het feit dat de percentages, bij te dragen door gemeente en provincie, van ambtswege worden ingeschreven, vindt zijn oorzaak in de reële tijdswinst enerzijds en in de concrete ervaring dat in

het verleden menig monument is 'verdwenen' of 'ingestort' ten gevolge van het uitblijven van een beslissing terzake van lokale of provinciale besturen anderszids.

„De sterke man”

Naast de eerder vermelde milde vorm van 'rijksdienstfobie' is er een tweede merkwaardig idee-fixe dat zijn visie vertroebelt en de inhoudelijke verwarring vergroot, met name een rotsvast geloof in sterke figuren, meer bepaald in een messias-toppoliticus: „Een niet-conjunctuurgebonden beleid zoals monumenten- en landschapszorg kan alleen gevoerd worden door een toppoliticus die de kracht opbrengt om de druk van de vastgoedsector te trotseren en toch door de eigen partij nog politieke slagkracht mag behouden” (Lagrou, 1983). Hoe zodoende het — door hemzelf naar voren geschoven — fundamenteel probleem van de monumenten- en landschapszorg (m.n. het gebrek aan inspraak van de basis en de gemeentebesturen) kan worden opgelost, wordt door de auteur niet nader toegelicht. Integendeel het vooruitschuiven van de 'sterke man'-theorie in combinatie met de impliciete en hier en daar expliciete wens om aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen meer 'beslissings'-bevoegdheid te geven, roept eerder 'corporatistische' associaties op.

Tenslotte willen we hierbij aansluitend de lezer nog een typisch 'detail' niet onthouden.

Hij citeert het Koninklijk Besluit van 6.12.1976 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van de monumenten en de stads- en dorpsgezichten met een exhaustieve opsomming van het soort werken binnen deze perimeters, waarvoor bij de centrale overheid machtiging dient verkregen, in het bijzonder artikel 3.

'Dit wekt bij de gemeentebesturen onbegrip en ergernis'. Het is misschien nuttig hier — bij wijze van tip — artikel 10 van ditzelfde K.B. aan te halen: 'Voor monumenten, stads- en dorpsgezichten gelegen in gemeenten waarvoor een bij ministerieel besluit goedgekeurd reglement bestaat voor de instandhouding en het onderhoud van monumenten en stads- en dorpsgezichten, is de in de artikels 3 (de exhaustieve lijst waarvan hoger sprake nvdv) 5 en 6 verplicht gestelde toelating niet vereist'. Tot nog toe werd echter nog geen initiatief genomen door gemeentebesturen om gebruik te maken van de in art. 10 opgenomen mogelijkheid.

De goede verstaander heeft hieruit allicht begrepen dat de lokale besturen toch niet zo gedoemd zijn als de auteur laat uitschijnen om de 'verregaande machtsbedeling' van de dienst Monumenten- en Landschapszorg te ondergaan.

Met dit alles willen we geen afbreuk doen aan de merites van de auteur en aan de lezenswaardigheid van het essay. Het zal bij de lezer ongetwijfeld nog andere vragen en bedenkingen oproepen. Wat we hier in de bespreking naar voor gebracht hebben, is slechts een selectie van een aantal o.i. belangrijke punten en gedachtenlijnen die er in aan de orde gesteld worden. Het is dus een must voor al wie ooit een en ander over monumenten- en landschapszorg had willen weten maar het nooit heeft durven vragen. Lapsussen — zoals bijv. waar de auteur wil aangeven dat er in de Commissie over alles en nog wat een grote mate van eensgezindheid heerst en dit verwoordt door te zeggen dat er in de Commissie een 'grote common-sense' (i.e. gezond verstand) heerst — maken de lectuur alleen maar pittiger.

C. De Maegd, R. Deneef en H. Stynen

Referenties.

- Albrechts, L., Allaert, G., Van Belle, B., Van den Broek, J., Verheyen, R. & Vermeersch, C. (1983). *Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen, conceptnota nr. 1*, Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Brussaard, W., (1976). *Nieuwe juridisch-bestuurlijke ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening, in het bijzonder in de relatie tussen de verschillende bestuursniveaus*, Alphen a/d Rijn, Tjeenk Willink.
- Cultuurraad voor de Nederlandse Cultuurgemeenschap (1976). *Parlementaire Handelingen — Beraadslaging en Aanneming nr. 5*, van 24 februari 1976.
- De Maegd, C. & Stynen, H. (1982). *Vragen rond Monumentenzorg*, Brussel (overdruk M & L 1 (4), I - XVI).
- Deneef, R. & Van den Bremt, P. (1980). *Het wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de besluitvorming. Sectie 1-5. in Natuurbehoud en landschapszorg in Vlaanderen*, 3de Vlaams Wetenschappelijk Congres voor Groenvoorziening, Antwerpen, oktober 1980.
- De Wolff, P. (Commissie) (1970-1971). *Rapport van de Commissie Voorbereiding Onderzoek Toekomstige Maatschappijstructuur*. Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1970-1971, 10, 814, nrs. 1-2.
- Lemaire, R., Genicot, F., Van Aerschoot, S., de Crombrughe, A., Sansen, H. & Vanhove, J. (1971). *Bouwen door de Eeuwen Heen, Inventaris van het cultuurbezit in Vlaanderen, Architectuur, deel 1: Provincie Brabant, arrondissement Leuven*, Brussel, Ministerie van Volksgezondheid en Leefmilieu.
- Tips, W.E.J. (1982). *Aspecten van de organisatie van de overheidstaken i.v.m. ruimtelijke planning en milieubeleid in de Vlaamse Gemeenschap*, Gent, Rijksuniversiteit, Hoger Instituut voor Stedebouw, Ruimtelijke Ordening en Ontwikkeling, doctoraatsproefschrift.
- Vlaamse Raad (1982), zitting 1981-1982, stuk 134-nr. 2, Bijlage I: restauratie van de openbare gebouwen; Bijlage II: restauratie van de privé-gebouwen, 8 november 1982, p. [7] - [30].

BUITENKRANT

Unieke restauratieopleiding in het Sint-Vincentiusinstituut te Brugge

Een van de hoekstenen van de restauratie is ongetwijfeld de continuïteit van het ambachtelijk kennen. Naast de reeds eerder opgezette opleidingen restauratieambachten, steenhouwen, glas-inlood, in de academies van Antwerpen en Anderlecht en in de Sint-Lukasschool in Gent, is sedert kort in het Sint-Vincentiusinstituut van Brugge een specialisatiejaar renovatie- en restauratietechnieken gestart binnen de bouwvakopleiding. De klemtoon ligt hier op het vormen van degelijke vakmannen met beheersing van de ambachtstechnieken, waar het welslagen van de restauratie in se door verzekerd wordt. Na 6 jaar algemene opleiding worden de studenten specifiek betrokken bij de concrete restauratie-technieken aan de hand van een nieuw project tijdens het 7de jaar dat de benaming Restauratie en Renovatie draagt. De schoorsteen van het Brugse 'Schepenhuis' is er een van dit jaar. Het werd geselecteerd omwille van de grote vakkundigheid en kunstigheid van de schoorsteen, en omwille van de grote kunsthistorische waarde van het 'Schepenhuis' in zijn geheel.

Het gebouw heeft een oostelijke schoorsteen van witte natuursteen en een westelijke uit baksteen opgebouwd. Het is deze laatste die de leerlingen dit jaar uitvoerden in de werkplaats van het instituut.

Ondanks de grote moeilijkheden van deze monumentale schoorsteen begonnen de leerlingen met veel moed en kunstzin de werktekeningen op ware grootte uit te tekenen. Daarna werden de gotische waterlijst in de bakstenen geprofileerd en de eerste lagen van de schoorsteen gemetseld.

Zeer moeilijke en kunstzinnige stenen zijn de 3-passtenen. Het namaken van de 3-passtenen door de leerlingen-restaurateurs, vergde — onder begeleiding van de leraar — een meetkundige analyse van de oorspronkelijke 3-passteen. Het volledig 3-pas wordt door twee bakstenen gevormd, die een spitsbogige vorm hebben waarin half driepas is gebeeldhouwd. De analyse van deze stenen wees uit dat men destijds een verhoogde spitsboog heeft gebruikt, iets

wat volledig past in de stijl van de toen nagestreefde verticaliteit.

Om de in totaal 28 stenen te houwen, werden er eerst 2 mallen gemaakt. De ene mal geeft de omschreven steen aan, de andere de afschuining en het half-3-pas. Eerst wordt de omschreven steen op de baksteen afgeschreven, (die opnieuw een grotere afmeting heeft dan de steen die werd gebruikt voor de schoorsteen) en wordt het teveel aan steen weggezaagd. Vervolgens schrijft men met de andere mal de afschuining en het half-3-pas op de steen af. Het teveel aan steen wordt nu met fijne beiteltjes weggekapt, afgevlind en bijgescheurd, tot men de gewenste vorm heeft bereikt. Het is noodzakelijk dat de leerlingen van het 7de specialisatiejaar voor de uitvoering van dergelijke kunstige stukken over een grote dosis vak-kennis en intelligentie beschikken.

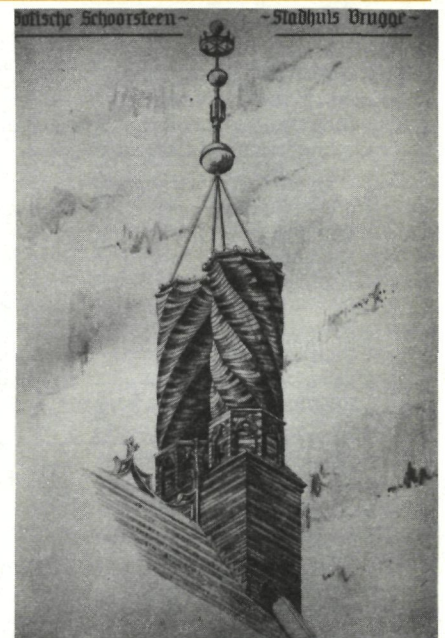
Een uitvoerige bestudering van het getoetste gedeelte was eveneens nodig. Zo berekenden de leerlingen het aantal „cm” torsing per laag, ze tekenden de achthoek binnen de cirkels en de diepte van de canneleures uit; in een leergesprek werd de werkwijze om de torsing uit te voeren besproken en aangeleerd, enz.

Door het feit dat de schoorsteenpijpen uit getorste canneleures bestaan, krijgen de stenen van de pijpen een zeer eigenaardige gewrongen vorm en hebben de hoekstenen een scherpe uitloop. Ook deze stenen worden op dezelfde manier zoals hierboven vermeld, gemaakt.

Op deze manier is de werkplaats van het St.-Vincentiusinstituut te St.-Andries her-schapen tot een ware middeleeuwse bouw-werf, waar werktekeningen tot in de kleinste details worden gemaakt, stenen geprofileerd, driepasstenen gebeeldhouwd, en waar de 'cementarius' (metselaar) bezig is met het kunstwerk een waar gelaat te geven. Kortom een plaats waar men de motivatie en de kunstzin van deze toekomstige restaurateurs aanvoelt en men er tevens hun werk kan bewonderen.

Naar E. Degrande.

Voor verdere informatie :
St.-Vincentiusinstituut
Zandstraat 138, 8200 Brugge

De gotische schoorsteen van het Brugse Stadhuis.

KOSTENVERDELING VOOR WERKEN AAN BESCHERMDE MONUMENTEN (*)

(Besluit van de Vlaamse Executieve van 1 juli 1982, bekrachtigd bij Decreet van 17 november 1982)

EIGENAAR	ART.	BESTEMMINGS- FACTOR	VERMOGENS- FACTOR	KOSTEN- VERDELING
A. OVERHEIDSSECTOR				
I. Staat, Gemeenschap, Gewest en organismen van openbaar nut onder toezicht van Staat, Gemeenschap of Gewest	8	—	—	Uitgesloten uit subsidieregeling, behoudens A. II (**)
II. Nationale Landmaatschappij - Nationale Maatschappij voor de Huisvesting en haar erkende maatschappijen	17	a) niet opengesteld voor het publiek en/of met huurwaarde	—	Gemeenschap 40 % Provincie 5 % Gemeente 5 % Eigenaar 50 %
		b) zonder huurwaarde en opengesteld voor het publiek	—	Gemeenschap 60 % Provincie 15 % Gemeente 15 % Eigenaar 10 %
III. Provinciale Openbare Besturen	7	—	—	Gemeenschap 60 % Eigenaar 40 %
IV. Lokale Openbare Besturen	6	—	—	Gemeenschap 60 % Provincie 20 % Eigenaar 20 %
B. PRIVE-SECTOR				
I. Particulier	13	a) met huurwaarde	1. ≤ 650.000	Gemeenschap 60 % Provincie 15 % Gemeente 15 % Eigenaar 10 %
			2. > 650.000 ≤ 1.000.000 (***)	Gemeenschap 50 % Provincie 10 % Gemeente 10 % Eigenaar 30 %
			3. > 1.000.000	Gemeenschap 45 % Provincie 7,5 % Gemeente 7,5 % Eigenaar 40 %
	12	b) zonder huurwaarde en opengesteld voor het publiek	—	Gemeenschap 60 % Provincie 15 % Gemeente 15 % Eigenaar 10 %
	10	a) met huurwaarde	—	Gemeenschap 55 % Provincie 15 % Gemeente 15 % Eigenaar 15 %
		b) zonder huurwaarde en opengesteld voor het publiek	—	Gemeenschap 60 % Provincie 15 % Gemeente 15 % Eigenaar 10 %
III. Andere privé-instellingen	15	a) niet opengesteld voor het publiek en/of met huurwaarde	—	Gemeenschap 40 % Provincie 5 % Gemeente 5 % Eigenaar 50 %
	12	b) zonder huurwaarde en opengesteld voor het publiek	—	Gemeenschap 60 % Provincie 15 % Gemeente 15 % Eigenaar 10 %
IV. Handelsvennootschappen	15	—	—	Gemeenschap 40 % Provincie 5 % Gemeente 5 % Eigenaar 50 %

(*) Andere dan gebouwen bestemd voor een erkende eredienst, seminaries en pastorieën.

(**) Vallen eveneens buiten deze regeling de werken uitgevoerd aan monumenten die onder rechtstreekse bescherming van de Gemeenschap geplaatst zijn (artikel 9).

(***) De inkomensgrenzen worden verhoogd met 30.000 fr. per kind ten laste.

De Operatieve Vrijmetselarij (links) en de Speculatieve Vrijmetselarij (boven). Schilderijen van Louis Delbeke aan weerszijden van de Troon (evenals pp. 30 en 31 : foto P. De Prins, Sint-Lukasarchief).

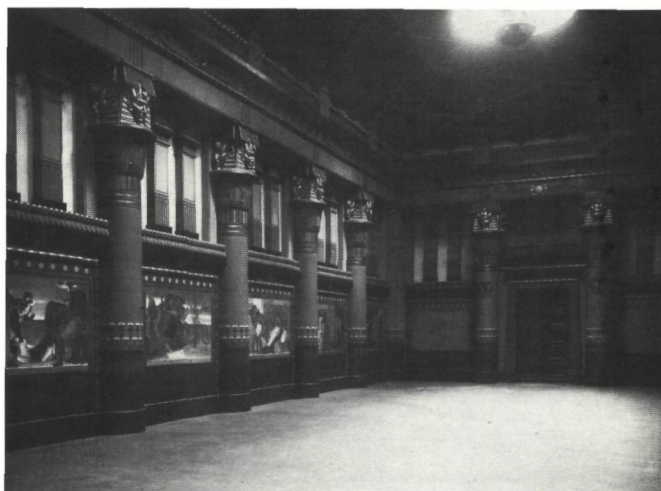
De grote tempel meet 31,00 x 12,00 x 11,40 m (42) en heeft een capaciteit van 1000 man. Twaalf halfzuilen van 0,90 m diameter, met gladde schacht, open papyrusvormig kapiteel en antropomorfe abacus, dragen het entablement. Deze halfzuilen worden onderling verbonden door lage muren, bekroond door een holkeellijst met gevleugelde zonnescijf, en door een slangenfries. Tweemaal zes schilderijen op doek, aan weerszijden van de tempel in deze muren verwerkt, stellen taferelen voor uit de maçonnieke leer: aan de noordzijde (links) de bouw van de tempel van Salomon, aan de zuidzijde (rechts) de Hiram-mythe. Elk muurtje draagt twee pijlertjes waarachter, doorheen de (geschilderde) nilotische plantegroei, de lucht kan worden ontwaard.

Beide wanden eindigen vooraan, in het symbolische oosten, op een deurtravee met vlakke omlijsting, holkeellijst en gevleugelde zonnescijf met cobra's. Boven de deur waakt de giergodin Nekhbet, om de tempel te behoeden voor indringers. De noordelijke houten, bronsnabootsende deur, verleent toegang tot het Midden-vertrek. Omstreeks 1936 werd het muurvlak hierboven zichtbaar doorbroken voor de aanleg van een tribune. Bij deze gelegenheid werd de voorstelling van Nekhbet vervangen door een Art-Decogetinte smeedijzeren raamvulling met verwante voorstelling. De zuidelijke deurtravee lijkt identiek, hoewel de deur vervangen is door een blindnis en de tribune ontbreekt.

In het symbolische oosten zetelt de Achtbare Meester, vóór een dubbele tempelpoortconstructie met typische bolle omlijsting en holkeelkroonlijst met gevleugelde zonnescijf en cobra's. Deze wordt geflankeerd door twee meer dan levensgroot geschilderde vrouwelijke figuren. Ze verpersoonlijken de Operatieve Metselarij, onder de gedaante van de Architectuur (op de achtergrond de sfinxenlaan en tempel van Karnak) en de Speculatieve Metselarij, onder de gedaante van de Filosofie (op de achtergrond pyramides en de dierenriem).

In het symbolische westen vormt een hoge bronsnabootsende poort de hoofdtoegang tot de tempel, beklemtoond door de bolle omlijsting en de dubbele holkeelkroonlijst met gevleugelde zonnescijf en slangenfries. Hierboven stond oorspronkelijk in hiërogliefisch schrift te lezen: „Ik ben wat is; ik ben wat geweest is; ik ben wat zal zijn; ik ben het Zijn bij uitmuntendheid, waarvan de gedaante voor immer verborgen is.” naar een opschrift op het fronton van de Isistempel in Saïs (43). De maçonnieke symbolen die aanvankelijk waren aangebracht op de lage verbindingsmuren van de zijtraveeën, werden bij de verbouwingen van 1936-1940 vervangen door bijkomende (egyptiserende!) toegangsdeuren.

Het rondom-om-lopend entablement van de grote tempel bestaat uit een architraaf met opeenvolgens een bolle lijst, een holkeellijst met gevleugelde zonnescijf en een slangenfries. Het open dak, zinspelend op het pronaos (voorhof) van de Egyptische tempels, wordt aangegeven

De bouw van de tempel van Salomon

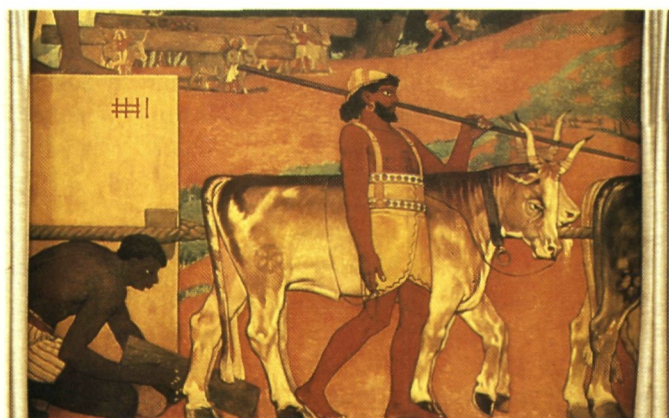
Taferelenreeks van Louis Delbeke in de tempel van

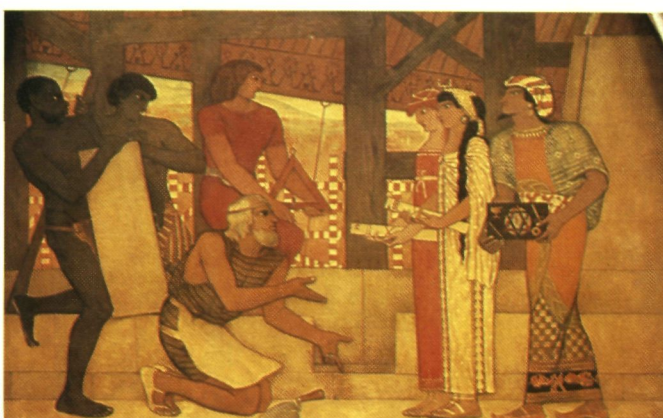
Koning Hiram van Tyrus zegt de gezanten van koning Salomon zijn medewerking toe bij de bouw van de tempel.

Bouwmeester Hiram Abiff legt het ontwerp van de tempel voor aan koning Salomon.

Terwijl uit het woud ceders worden gehaald slepen ossen de bouwstenen aan.

Koning Salomon legt de eerste steen van de tempel.

Koning Salomon bezoekt de bouwwerf. Bouwmeester Hiram Abiff verschaft hierbij uitleg.

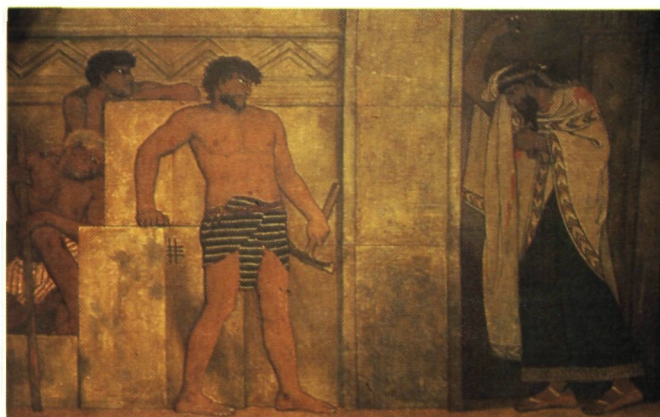
De tempel wordt ingewijd. Koning Salomon knielt voor het Heilige der Heiligen.

De Hiram-Mythe

„Les Amis Philanthropes”, Peterseliestraat 6-8, Brussel.

Drie afgunstige Gezellen belagen Hiram om hem het meesterwoord af te dwingen.

Om zijn herhaalde weigering achtereenvolgens verwond met een meetstok, winkelhaak en hamer, staat Hiram op het punt te bezwijken.

Hiram is neergestort. Om hun misdaad verborgen te houden zullen de moordenaars het lijk buiten de tempel slepen.

De negen door Salomon uitgezonden Meesters ontdekken het graf van Hiram, aangeduid door een acaciataak.

Hirams lijk dat reeds in ontbinding verkeert wordt door de Meesters uit het graf gelicht.

Verheerlijking van Hiram, zetelend op een troon in een hemels paleis.

Noordwand van de tempel in de Ursulinenstraat omstreeks 1900 (?). Naar een glasnegatief uit het archief van A. Chambon (verzameling Sint-Lukasarchief, foto P. De Prins).

door de blauwe zoldering en het velarium (tentzeil), gedragen door trofeezuiltes, dat de tempel omgeeft. De thans aanwezige moerbalkenconstructie met gevederde scarabeeën werd eveneens slechts in 1936 aangebracht. De centraal in het symbolische westen gelegen toegangsdeur tot de kleine tempel gaf oorspronkelijk uit op een rechthoekige ruimte van 17,50 x 8,50 x 6,30 m. Rondom de tempel boven manshoogte geplaatste consoles torsen twaalf korte papyrusbundelvormige zuilen met gesloten kapiteel. Deze dragen op hun beurt een console met antropomorfe voorstelling, waarop de balken van de zoldering rusten.

Aan weerszijden strekken zich de gestoelten uit van de logebroeders, in trapvorm en in drie opeenvolgende rijen. Boven de marmeren lambrizing, tussen de consoles, stellen twaalf egyptiserende geschilderde panelen taferelen voor uit de maçonnieke geschiedenis. Daarboven, tussen de papyruszuilen, simuleren de middelste drie traveeën wijde raamopeningen waardoor de nilotische plantegroei zich aftekent tegen de nachtelijke hemel (44). De uiterste twee traveeën, evenals deze van de westzijde, zijn voorzien van maçonnieke symbolen en emblemen.

Een interludium in de Ursulinenstraat

In 1893 verlaat de loge 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis' haar tempel op de Kiekenmarkt, waar ze sedert 1862 was gevestigd. De bouw van een nieuwe tempel laat op zich wachten. Intussen worden de bijeenkomsten gehouden in de tempel van de Peterseliestraat. Op 8 april 1898 wordt uiteindelijk door de stad Brussel een vergunning afgeleverd voor de bouw 'd'un local de société particulière', Ursulinenstraat 15 (45). Uit de bijhorende plannen en doorsneden kan worden opgemaakt dat het gebouwenensemble onder meer een 'kleine' tempel omvatte (23,65 x 8,40 x 5,91 m) op de gelijkvloerse verdieping, en een 'grote' tempel (29,00 x 12,35 x 10,00 m) op de eerste verdieping. Fotografische documenten tonen aan dat ook dit oriëntaliserend decoratie-ontwerp van architect Adolphe Vanderheggen deels werd uitgevoerd in de ateliers van Alban Chambon. Ze laten tevens toe de glas-in-lood ramen en schilderijen op doek te identificeren die later opnieuw zullen worden gebruikt in de tempel van de Lakensestraat (46). De tempel in de Ursulinenstraat wordt ingehuldigd in oktober 1899.

De loge zal er nochtans niet lang gebruik van maken. Onteigend voor de aanleg van de Noord-Zuidverbinding, blijken haar lokalen reeds in 1909 — weliswaar tijdelijk — ingenomen te zijn door het destijds rechtover gelegen Sint-Michielscollege (47).

Vestiging in de Lakensestraat

Twee jaar lang maakt de loge 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis' noodgedwongen gebruik van de tempels van 'Les Amis Philanthropes' in de Peterseliestraat. Op 20 april 1909 vraagt de 'Société Civile Union et Progrès' nogmaals een vergunning aan bij de stad Brussel voor de oprichting van een 'vergaderzaal' in de tuin van de woning Lakensestraat 79 (48). De vergunning volgt op 21 mei. Enkele dagen later, op 3 juni 1909, kan de plechtige eerste-steenlegging plaatsvinden. Ondanks nog enig heen-en-weer-geschrift tussen de 'Société Civile' en de stadsdiensten met betrekking tot de brandbestendigheid van de marmeren hoofdtrap en de eiken bijtrappen naar de galerijen van de grote tempel, vorderen de bouwwerken vlot. Op 17 december 1910 wordt de tempel ingewijd.

Daar waar deze gebeurtenis 30 jaar eerder in de Peterseliestraat een zekere ruchtbaarheid kreeg, lijken de media thans veeleer zwijgzaam. Een verslag in *l'Emulation* van de jaarlijkse architectuurtentoonstelling van de Société Centrale d'Architecture (49) laat ternauwernood toe door deductie de 'maçonnieke lokalen' toe te schrijven aan architect Paul Bonduelle (1877-1955) (50). Dit wordt bevestigd door een aan hem gewijde biografische nota (51), maar met nog meer zekerheid door het herinneringsplakiet dat voor de gelegenheid in de grote hal van de tempel werd aangebracht. Ook dit laatste blijft echter hermetisch zwijgzaam nopens de overige medewerkers die de bouw en de decoratie van de tempel op zich namen. De enige betrouwbare bron wordt dan ook gevormd door de tempel zelf, en door de plannen die de vergunningsaanvragen bij de stad Brussel vergezelden. Hieruit blijkt ook dat latere verbouwingen en uitbreidingen de essentie van de originele stucco-architectuur ongerept lieten (52).

De egyptiserende Grote, Midden en Kleine tempels

De toegang tot de tempels geschiedt langs de vroegere koetspoort van een achttiende-eeuws, in de vroege negentiende eeuw verhoogd neoclassicistisch burgerhuis (53), waarvan de tuin volledig aan de nieuwbouw werd opgeofferd (54).

In het voorportaal, geflankeerd door monumentale egyptiserende kandelaars, leiden aan de linkerzijde een aantal marmeren treden naar de voormalige woning.

De recht doorlopende gang suggereert, met zijn vier protodorische zuilen en de overal aanwezige holkeellijst, reeds het achterliggende ensemble.

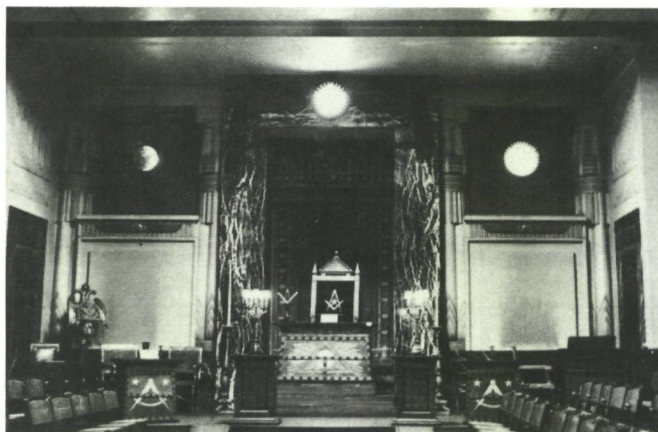
Haaks hierop sluit een ruime lange hal aan, waarvan de ene — westelijke — zijde onderbroken wordt door de trapzaal naar de verdieping, de andere — oostelijke — zijde door de in grootte afwisselende toegangspoorten naar de kleine en midden tempel en naar de tussenliggende dienstgangen. Het egyptiserende decoratieve stucwerk is hier nu opvallend aanwezig: holkeellijsten, friezen van gevederde cartouches, Hathorpilasters, composietkapitelen van gevleugelde cobra's met Osiriskroon en zonnescijf, vlakke marmeren deuromlijstingen met rolgordijn of kroonlijst met holkeel en gevleugelde zonnescijf.

Glas-in-lood raam in de trapzaal van de tempel in de Lakensestraat (foto P. Somers)

De kleine tempel ligt achteraan in deze hal. Vier in een vierkant geplaatste protodorische zuilen vormen hier een soort voorportaal. De tempel meet 13,65 x 6,00 m, en vormt de kleinste maar ook de meest verfijnde van de hier besproken maçonnieke vergaderruimten. Door het ontbreken van opvallende architectuurelementen wordt bij het openen van de bronskleurige (maar in hout en stuk uitgevoerde) poort de aandacht meteen opgeëist door de achterzijde van de tempel, waar in het symbolische oosten de troon met trapeziumvormige tafel verrijst van de Achtbare Meester. De poorttravee van een Egyptische tempelpyloon tekent zich af tegen de achterwand, compleet met holkeelkroonlijst met gevleugelde zonnescijf en dubbele cobra. Boven de troon prijkt de dubbele adelaar, boven de poort de spreuk „Ordo ab chaos”. Pilasters met Hathorhoofden flankeren de zijtoegangen aan weerszijden van de troon.

De lange noord- en zuidwanden van de tempel worden ook hier grotendeels ingenomen door de gestoelten van de logebroeders (tweemaal elf zitplaatsen). Ze worden omkaderd door zijtoegangen met geaderde, zwart marmeren omlijsting, waarboven de gevleugelde zonnescijf zweeft, en door Hathorpilasters. De voorstelling van acacia-twijgen en de vier in grisaille op textiel geschilderde symbolische panelen die deze deurtraveeën vervullen, wijzen onloochenbaar op de maçonnieke bestemming van het lokaal. Maçonnieke motieven op textiel bekleden tevens de muurvlakken boven de gestoelten, en de buitenste rand van de zoldering. Het middendeelte van deze laatste wordt ingenomen door een sterrenhemel.

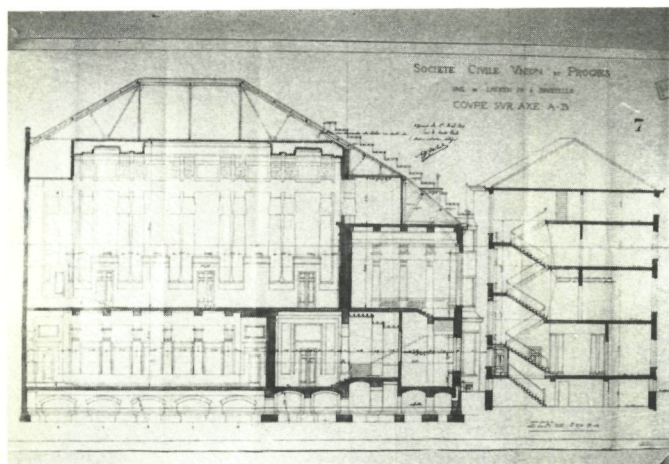

De midden tempel in de Lakensestraat. Foto-opname uit 1940 van de Propaganda Abteilung Belgien (archief Rossel).

lement en de balken van de zoldering. Lage tussenmuren met bolle omlijsting en holkeellijst met lidstengmotief, gevleugelde zonnescijf en cobra's, verbinden de zuilen onderling. Boven deze muren, ter hoogte van de kapitelen, de nachtelijke hemel. Een bronskleurige deur doorbreekt elke hoektravee. Omkaderd door een Khekhern-fries (55) dringt de (geschilderde) sterrenhemel door het dak van de tempel.

De verdieping van het tempelcomplex wordt vrijwel integraal ingenomen door de grote tempel.

Hierheen leidt een monumentale dubbele marmeren trap waarvan de aanzet, midden in de westwand van de

Brussel, Lakensestraat. Langsdoorsnede van het tempelcomplex. Oorspronkelijke bouwaanvraag (foto M. Lorrez)

De naastliggende midden tempel onderscheidt zich van de overige, niet alleen door zijn afmeting (18,70 x 10,71 x 6,30 m) maar tevens door de meer uitgesproken driedimensionale (stuc-)architectuur. Zetelend in het symbolische oosten, vóór een hoge poortvormige nis, overschouwt de Achtbare Meester de gepolychromeerde tempel. Veertien papyrusbundelvormige zuilen met gesloten kapiteel en blokvormige abacus dragen het enta-

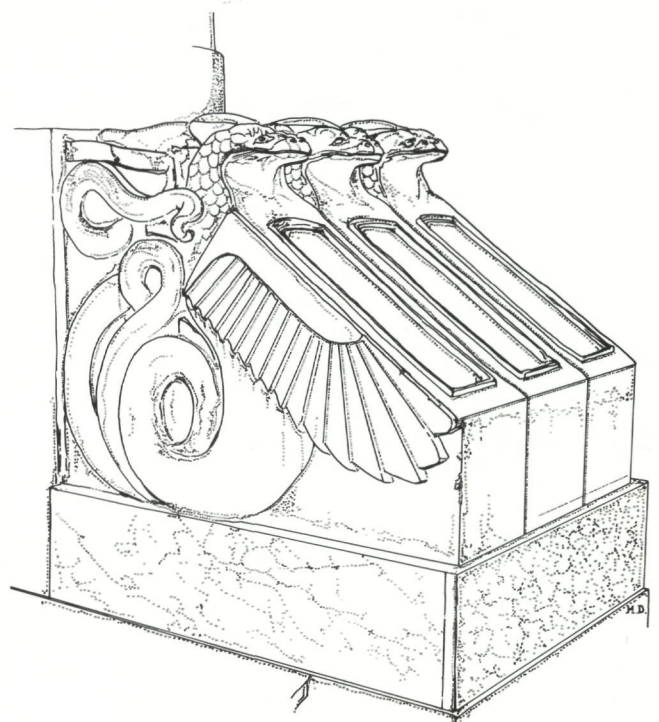
De dierenriem op de zoldering van de grote tempel (foto P. Somers)

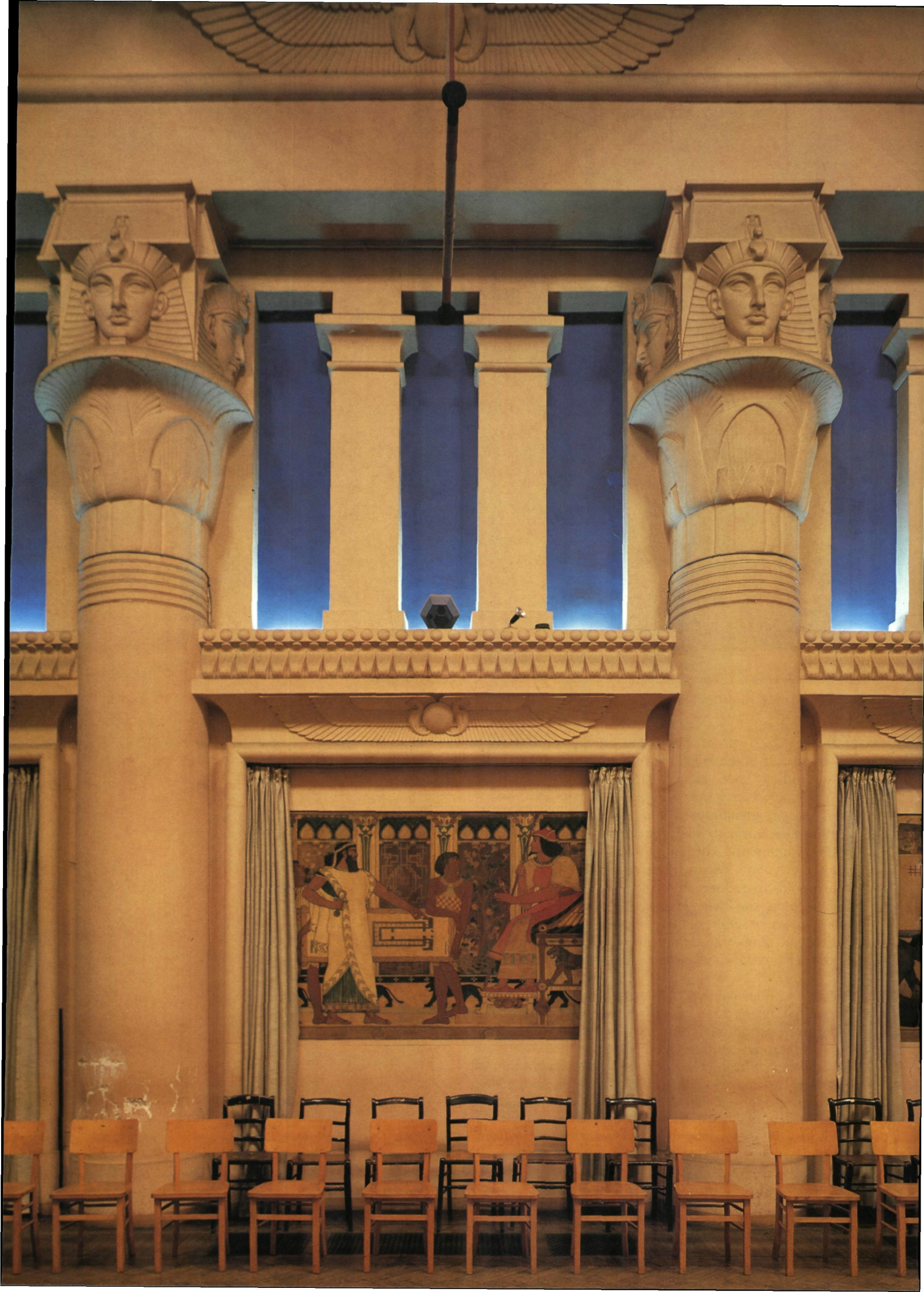
De grote tempel in de Lakensestraat. Zicht op de noord- en oostwanden (foto P. Somers)

hal, wordt beklemtoond door gekoppelde protodorische zuilen en aansluitende lage verbindingsmuren. Drie glas-in-loodramen met aanwijsbare Art-Nouveau-invloed (56) dompelen de trapzaal in een kleurrijk licht. Sobere lotus- en papyrusmotieven in de zijramen worden in het grotere middenraam verstrengeld met maçonnieke symbolen (vlammende vijfpuntige ster, acaciatwijgen, driehoek met punt, knoop, passer, Ankh-teken...) en de kenspreuk van de loge „Vis Unita Fortior”. Blokvormige stuc-beelden van drie gevleugelde slangen met Osiris-kroon en zonnescijf, elk een blanco cartouche vóór zich uitdragend, flankeren de laatste drie treden naar het indrukwekkend voorportaal.

Begrepen in het volume van de trapzaal, wordt dit voorportaal gedragen door zes vrijstaande zuilen met gladde schacht en achtlobbig composietkapiteel (57). Een lage borstwering met achthoekige balusters scheidt het voorportaal van de trap. De noord- en zuidwanden zijn elk voorzien van een zij-ingang met bronskleurige deur (aan de tempelzijde) en van een 'schijn deur' (58) (aan de trapzijde), geflankeerd door Hathorpilasters. Een monumentale, 4,85 m hoge bronskleurige poort, verschaft uiteindelijk toegang tot de majestatische grote tempel.

Blokvormig stucbeeld langs de trap naar de grote tempel (tekening M. Dierickx).

Rechthoekig van grondplan (25,15 x 14,93 x 13,30 m), telt de tempel 26 gepolychromeerde papyrusbundelvormige zuilen met gesloten kapiteel. Aan de lange noord- en zuidzijden dragen telkens tien paarsgewijs geplaatste zuilen een zware architraaf. Hierop liggen, boven elke zuil, vergulde rammen, getooid met de zonneschijf en cobra's, een figuurtje tussen de voorpoten (59). Deze rammen torsen op hun beurt de balken van het tempeldak waar de dierenriem fonkelt, gedragen door Isis- en Horusfiguren (60).

Lage muren met dubbele holkeelkroonlijst met gevleugelde zonneschijf, eindigend op een slangenfries, verbinden de zuilen van de tempel onderling. Omlijst met een bolprofiel en papyrusstengels, zijn de muurvlakken deels bekleed met gaderde marmeren platen, deels voorzien van drie bronskleurige zijtoegangen. Boven deze muren strekt zich aan weerszijden een dieperliggende galerij uit waarvan de achterwand bekleed is met telkens vijf allegorische schilderijen op doek, overgebracht uit de voorafgaande tempel van de Ursulinenstraat (61).

In het symbolische oosten vertoont de tempel een rechthoekige uitsprong, op zijn beurt gedragen door vier paarsgewijs geplaatste papyrusbundelzuilen en door twee Hathorpijlers. Op een verhoog verheft zich hier de troon van de Achtbare Meester, omgeven door de rituele maçonnieke tekens.

In het symbolische westen tenslotte vertoont de monumentale inkompoort een trapeziumvormige marmeren omlijsting met holkeellijst. De gevleugelde zonneschijf is hier verstrengeld met de maçonnieke driehoek. Twee papyruszuilen flankeren de inkompoort en vormen hierboven een — niet toegankelijke — tribune. Twee kleinere zijtoegangen met marmeren omlijsting, decoratief stucwerk en een Khekhern-fries, vervolledigen deze wand.

Wordt vervolgd..., of niet?

Nauwelijks vijf jaar geleden vierde de tempel van de Peterseliestraat zijn honderdjarig bestaan; deze van de Lakensestraat wordt straks vijfenzeventig jaar. Niet één der vorige tempels van de loges 'Les Amis Philanthropes' en 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis' slaagde er ooit in zo lang overeind te blijven midden de niet aflatende Brusselse onteigeningskoorts. Méér nog. Binnen de tempelmuren ontstaan blijkbaar gestadig nieuwe vergaderruimten, de ene in een eigentijdse vormgeving, andere nog immer voortbordurend aan de egyptiserende traditie.

Toch nemen de ouderdomsverschijnselen die de oorspronkelijke tempels onverbiddelijk tekenen stilaan zorgwekkende afmetingen aan, terwijl alsmaar nader komende bouwsleuven de muren van de Peterseliestraat letterlijk aan het wankelen brengen.

Trouwens, „qu'est-il besoin....d'une association secrète, se bâissant des sanctuaires de style égyptien pour y pratiquer des rites mystérieux?" (62). Gericht tot een exclusief maçonniek publiek bij de inwijding van de tempel in

Hathorpijler in de grote tempel van de Lakensestraat (eigen foto).

de Peterseliestraat, blijft deze vraag van Redenaar Eugène Goblet d'Alviella helaas retorisch, een maneuver dat momenteel, om hoger aangehaalde redenen, ook wij verkiezen.

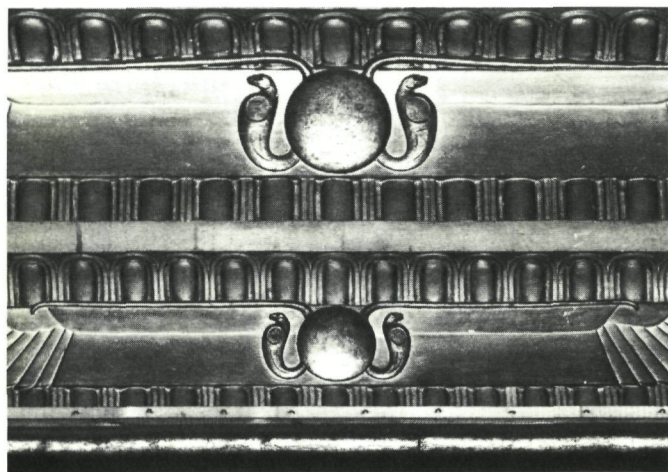
Zoals elders in dit nummer is vooropgesteld (63) kunnen kiemen van de maçonnieke leer mogelijk worden nagevoeld in het Egypte van de farao's, hoewel een egyptiserende neo-Platonische ophemeling van Thot, via de Hermes Trismegistos, over Marsilio Ficino (1433-1499), Giordano Bruno (1548-1600), de 17de-eeuwse Engelse alchemisten en de Royal Society, eerder waarschijnlijk lijkt. Daarnaast speelt het immer weerkerende thema van de Salomonische tempelbouw ongetwijfeld een gewichtige rol. Evenmin is het nodig dieper in te gaan op Napoleons Egyptische campagne en de daarop volgende verbluffende publikaties die een immer latente fascinatie lieten heropflakkeren (64).

Onloochenbaar reëler is de feitelijke vaststelling van de intensieve en monumentale veruiterlijking van een specifiek maçonnieke cultuurvorm: de Tempel. Heel wat geduldig puzzelwerk zal nodig zijn om de eigen inbreng te reconstrueren van de vele ambachtsslui, vermaarde kunstenaars en architecten wier overig oeuvre zelden in verband wordt gebracht met de vrijmetselarij en haar tempels.

Minstens zes belangrijke architecturale ensembles werden hier aangehaald; vier daarvan verdwenen onherroepelijk en — bijna — spoorloos. De vijfde werd reeds bij herhaling verbouwd. Nu de laatste goed op weg is om, met het fiat van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, als monument te worden beschermd, kan even rustig gepekerd worden over de woorden van Pierre Tempels, die ons, althans toegepast op de egyptiserende tempelarchitectuur, onbevredigd laten: „La maçonnerie est-elle un système éclectique? Non: l'éclectisme consiste à se faire une doctrine au moyen d'éléments pris chez les autres. Or, la maçonnerie ne se fait aucune doctrine” (65).

Dankwoord

Voor hun medewerking aan de totstandkoming van deze tekst gaat onze dank naar de dames A. Braumann (Archives d'Architecture Moderne), Gh. Desmeth (Koninklijke Bibliotheek) en F. Aubry (Conservator Horta Museum); naar de Heren Professoren V.G. Martiny en G. Schmook (Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen); naar de Heer A. Van den Abeele (Ondervoorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen); naar Mevrouw L. Van Santvoort en de Heer J. Vandenbreeden (Sint-Lukasarchief), en in het bijzonder naar de Heer M. De Schamphelleire.

Detail van de kroonlijst boven één der zijtoegangen van de grote tempel in de Lakensestraat (eigen foto).

Voetnoten

- (1) Voor zover ons bekend werden tot nog toe slechts twee maçonnieke tempels als monument beschermd, en dan nog uitsluitend hun gevels en bedakingen, nl. in Mons, rue Chisaire 16 (19 april 1982) en in Kortrijk, Houtmarkt 19 (22 december 1982). Daarnaast dient de bescherming vermeld van het kasteel Moeland, in Sint-Niklaas, met inbegrip van de 'Egyptische zaal' (15 oktober 1976).
- (2) Voor historische gegevens met betrekking tot de ontwikkeling van de Brusselse loges zie onder meer: At. d'Agrégés Quatuor Coronati Bruxellensis, *Rue du Persil 1879-1979*, Bruxelles, 1979.

(3) zie ook: J. Apers, *Hendrik Beyaert (1823-1894) en het 'Concert Noble'-gebouw*, in *M & L*, jg. 2, nr. 2, p. 37-49.

(4) 'Au siècle dernier, la partie antérieure de (la rue du Marais) a été nommée rue des Confréries (Gulden straet, qu'on a traduit par rue d'Or) à cause de sa proximité de l'hôpital Saint-Laurent, qui appartenait au grand serment.' (A. Henne & A. Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, Culture et Civilisation, Bruxelles, 1975, Tome IV, p. 188).

(5) Deze straat zou pas aangelegd zijn in 1783 (A. Henne & A. Wauters, o.c., p. 203), wat de uitsluitend Franstalige straatnaam kan verklaren.

(6) M. De Schamphelleire, *Où étions-nous avant?*, in *Rue du Persil 1879-1979*, Bruxelles 1979, p. 9.

(7) Hoewel de Karmelietessen dit voormalig herenhuis Tour et Taxis slechts van 1790 tot 1798 betrokken, bleef hun naam spontaan met de gebouwen verbonden (G. Renoy, *Le Sablon*, Rossel, 1982, p. 140-141).

(8) A. Gaborria, *Planche tracée de la cérémonie de l'Inauguration de la Loge des Amis Philanthropes*, Bruxelles, 1798.

(9) Anoniem, *Tracé de la célébration de la fête de l'Ordre M. au solstice d'hiver par la R. L. des Amis Philanthropes*, Bruxelles, 1803.

(10) 'Son Temp.', le plus beau des Pays-Bas et peut-être du monde' (*Annales chronologiques, littéraires et historiques de la Maçonnerie des Pays-Bas*, Tome I, Wahlen et Comp. Editeurs, Bruxelles, 1822, p. 381), en: 'C'est vers cette époque que le local déjà magnifique de la R. L. des Amis Philan. à l'Or. de Bruxelles, reçut un accroissement considérable, tant par des embellissements bien entendus que par la construction de divers bâtiments et nouvelles salles...; nous répétons qu'aucun Temp. Maçon. ne peut lui être comparé, sauf peut-être celui de Marseille, et qu'il sera encore longtemps sans doute le plus imposant, le plus complet et le plus beau que l'on connaisse' (Ibidem, Tome II, 1823, pp. 85-86).

Gelijkaardige bewoordingen zullen later gebruikt worden voor de tempel in de Peterseliestraat (M. De Schamphelleire, o.c., p. 24: 'Vers 1890, le local de la rue du Persil avait la réputation d'être le plus beau temple maçonnique du continent').

(11) Zie ook: H. De Schamphelleire, *Ontstaansgeschiedenis van de symbolische vrijmetselarij in Groot Brittannië en Ierland (einde 17de eeuw tot ca. 1730)*, in *Een eeuw Vrijmetselarij in onze Gewesten, 1740-1840*, Tentoonstellingscatalogus, ASLK, zomer 1983, pp. 25-26: 'Rond 1730 groeide uit het oude twee gradenstelsel het thans fungerend systeem van drie afzonderlijke graden (1ste: Leerling, 2de: Gezel, 3de: Meester), verleend in drie afzonderlijke ceremoniën, gekenmerkt door eigen graadschema's of legenden en met een eigen geheime herkenningscode'.

(12) Eén der belangrijkste godenfamilies, verpersoonlijking van het grondprincipe van de Oud-Egyptische godsdienst: de verwekking, het onderhouden en het bestendigen van het leven.

(13) Over het huisnummer blijkt enige verwarring te bestaan. Het At. d'Agrégés Quatuor Coronati Bruxellensis, o.c., p. 21, spreekt van: 'l'ancienne salle Philharmonique sise Marché-aux-Poulets, n° 36. G. Renoy, o.c., p. 141, zegt hierover: 'les frères d'Union et Progrès descendent en ville et vont occuper la salle philharmonique du Marché-aux-Poulets, future Maison de Blanc'. De bouw van dit 'Maison de Blanc' in 1896 (arch. O. François) impliceerde de sloping van de tempel. Op het sloTINGSplan draagt de tempel het huisnummer 20 (S.A.B., O.W., nr. 16021). In het bouwdoSSier van A. Trappeniers uit 1874 spreken de oudste documenten over het nr. 20, de latere briefwisseling — ingevolge een foute transcriptie — over het nr. 40 (S.A.B., O.W., 16028).

(14) S.A.B., O.W., nr. 16018. De verbouwingen werden uitgevoerd zonder vergunning. Het dossier bevat twee stellen van twee grondplannen, zonder schaal of aanduiding van de afmetingen. De werken blijken vooral betrekking gehad te hebben op de gelijkvloerse kleine tempel, en op de trap naar de grote tempel op de verdieping. A. Vanderheggen is onder meer bekend voor de vroegere 'Magasins du Printemps Universel', A. Maxlaan 26-36 (4de prijs van de gevelwedstrijd 1876), en voor de overdekte Sint-Goriksmarkt (1881).

(15) '...l'architecte De Keyser, constructeur de la loge maçonnique 'Union et Progrès', rue Marché-aux-Poulets...' (G. Renoy, o.c., p. 144).

D. De Keyser is beter bekend voor het interieur van het bankgebouw Warmoesberg 57 (1872), de Synagoog Regentschapsstraat 32 (1875) en de in 1876 geprijsde gevels Centrale laan 3, 'Café Sésino' en Zennelaan 37-37a (beide gesloopt).

(16) Naast een hele reeks urbanisatiewerken staan op zijn naam onder meer de bebouwing van het Luxemburgplein (Brussel/Elsene, 1854) en het Fontainashof (Sint-Gillis, 1867).

(17) S.A.B., O.W., 16028. De 0,435 m uitspringende sokkels van de papyruszuilen zouden een inbreuk hebben gevormd op het bouwreglement. Na een interventie van de Minister van Openbare Werken werd een uitsprong toegestaan van 0,220 m. Zie ook: Bulletin du Gr. Or. de Belgique, 2ième année, 2ième fascicule, 1875, p. 122: 'La construction d'une entrée monumentale en rapport avec la destination du local a achevé de faire de celui-ci une installation parfaite sous tous les rapports et que de nombreuses oeuvres d'art, propriété de l'atelier, ornent et enrichissent'.

(18) S.A.B., Portefeuille-plans, nrs. 1062 1-8/8. Op één der plannen (Dessin n° 5) wordt aan de achterzijde vermeld: 'Plan d'un local pour la société des Amis Philanthropes. 8 planches'.

(19) M. De Schampheleire, o.c., pp. 23-24.

W. Janssens is onder meer bekend als mede-ontwerper van de Sint-Katelijnekerk (1854) en van de Brusselse zetel van de Nationale Bank (1859). Verder voor de restauratie-nieuwbouw van 'De Sterre', Grote Markt 8 (1863), en als ontwerper van het 'Zuidpaleis' (1874), de hoekgebouwen Congressstraat 1 en 2 (1876-'78) en een herenhuis Louizalaan 61 (1886).

(20) Op 10 maart 1869 verzoekt de 'Société Civile des Amis Philanthropes' de stad om een vergunning om de ramen van de eerste verdieping, Hertogsstraat 22, dicht te metselen (S.A.B., O.W., 10330). Pas in 1863 had arch. A. Partoes een toelating bekomen om de nrs. 22 en 24 tot één geheel te verbouwen (S.A.B., O.W., 10330).

(21) Thans de nrs. 6-8. Voormalig atelier van de schilder-fotograaf Louis Ghémar (1820-1913).

(22) Minstens vanaf 1875 en tot 1888 ingenieur-diensthooft op de dienst Openbare Werken van de gemeente Sint-Gillis. Geen verdere gegevens bekend. Is het misschien de (onleesbare) ondertekenaar van het ontwerp van oktober 1865 (zie voetnoot 18)?

(23) Geen verdere gegevens bekend. In de registers van de gemeente Elsene ingeschreven als „conducteur van Bruggen en Wegen” (1868), later als architect (1876).

(24) Geen verdere gegevens bekend.

(25) 'Nous en conservons précieusement les dessins. Ils feront l'ornement de notre musée.' (E. Reisse, *Consécration du Nouveau Temple de la loge Les Amis Philanthropes rue du Persil, N° 4A*, Bruxelles, 1880, p.20). Ondanks dit voornemen blijken alle archiefstukken van vóór 1936 te zijn verdwenen (T.V.H., *Le Legs Theodore Verhaegen*, in *Rue du Persil 1879-1979*, Bruxelles, 1979, p. 35).

(26) Bij de verbouwingswerken van 1936 werd in de grote tempel, in de sokkel van de eerste zuil links van de toegang, een loden kistje ontdekt, waarin een aantal documenten en voorwerpen die verband hielden met de eerste steenlegging (T.V.H., o.c., p. 36; M.C., *Première pierre et inauguration*, in *Rue du Persil 1879-1979*, Bruxelles, 1979, p. 41).

(27) Bij de wijding van de tempel maakt de Grootmeester in zijn dankwoord tot de verschillende medewerkers hier een duidelijk onderscheid, onder meer wat betreft de schilders Louis Delbeke en Gustave Janlet (E. Reisse, o.c., pp. 20-21).

(28) E. Reisse, o.c.

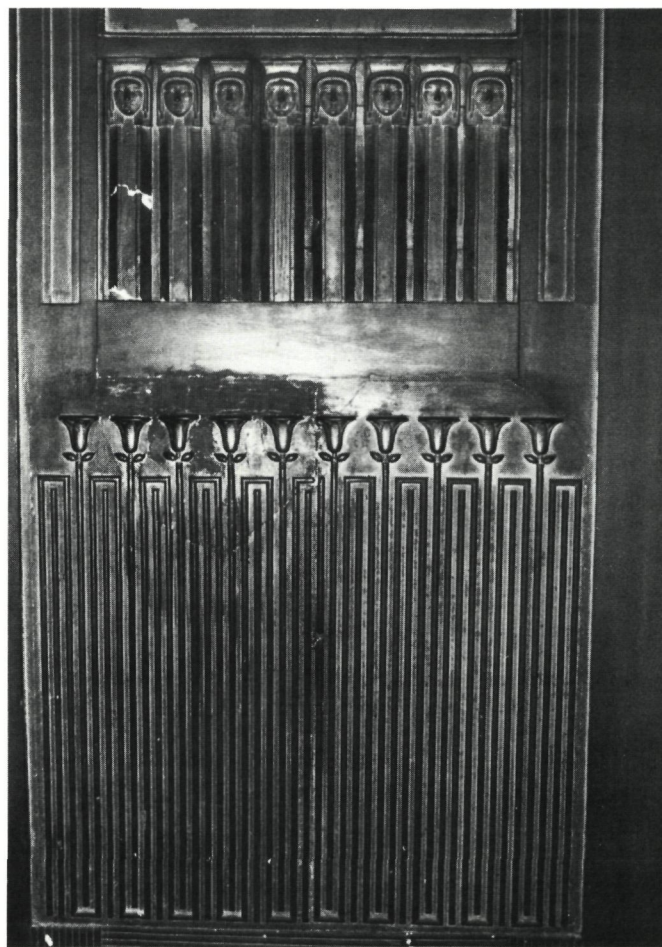
(29) Professor aan de Polytechnische School van de U.L.B. Enkele ontwerpen: Modelschool Charles Buis, Henegouwlaan 80 (19de prijs van de gevelwedstrijd 1876), uitbreiding Brusselse Universiteitsgebouwen in de Stuijversstraat (1884-1885).

(30) Van deze architect is ons weinig meer bekend dan zijn ontwerp voor de laatste Brusselse Vismarkthallen op het Koopmansdok (1882-1884, gesloopt in 1955) en de huurcelen De Brouckèreplein 8-28 (1873-1875).

(31) Geen verdere gegevens bekend.

(32) Genre- en portretschilder. Leerling van zijn vader Emm. Verhas en van Nicaise de Keyser aan de Antwerpse Academie. Tweede prijs van Rome in 1860.

(33) Vorming aan de Ieperse en Brusselse Academies. Tweede prijs van Rome in 1884. Schilder van historische en genretafereken. Ontwierp onder meer muurschilderingen in de grote zaal van de Ieperse Hallen, vernield in '14-'18. 'Camille Lemonnier l'appelle l'un des plus

Detail van de toegangspoort tot de grote tempel van de Lakensestraat (eigen foto).

originaux et l'un des plus ingénieux artistes de son époque, qui, après s'être vainement cherché en de précaires et inutiles tentatives, *concerta une décoration fraîche, légère, joyeuse, pareille à une sorte d'enluminure et qui, par le jeu nuancé des tons clairs autant que par le charme aimable des images, évoqua la grâce des primitifs.*' (Eug. De Seyn, *Dictionnaire Biographique des Sciences, des Lettres et des Arts en Belgique*, L'Avenir, Bruxelles, 1939, Tome second, p. 1125).

Zie ook: R. Buckinx, *Kunstschilder Louis Delbeke; Koninklijke Belgische Academie, Verhandelingen, Boek VI, 3, Brussel, 1950.

(34) Ontwierp tussen 1880 en 1888 een achttal theaters in Brussel, Amsterdam en Londen, het Metropole-hotel in Brussel (1894), een reeks villa's in Westende (1894-1900), het Kursaal van Oostende (1898-1906) en het casino van Spa (1903-1908).

(35) E. Reisse, o.c., p. 22. Wat aan archieven van Alban Chambon bewaard wordt door het Brussels Sint-Lukasarchief en door 'Les Archives d'Architecture Moderne' leverde hiervan geen spoor op. Een ons door A. Braumann (A.A.M.) vermelde factuur uit 1881, door A. Chambon gericht aan de aannemers Rolland, zou verband kunnen houden met de bouw van de tempel, maar wijst alleszins op een vorm van samenwerking.

(36) Bij latere verbouwingen werd het aantal vergaderruimten gevoelig verhoogd. Thans staat de vroegere 'kleine' tempel bekend als 'midden' tempel.

(37) Dit omvatte tevens een aantal kleinere vergaderruimten, een bibliotheek en een reeks dienstlokalen.

(38) Anoniem, *Un nouveau Temple*, in *La Chronique des Travaux Publics*, 3ième année, N° 2, 12 janvier 1879.

(39) Anoniem, *Temple maçonnique rue du Persil, à Bruxelles; architecte M. Adolphe Samyn*, in *l'Emulation*, 9ième année, 1884, kolom 89, pl. 29-32.

- (40) S.A.B., Iconografisch fonds, M 2161 en M 2162 : 'Legs Buls. Photos Géruset frères. Photographes de S.M. la Reine des Belges'. Getekend : 'A. Samijn, 3 nov. 83'.
- (41) Het Midden-vertrek (Chambre du Milieu) is de Loge van de Meester. Niet te verwarren met het in dit artikel gebruikte Midden Tempel (Temple Moyen). 'D'après le rituel, un maître maçon se trouve 'entre l'équerre et le compas' ... Cet emplacement réservé aux maîtres semble avoir son analogie avec l'ancienne 'chambre aux traits' où seuls les maîtres d'œuvre dessinaient les plans et les ouvrages des églises du Moyen Age. La chambre du milieu, lieu où se réunissent les maîtres, se situe ainsi au lieu le plus saint'. (J.P. Bayard, *Symbolisme maçonnique traditionnel*, Tome I, *Les Loges bleues*, Paris, 1982, p. 396).
- (42) Deze cijfers, vermeld door La Chronique des Travaux Publics (o.c.), stemmen niet overeen met deze vermeld op de grondplannen gepubliceerd in l'Emulation (o.c., pl. 29), echter wel met de schaal van deze laatste.
- (43) E. Reisse, o.c., p. 23 : 'Je suis ce qui est; je suis ce qui a été; je suis ce qui sera. Je suis l'Etre par excellence, dont la forme est cachée à toujours'.
- (44) '...trois grandes baies simulées, à travers lesquelles on aperçoit un ciel nocturne et la végétation égyptienne'. (La Chronique des Travaux Publics, o.c.).
- (45) S.A.B., O.W., 955. Bijkomende vergunningen worden afgeleverd op 4 november 1984 (toevoeging van een verdieping op de rechtervleugel) en in november 1899 (aanbrengen van een opening in de gevel, voor de aanvoer van materiaal 'pour certains travaux de plafonnage et de décorations à l'intérieur').
- (46) 'Les Archives d'Architecture Moderne' bezitten een reeks foto's, vaak met zichten van Chambons atelier, waarvan de glasnegatieven bewaard worden door het Sint-Lukasarchief. Zeven opnamen hebben betrekking op deze vrijmetselaarstempel. M. De Schampheleire bezit van deze gebouwen tevens het fotoalbum R. □ . Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis, à l'Or. de Bruxelles, 21e j. 8e m. 5900 - 29e j. 10e m. 5908.
- (47) Dr. L. Brouwers S.J., *De Jezuïeten te Brussel 1586-1773*. 1833, Uitg. 'Huis van Leliendaal', Mechelen, 1979, p. 136.
De loge hield hier op 28 november 1908 haar laatste zitting.
- (48) S.A.B., O.W., 13309.
- (49) R.M., *L'Exposition de la Centrale*, in l'Emulation, 1910, p. 5 : 'A côté des oeuvres de M. Bonduelle, qui expose un local pour une loge maçonnique...'.
- (50) Studeerde aan de Academies van Rijsel en Brussel, e.a.; Gode-charle-prijs in 1900; stages bij Albert Dumont en Ernest Acker; Directeur van l'Emulation; briefwisselend lid van de Koninklijke Belgische Academie en van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.
'En dehors de l'hôtel communal de Laeken et du Mémorial Reine Astrid, tenant et aboutissant de son oeuvre construit, on chercherait en vain quelque édifice remarquable dans la série des immeubles qu'il conçut et construisit surtout pour une clientèle privée... Car jamais architecte ne fut plus volontairement discret dans ses oeuvres, tant la ligne qu'il observa fut traditionnelle, classique, calme et, pour tout dire, fondue au paysage.' (V.G. Martiny, *Notice sur Paul Bonduelle*, membre de l'Académie, Académie royale de Belgique, Annuaire 1974, p.9).
- (51) V.G. Martiny o.c.
- (52) De meest ingrijpende verbouwing vormde in 1956, naast de geleidelijke toevoeging van nieuwe tempels, de inrichting tot foyer van de ruimte naast de midden tempel, (S.A.B., O.W., 67597).
- (53) S.A.B., O.W., 13304. In 1832 wordt een vergunning verleend voor het optrekken van de bestaande twee bouwlagen tot de huidige vier.
- (54) De aanpalende buur, een zekere C. Huet Goffinet, bekloeg zich trouwens bij de stad Brussel over de overdreven hoogte van de aanbouw (S.A.B., O.W., 3094).
- (55) Egyptische gewijde knopen, beschermers van de toekomst.
- (56) Als ontwerper werd ons de schilder Emile Fabry (1865-1966) gesuggereerd, die in 1912 aansloot bij 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis'. Gezien de glas-in-lood ramen herkomstig blijken te zijn uit de tempel in de Ursulinenstraat (zie ook voetnoot 44) lijkt dit eerder twijfelachtig. Ook een inbreng van Armand Paulis (1884-....) zwager en vanaf 1910 nauw medewerker van Paul Bonduelle, lijkt om deze reden uitgesloten.
- (57) Blijkens de bouwaanvraag waren hier oorspronkelijk Hathorkapitelen voorzien.
- (58) In de Egyptische mastaba's wordt de overledene verondersteld langs deze deur vanuit het hiernamaals weer in het aardse leven te treden.
- (59) Blijkens de bouwaanvraag waren hier oorspronkelijk Hathorhoofden voorzien. Het rammotief lijkt te zijn overgenomen van de dromos van de Amon-Re tempel te Karnak.
- (60) Het concept van deze dierenriem, evenals de Isis- en Horusfiguren, zijn geïnspireerd op de zodiak van het kleine dakvertrek in de grote Hathortempel van Dendera. Een verwante afbeelding is tevens bekend in de 'Egyptische zaal' (1866-1877) van het kasteel Moeland, te Sint-Niklaas (zie ook: voetnoot 1; M. Dewulf, *De Egyptische zaal van het kasteel Moeland te Sint-Niklaas, opgericht als tempel der Rozenkruisers*, Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, deel 81, 1978, pp. 34-43; A. Demey, *Het Land van Waas, Tien eeuwen Bouwkunst*, Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, Buitengewone uitgave, deel 18, 1983, pp. 186-191).
- (61) Zie ook voetnoot 46. De aard van de voorstelling kon ons niet worden verklaard. Wijzen de Klein-Aziatische haar- en baardtooi en dito klederdracht misschien op enig verband met de heropbouw van Salomons tempel onder Zerubbabel, na de vrijlating van het Joodse volk door de Perzische vorst Cyrus? Merkwaardig is dat de oorspronkelijke volgorde van opstelling niet stipt werd gevolgd.
- (62) E. Reisse, o.c., p. 27.
- (63) P. Maclot & E. Warmenbol, *Twee tempels onder de slopershamer: aantekeningen bij de afbraak van het logegebouw van 'Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis' te Antwerpen*.
- (64) Onmiskenbaar een basiswerk over dit thema is: J.S. Curl, *The Egyptian revival. An introductory study of a recurring theme in the history of taste*, George, Allen & Unwin, London, 1982.
- (65) P. Tempels, *Les Francs-Maçons*, Assoc. des Amis Philanthropes, Bruxelles, 1953, p. 8.

De Hanswijckhoeve. Mechelen-Muizen : restauratie van een 17de-eeuws hoevecomplex

Afdeling Architectuur

W. Slock / C. Lievens / D. Van Eenhooge

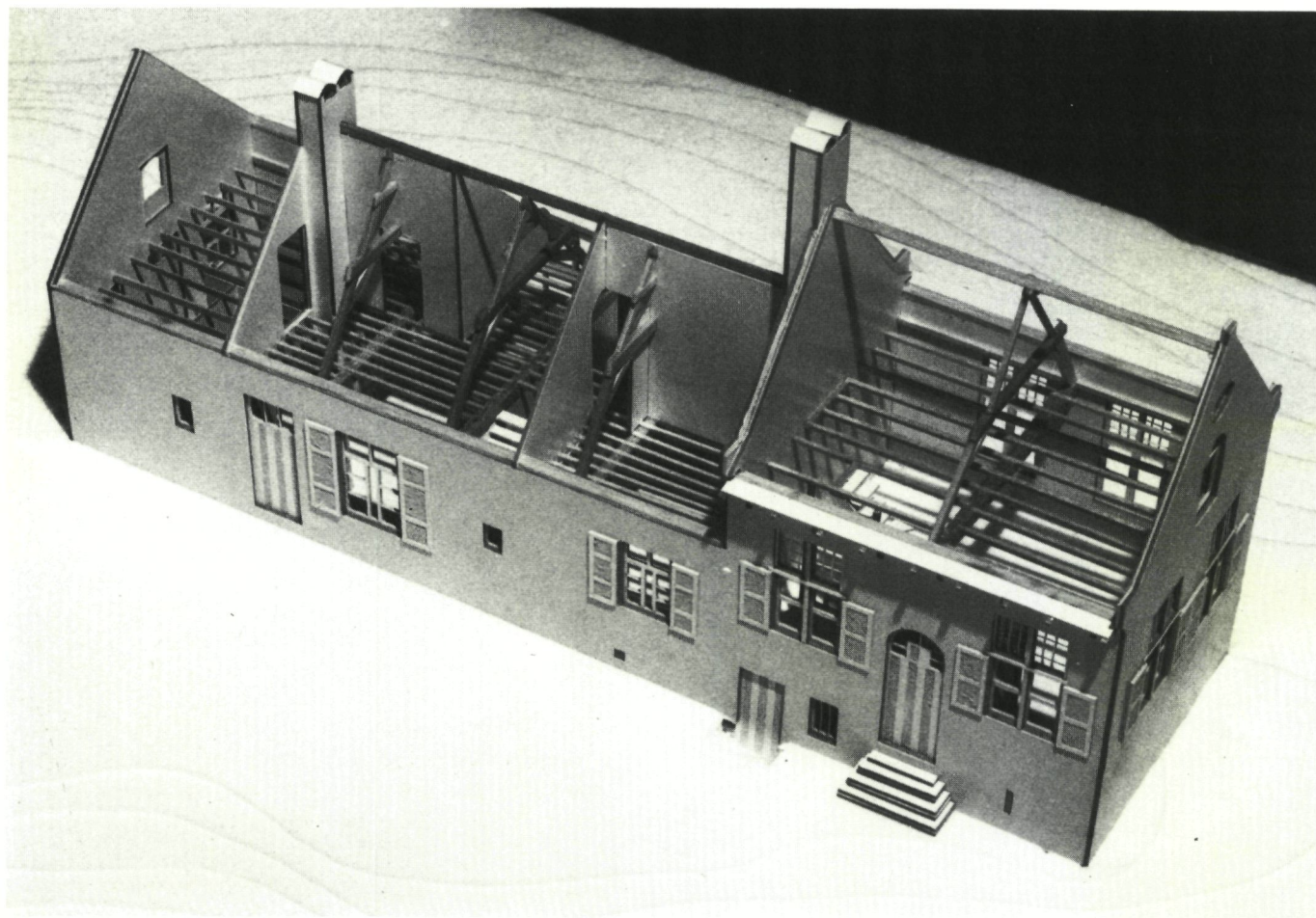
Ten zuidoosten van de stad Mechelen, aan de rechteroever van de Dijle, bevindt zich de Hanswijckhoeve. Dit complex, dat op hoger gelegen gronden gebouwd is temidden van het beschermde landschap het 'Mechels Broek', maakte destijds deel uit van het nu verdwenen Hanswijckklooster. De oudste kernen van de thans te restaureren delen gaan vermoedelijk terug tot de 17de eeuw.

Hoeve en gronden werden verpacht.

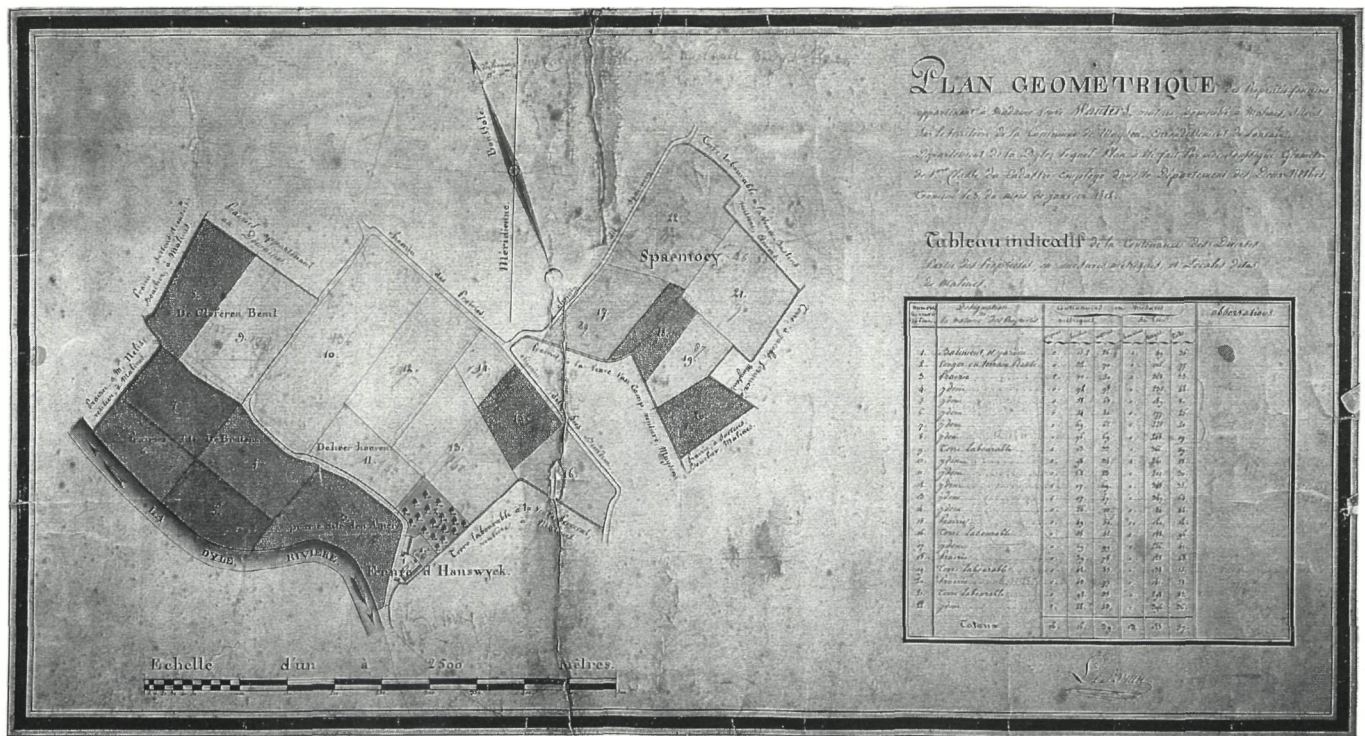
Tijdens de eerste helft van de jaren '70 kwamen de gronden en gebouwen, door middel van onteigening, in het bezit van het rijk. Deze onteigening had als doel een potpolder te creëren. Door het verontreinigde Dijlewater kwam het waardevolle landschap in gevaar, terwijl de hoeve bedreigd werd met sloping. De Stichting Hanswijckhoeve v.z.w. zette zich in voor het behoud en de bescherming van landschap en hoeve.

Hun inspanningen werden op 1 juli 1982 bekrachtigd door het beschermingsbesluit.

De eerste stappen naar een definitieve restauratie waren gezet.

Maquette van de nieuwe toestand : zicht op de oostgevel (realisatie : afdeling Architectuur).

Inplanting Hanswijckhoeve (Kadasterplan 1912).

Aldus werden verschillende mechanismen aan het werk gezet. Geen zelfstandige operaties, maar acties in onderling verband. In het voorjaar van 1982 werden door de Stichting Hanswijckhoeve v.z.w. telefonisch contacten gelegd met de afdeling Architectuur: een eerste afspraak werd gemaakt om het gebouw te gaan verkennen en de potentiële mogelijkheden van optie inzake gebruik te overwegen. Als uitgangspunt vermelden wij de doelstellingen van de v.z.w. die als volgt in art. 3 van de statuten geformuleerd worden (B.S. 1 juli 1982).

"De vereniging heeft tot doel de bescherming van het roerend en onroerend patrimonium van de Hanswijckhoeve, te Mechelen (Muizen), alsmede van het omliggend landschap. Onder bescherming wordt verstaan: identificatie, studie, beveiliging, onderhoud, conservatie, restauratie en valorisering van het monument Hanswijckhoeve en omliggend landschap in het kader van milieuvriendelijke landbouw en een vooruitstrevend natuurbehoud". Al gauw werd duidelijk dat enkel een nauwkeurige opmeting en een grondig bouwfysisch onderzoek van de hoeve ons konden helpen om de eerste stappen te zetten naar een definitieve realisatie.

Een wisselwerking tussen de ons aangebrachte gegevens uit archieven en parallel voortschrijdende archeologische vondsten in functie van de opmeting, maakten het mogelijk een totaalbeeld te vormen van de evolutie van het gebouw in de geschiedenis en het gebouw te herontdekken. Met de bagage dat de geschiedenis van een bouwwerk een steeds wisselende dialoog is tussen praktische gebruiken en noden, en materiële aanpassing, vernieuwing en vormgeving, leek het ons interessant deze verschillende stappen hierna duidelijker te omschrijven. Zoals de naam van de hoeve aanduidt was zij eigendom

van het nabijgelegen klooster van Hanswijck. De gegevens over de geschiedenis van deze hoeve werden teruggevonden in de archieven van dit klooster, bewaard in de archieven van de stad Mechelen (1) (2).

Alhoewel het klooster de gronden te Muizen reeds in het begin van de 15de eeuw, omstreeks 1417, in erfcijns kreeg, dateert de vroegste informatie over de hoeve zelf pas uit 1671 en de vroegste afbeelding uit 1725. Deze afbeelding toont twee gescheiden bouwvolumes, terwijl eveneens duidelijk wordt dat het woonhuis zelf toen reeds uit een hoog en een laag gedeelte bestond.

Verdere informatie bevindt zich in de diverse rekeningen, maar vooral de pachtcontracten van 1752 en 1773 leveren nadere gegevens. Beide contracten voorzien dat de huurder het stro moet leveren voor het onderhoud van de daken; verschillende rekeningen vermelden dan ook uitdrukkelijk de betaling van "strooydeckers", voor herstellingen aan het dak van de schuur: in 1744 (3), 1752 (4), 1754 (5) en 1758 (6); een paar rekeningen vermelden enkel herstellingen aan 'de daken' of 'het dak': in 1743 (7), in 1748 na een zware hagelstorm (8) en in 1760 (9); één enkele rekening, uit 1753, vermeldt de betaling van "... den stroy deckers voor II daghuieren tot Muysen aan het huys te decken...", (10).

Terwijl er aldus geen twijfel over bestaat dat er op het perceel een schuur aanwezig was en dat deze schuur met een strodak was afgedekt, is er nog geen uitsluitel of dat ook voor het woonhuis het geval was. Dat is nu met een pannendak afgedekt, en buiten die ene tekst laat niets vermoeden dat dit oorspronkelijk niet het geval zou zijn geweest. De vraag moet onbeantwoord blijven.

Een tweede bepaling die we in beide pachtcontracten aantreffen, is dat de huurder eveneens de "lemen wan-

Foto uit het begin van de 20ste eeuw met hoofdgebouw, bakhuis en schuur.

Toestand van het gebouw vóór de restauratie (oostgevel)

Toestand van het gebouw vóór de restauratie (westgevel)

den,, moet onderhouden; een rekening uit 1752 specificeert herstellingen aan de lemen wanden van de schuur (11).

Samenvattend kunnen we dus vrij zeker stellen, dat de schuur een constructie was in vakwerk, met lemen wanden en een strodak. De pachtcontracten van 1752 en 1773 stipuleren beide dat voor het gebruik van het klooster een plaats "genaemt des heeren camer met het plaatsken daer onder,, voorbehouden moet blijven. De betekenis van deze aantekeningen werd pas in het verdere verloop van het onderzoek duidelijk.

Enkele oude kadasterkaarten en gesprekken met de vroegere bewoners maakten het mogelijk de vroegere toestand nader te detailleren :

- bakstenen woning bestaande uit hooghuis en laaghuis;
- tegen de zuidelijke gevel van de bakstenen woning was een bakoven aangebouwd;
- ten zuiden van de woning stond een karrekot, in vakwerk, dat plaats bood aan 4 gespannen;
- ten zuidoosten stond een grote schuur en een stal, eveneens in vakwerk.

Het was immers pas op het eind van de tweede wereldoorlog dat een deel van de gebouwen vernield, en het uitzicht van de hoeve grondig gewijzigd werd. Na de tweede wereldoorlog werd de bakoven gesloopt en een nieuw karrekot tegen de zuidgevel van de woning aangebouwd, waarbij materialen uit de verwoeste schuur werden gerecupereerd; een nieuwe stal werd, met moderne materialen, tegen de westgevel van de woning opgericht. De opgeworpen vragen tijdens de opmetingen en het bouwfysisch onderzoek leidden naar het isoleren van proefvlakken en proefsleuven, boven- en ondergronds, die zowel voor de architecten als voor de archeoloog klaarheid moesten brengen in een aantal belangrijke vaststellingen zoals bijvoorbeeld :

- gewijzigde toegangen, raamopeningen en niveaus;
- niet ingebonden scheidsmuur in het hooghuis;
- niet ingebonden schouw tussen hoog- en laaghuis;
- gewijzigde toegang tot kelder in laaghuis;
- verwerking van hedendaagse materialen zoals geschaafde R.N.G.-balken, betonlintelen in keuken en toegevoegde spanten in laaghuis.

Vanuit het onderzoek naar de toegang tot de kelder van het hooghuis (oostgevel) en een proefsleuf voor het onderzoek naar de funderingen van hooghuis en laaghuis, volgden een reeks interessante bevindingen. Aan de kelderdeur in de oostgevel werd een sleuf geopend (sleuf 1), omdat vermoed werd dat de aanwezige trap niet origineel was. Hieronder werden inderdaad de resten aangetroffen van drie traptreden in baksteenmetselwerk. Eveneens 'in situ' aanwezig was de oorspronkelijke onderdorpel van de kelderdeur; vlak onder het niveau van deze dorpel werd in het souterrain een aangestampte aarden vloer aangetroffen (afb. 1).

Bij het uitgraven van de sleuf tot op funderingsniveau, werd vastgesteld dat de muur van het hooghuis op een smallere funderingsmuur staat, wat suggereert dat hier twee bouwperiodes aanwezig zijn. De tweede periode, waarin het bestaande hooghuis werd opgetrokken, wordt gedateerd einde 17de- begin 18de eeuw, door een thee-

Muizen - Hanswijckhoeve

Archeologisch- en funderingsonderzoek - Plan

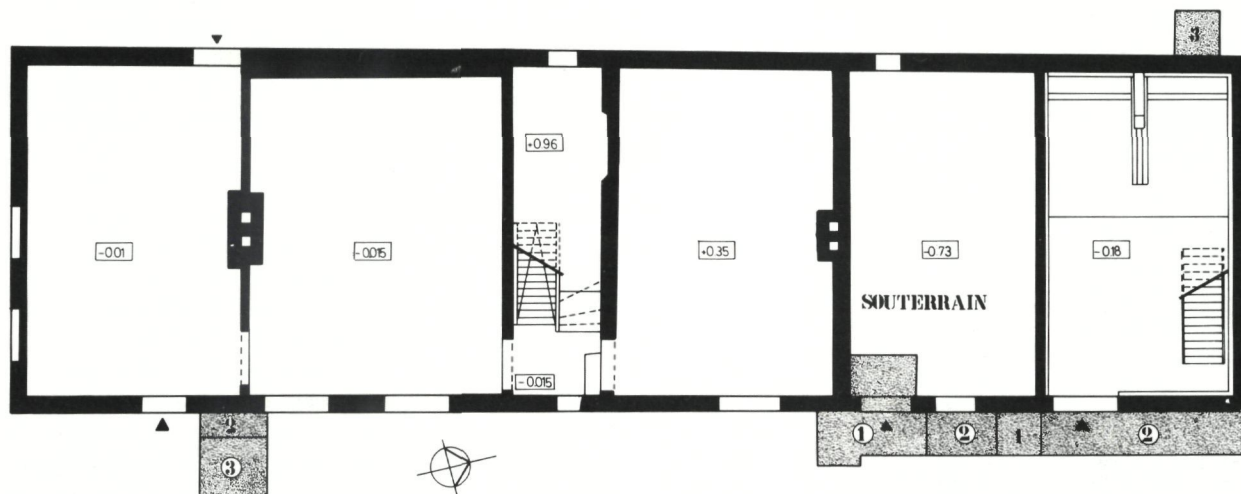

FUNDERINGSONDERZOEK

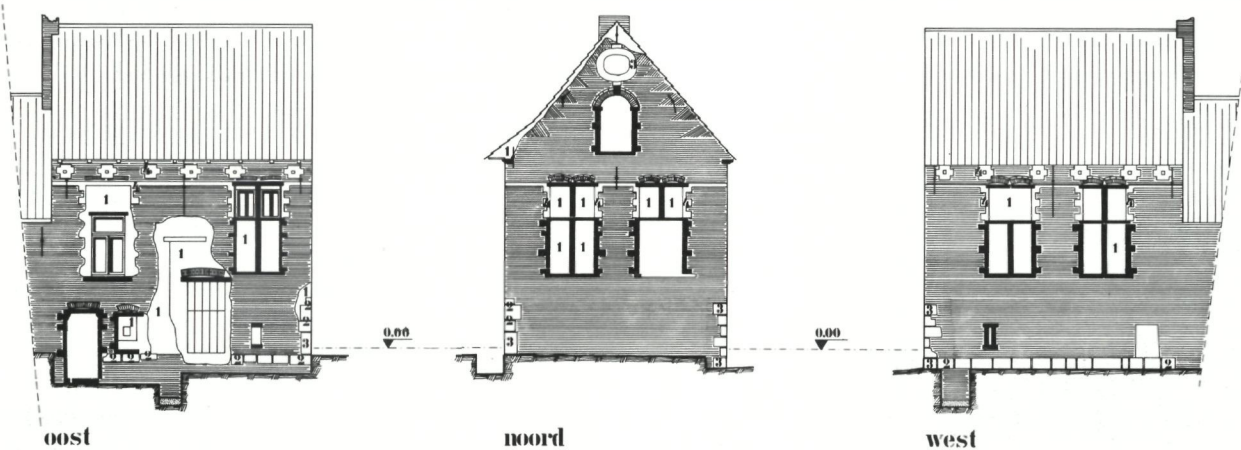

OPGRAVINGSLEUF

0 1 2 3 4 5 METERS

DVE

- origineel baksteen-metselwerk
- 1 niet-origineel " "
- zandsteen
- 2 ijzerzandsteen
- 3 arduin
- 4 pleisterwerk

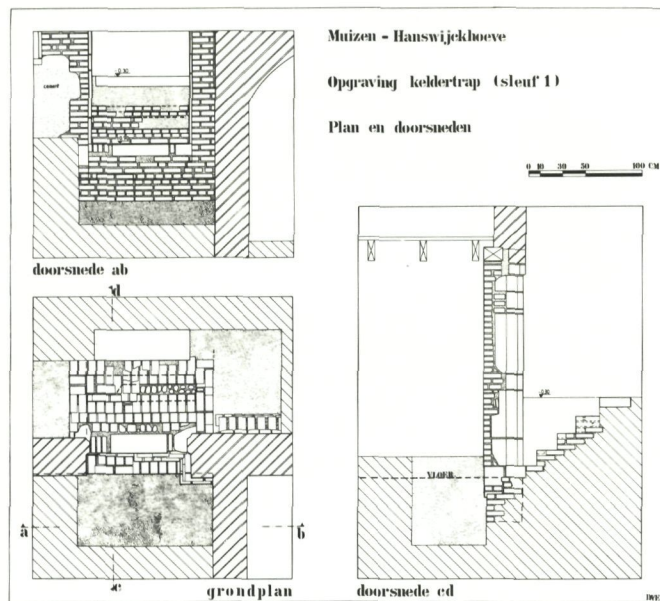
0 100 200 300 400 500 CM

Muizen - Hanswijckhoeve

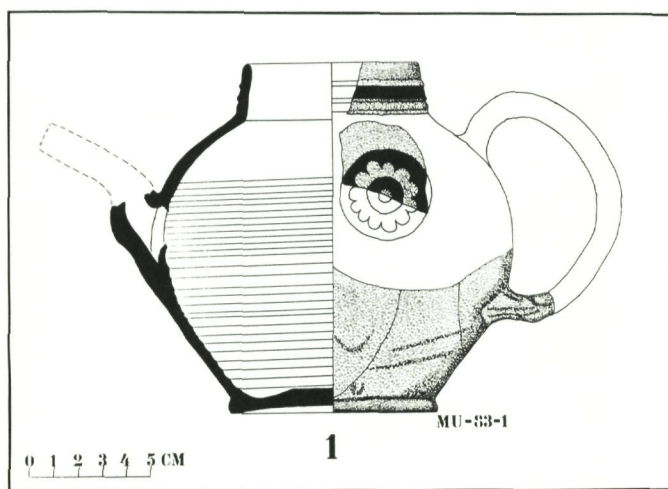
Archeologisch vóóronderzoek

Analyse v. gevels v. hooghuis

DVE

afbeelding 1 : plan en doorsneden i.v.m. opgraving keldertrap (sleuf 1)

afbeelding 2 : theepot in grijs steengoed.

afbeelding 3 : zandstenen kraagsteen en moerbalk met niet ingebonden ondergemetselde muur.

pot in grijs steengoed (afb. 2), aangetroffen op het niveau van de aanleg van de muur; met de onderliggende muur konden geen archeologica geassocieerd worden.

In volgende grafische afbeeldingen wordt de evolutie (werkwijze) geschetst van de verschillende handelingen, het onderlinge verband, de superpositie van de verschillende onderzoeken en de interpretaties en verwerking ervan tot het eindresultaat, nl. het uitvoeringsplan.

Ten einde de plint in ijzerzandsteen vrij te leggen, die ontdekt was bij het blootleggen van de keldertrap, werd langs de volledige lengte van de gevel een sleuf op geringe diepte uitgegraven (sleuf 2). De ijzerzandsteenblokken (25 à 30 cm hoog, 30 à 60 cm lang) bevinden zich aan de oost- en de westgevel. In het centrale gedeelte van de oostgevel ontbreekt deze plint.

Al gauw werd duidelijk dat de huidige deuopening en de indeling van het hooghuis niet oorspronkelijk zijn: onder de zolder bevond zich voorheen één kamer over de gehele breedte van het hooghuis (de scheidingsmuur die deze ruimte nu verdeelt, is niet verbonden met de originele constructie, en staat onder de centrale moerbalk waarvan de uiteinden op geprofileerde zandstenen consoles rusten (afb. 3); het souterrain eronder heeft in grondplan waarschijnlijk dezelfde afmetingen.

Dit betekende dat de huidige deuopening niet origineel kon zijn, en dat een eventuele toegang tot de kamer boven het souterrain zich hoger in de gevel bevonden moest hebben. Een nauwkeurig onderzoek van het metselwerk tussen de vensters bracht inderdaad de sporen aan het licht van het uitbreken en dichtmetselen van de oorspronkelijke deur, die eerst op dezelfde plaats door een kleinere opening werd vervangen, en — toen de herindeling van het hooghuis plaatsvond — door de huidige, lager geplaatste deur werd vervangen. De vorm van de oorspronkelijke deuopening kon niet gereconstrueerd worden: alhoewel het vanuit de configuratie van de bouwlijnen duidelijk is dat er zich boven de deur een boog moet hebben bevonden, valt niet uit te maken of dit een ontlastingsboog was boven een horizontale latei, dan wel of de deuopening zelf bovenaan boogvormig was afgewerkt: beide oplossingen vindt men in de 'traditionele stijl' (12) terug, waarop wij later in het artikel terugkomen. De deur was te bereiken via een tegen de gevel aangebouwde trap; hierop wijzen het onderbreken van de plint op deze plaats, en de iets hogere concentratie van baksteenbrokken en kalkmortel in de grondsporen op die plaats.

Gezien het feit dat de hoger gelegen kamer een afzonderlijke toegang had van buitenuit, en rijker was afgewerkt dan het laaghuis, lijkt het aannemelijk deze hogere kamer te identificeren met "des heeren camer.,, en het souterrain als het "plaetsken daer onder,, (pachtcontr. 1752-1773).

Andere elementen zoals kruisramen, steigergaten, speklagen en hoekkettingen, gecombineerd met voorgaande bevindingen, en vergelijkingen met bouwwerken uit Mechelen en omgeving, stelden ons in staat de Hanswijckhoeve te situeren in een latere periode van de traditionele stijl. De bouwstijl die met deze benaming aangeduid wordt, is gegroeid uit de laat-middeleeuwse leem-

bouw en is in de 16de en 17de eeuw opgebloeid als bak- en zandsteenarchitectuur. Zij houdt stand in Brabant tot de 18de eeuw en buiten de steden tot ± 1750 .

De huidige verschijningsvorm van de bakstenen gebouwen van de Hanswijkhoeve wordt dan ook duidelijk in een latere periode van deze stijl gesitueerd. Omstreeks 1700 begint de baksteen meer en meer veld te winnen en geleidelijk verdwijnen de zandstenen stijlelementen.

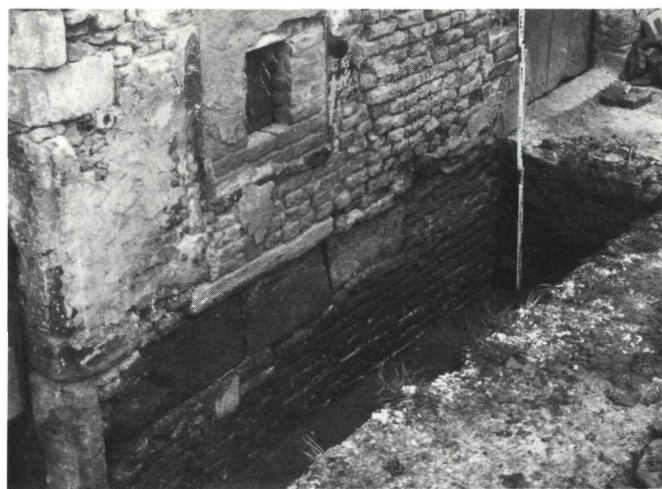
Als voorbeeld hiervan bekijken wij de kruiskozijnen van de "heren camer., van naderbij. Zij zijn alle in meerdere of mindere mate nog aanwezig. Voor dit onderzoek werd het pleisterwerk op verschillende plaatsen van de gevel verwijderd. De onderlichten van de kruiskozijnen hebben een omlijsting bestaande uit zandsteenblokken in baksteenmetselwerk. Een imitatie in pleisterwerk aan de bovenlichten vervolledigt het geblokte uitzicht van de vensteropeningen. Verder werd vastgesteld dat dit pleisterwerk in een tweede fase tot het onderste gedeelte van de vensters werd uitgebreid, dus boven de bestaande zandstenen omlijsting. Op te merken valt tenslotte nog dat de bovenlichten voorzien waren van telkens twee diefijzers (13). Nog aanwezige duimen verwijzen bij de meeste vensters naar de aanwezigheid van buitenluiken vóór de onderlichten.

Verder werd een doorlopende band in wit pleisterwerk ontmanteld. Deze imiteert een speklaag die de bovenste dorpels van de vensters verbindt. Vlak hierboven in de langsgevel bevinden zich kleine openingen, steigergaten, met zandstenen onder- en bovendorpels, die echter schuilgaan achter een in pleisterwerk, kruisvormig motief. Minimalisatie van de plint en de hoekkettingen in ijzerzandsteen en blauwe hardsteen, verwijzen eveneens naar een periode in de traditionele architectuur waar natuursteenelementen fel gereduceerd werden. De afwerking van de huidige kopgevel leidt ons naar dezelfde bevindingen.

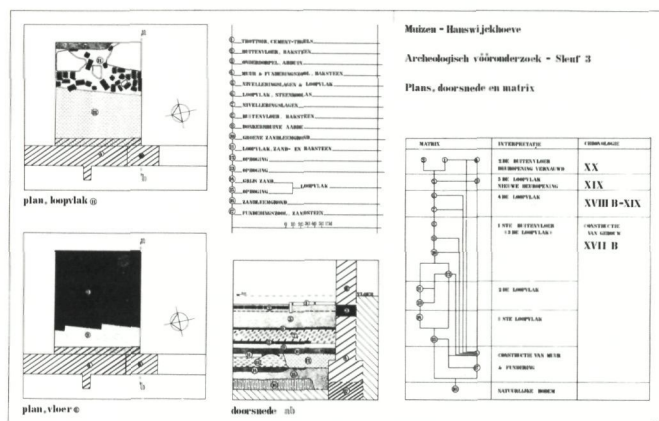
De huidige configuratie van deze geveltop is echter niet origineel: oorspronkelijk was die hoger opgetrokken zodat het dak tegen deze gevelmuur aanlag, in plaats van — zoals nu — er bovenop te eindigen; hierop wijzen onder andere de aan weerszijden van de gevel aanwezige kraagstenen en de in vlechting gelegde muurafwerkingen. Aan de hand van deze werkwijze was het mogelijk het oorspronkelijk uitzicht van de verschillende elementen van het hooghuis opnieuw samen te puzzelen.

Het gedeelte van de hoeve dat wij met de naam laaghuis aanduiden, iets ouder dan het hooghuis, werd zodanig her- en verbouwd, dat van de oorspronkelijke toestand weinig is overgebleven. Twee vensters in de oostgevel bezitten nog het grootste deel van de zandstenen omlijsting, terwijl één ervan oorspronkelijk een toegangsdeur moet zijn geweest.

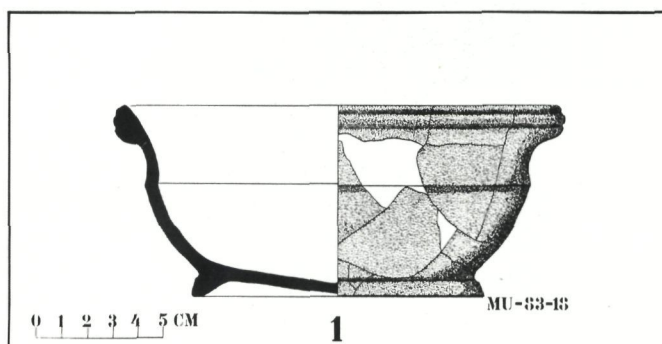
Ten einde de bouwgeschiedenis van dit gedeelte na te gaan, werd vlak bij de huidige toegangsdeur een sleuf geopend (sleuf 3). Vlak onder het maaiveld werd een recente buitenvloer aangetroffen, aangelegd met herbruikte baksteen (afb. 5, nr. 2) (14). Onmiddellijk hieronder bevond zich een ouder — niet bevoerd — loopvlak (afb. 5, nr. 5), dat duidelijk uit dezelfde tijd dateert als de arduinen onderdorpel (ibid. nr. 3) van de deurope-

afbeelding 4 : sleuf 2 : onderbroken ijzerzandstenen plint.

afbeelding 5 : sleuf 3 : plans & doorsnede.

afbeelding 6 : kom met groen en geel glazuur.

ning, die bij de aanleg van de bovenste buitenvloer vernauwd, en de basis ervan verhoogd werd. Op 20 cm hieronder werd opnieuw een niet-bevloerd loopvlak aangetroffen (ibid. nr. 6); dit bestond uit een dunne laag steenkool en steenkoolas, waarschijnlijk een funderingslaag voor de nu verdwenen bevloering (15). Een in de onderliggende nivelleringslaag (ibid. nr. 7) aangetroffen kom (afb. 6) met groen en geel glazuur, dateert dit loopvlak in de 2de helft van de 18de-19de eeuw.

Onder deze nivelleringslaag werd een tweede buitenvloer aangetroffen (afb. 5, nr. 8). De afmetingen van de gebruikte baksteen komen overeen met deze in de funderingsmuur, zodat we stellen dat deze aanleg deel uitmaakt van het oorspronkelijk project. Hieronder bevonden zich nog twee oudere loopvlakken, waarvan één met een 'bevloering' van onregelmatige stukken zand- en baksteen, en dakpannen (ibid. nr. 11).

Deze twee loopvlakken zijn respectievelijk gesitueerd juist onder en boven het niveau waar de funderingszool begint, en ontstonden tijdens de constructie van het gebouw. Het in deze lagen schaarse ceramische materiaal dateert deze aanleg in de 2de helft van de 17de eeuw. In de eronder liggende natuurlijke bodem (zandleemgrond) was de uitgegraven funderingssleuf duidelijk afleesbaar; door de aanwezigheid van grondwater kon de bodem van de funderingssleuf niet worden onderzocht. In dit sta-

dium van onderzoek kan de bouwgeschiedenis van de Hanswijckhoeve als volgt geschetst worden:

Een *eerste fase* omvat de constructie van de hoeve; het woonhuis had toen in grondplan hoogstwaarschijnlijk reeds dezelfde afmetingen als het huidige gebouw. Ten oosten van het woonhuis bevond zich een bakstenen buitenvloer. Op basis van het opgegraven ceramisch materiaal wordt deze fase in de 2de helft van de 17de eeuw gedateerd, een datering die bevestigd schijnt te worden door een eerste vermelding van een pachter op de hoeve in 1671 (cfr. supra). Het gebruikte materiaal is een donkerrode baksteen, met als afmetingen 1617 bij 77 bij 4 cm.

In een *tweede fase* werd, ten behoeve van het klooster, het hooghuis opgetrokken, op funderingen behorende tot de eerste fase. Deze situatie staat reeds afgebeeld op de kaart van 1725, terwijl het ceramisch materiaal een datering in de eerste helft van de 18de eeuw bevestigt.

Het bouw materiaal is een lichtrode baksteen, met afmetingen die lichtjes afwijken van die in de eerste fase : 17 bij 8 bij 4 cm.

In de 19de eeuw wordt in een *derde fase* de oorspronkelijke deuropening van het laaghuis in een venster veranderd, en een nieuwe deur aangebracht nabij de zuidelijke hoek van de oostgevel; het maaiveld ligt nu bijna 40 cm hoger dan in de eerste fase. De ingrijpende veranderingen in het hooghuis gebeurden waarschijnlijk eveneens

Foto van de topgevel van het hooghuis (noordgevel).

in deze derde fase, hetzij in de *vierde fase* wanneer, in de 20ste eeuw, de nieuwe deuropening van het laaghuis vernauwd, en het niveau van onderdorpel en binnen- en buitenvloer opnieuw verhoogd werd. Het huidige trottoir ligt 105 cm boven de natuurlijke bodem, die bij de aanleg van het gebouw in de 2de helft van de 18de eeuw het maaiveld vormde.

Parallel aan voorgaande benaderingen, werd een opname gemaakt van de bouwfysische gebreken en de gevolgen hiervan voor de stabiliteit van het gebouw. Vanuit de visie dat de aard van de bouwelementen en de verschillende verbouwingswerken in de loop der jaren, aan de oorsprong liggen van de staat van verval waarin de gebouwen nu verkeren, gebeurden al deze activiteiten complementair met het voorgaande onderzoekswerk.

Regeninslag en grondwater, natuurlijke erosie door aanwezigheid van vocht, mossen en zouten, het opwaaien en afschuiven van pannen, gebrekkige regenwaterafvoer, zijn alle elementen die dit proces nogmaals versneld hebben.

Een selectie uit de bevindingen die vanuit dit onderzoek naar voren kwamen, geeft ons een idee van de huidige verschijningsvorm van de Hanswijckhoeve:

- verzwakking van de stabiliteit van het metselwerk door herhaaldelijk veranderen en dichtmetselen van openingen;

- uitbuikingen in muren door verandering in belasting van daken en balklagen (wijzigingen in niveaus, afschuiven en verrotten van muurplaten, doorroesten of afwezigheid van trekankers);

- scheuren en naden bij het heropmetselen na de bominslag tijdens de tweede wereldoorlog van verwoeste gedeelten;

- scheuren in metselwerk aan hoeken en aansluitingen van natuursteenelementen door veranderingen in belasting op de kruisramen.

De talrijke gebreken en handelingen die op het gebouw een invloed gehad hebben, kunnen hier onmogelijk allemaal opgesomd worden. Het leek ons van belang aan te tonen hoe het onderzoek op alle vlakken zowel archivaal als archeologisch en bouwfysisch onscheidbare elementen zijn, die elkaar voortdurend overlappen en aanvullen.

Daarom lijkt het ons dan ook interessant, in een verdere fase en aansluitend bij dit artikel, een uitgebreider 'cahier' uit te werken waarin alle voorgaande elementen eveneens aan bod komen.

In dit stadium waar 'ideologische' en architecturale opties elkaar ontmoeten, — daarvoor verwijzen wij naar de

statuten van de Stichting Hanswijckhoeve v.z.w. en de elementen in het vooronderzoek aangebracht — dienen er voor de realisatie en de uitbating van het kleinschalige landbouwbedrijf en het bezoekerscentrum, nog een aantal gebouwen voorzien te worden, die de opvang van de activiteiten in dit landbouwbedrijf en het beheer van het omliggende landschap verzekeren.

Rekening houdend met het feit dat

- het onderzoekswerk verder gezet en uitgewerkt zal worden tijdens de uitvoering van de definitieve restauratiewerken;

- er naast de restauratie van het bakstenen hoevegebouw onderhandelingen bezig zijn voor de aankoop van een oude vakwerkschuur of voor het bouwen van een nieuwe schuur;

- er plannen in de maak zijn voor het verplaatsen van het karrekot en het voorzien van een bakhuis;

- er eveneens gedacht wordt aan het saneren van de bestaande boomgaard en het planten van nieuwe fruitbomen,

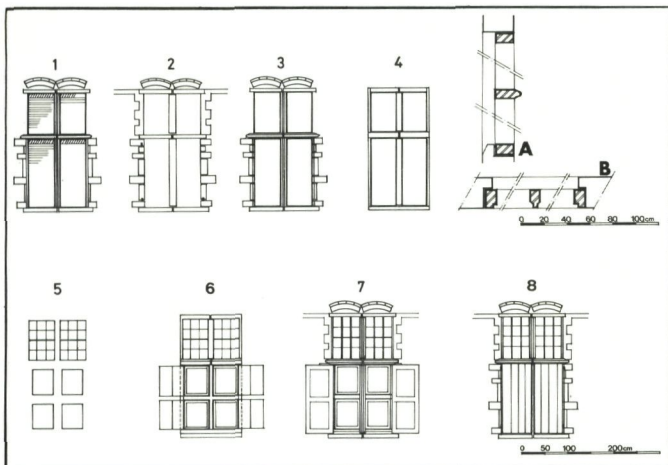
betekenen de elementen in dit artikel aangebracht, nog geen eindfase, maar een stap in het totaalproces van de revalorisatie van de Hanswijckhoeve en zijn omgeving.

Aan de hand van grafisch materiaal proberen wij hierna de methodiek van het architecturaal proces in beeld te brengen.

Deze bijdrage van de afdeling Architectuur heeft de bedoeling dit restauratieproject in zijn totaliteit te belichten: vanaf de start wanneer de eerste contacten gelegd werden met de Stichting Hanswijckhoeve v.z.w., tot de eindfase, de ingebruikname van het gebouw. De fysische realiteit van de materie die bij restauratiewerken beperktheden oplegt, is een gegeven dat pas tot een bevredigend antwoord kan worden gebracht, wanneer alle facetten zoals functie, bestemming, historische context, esthetiek e.a. in gelijke mate beantwoord worden.

Het is dan ook onze bedoeling in een tweede artikel het verhaal opnieuw op te nemen, en het verdere verloop van dit restauratieproject uitvoerig aan bod te laten komen.

Vanuit de intense samenwerking van de 'afdeling Architectuur' met diverse personen, organisaties en besturen, biedt dit project dan ook de mogelijkheid om aan te tonen dat de inzet vanuit verschillende hoeken de Hanswijckhoeve gevrijwaard heeft van sloping, en dat het licht aldus op groen werd gezet voor een definitieve revalorisatie van een beschermd gebouw en een waardevol landschap.

Constructie en vormanalyse raam :

1-2 : bestaande toestand en archeologische opmeting.

3-4 : natuursteenelementen/buiten- en binnenzicht.

5 : beglaasde oppervlakken : nieuwe toestand.

6-7-8 : nieuwe raamconstructie.

A-B : natuursteenprofielen.

Foto (huidige toestand) van de oostgevel van het laaghuis.

Foto (huidige toestand) van de noordgevel van het hooghuis.

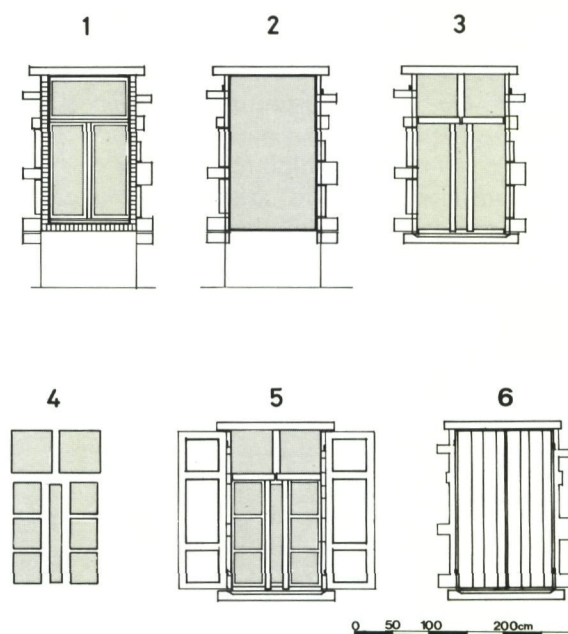
Constructie van vormanalyse raam :

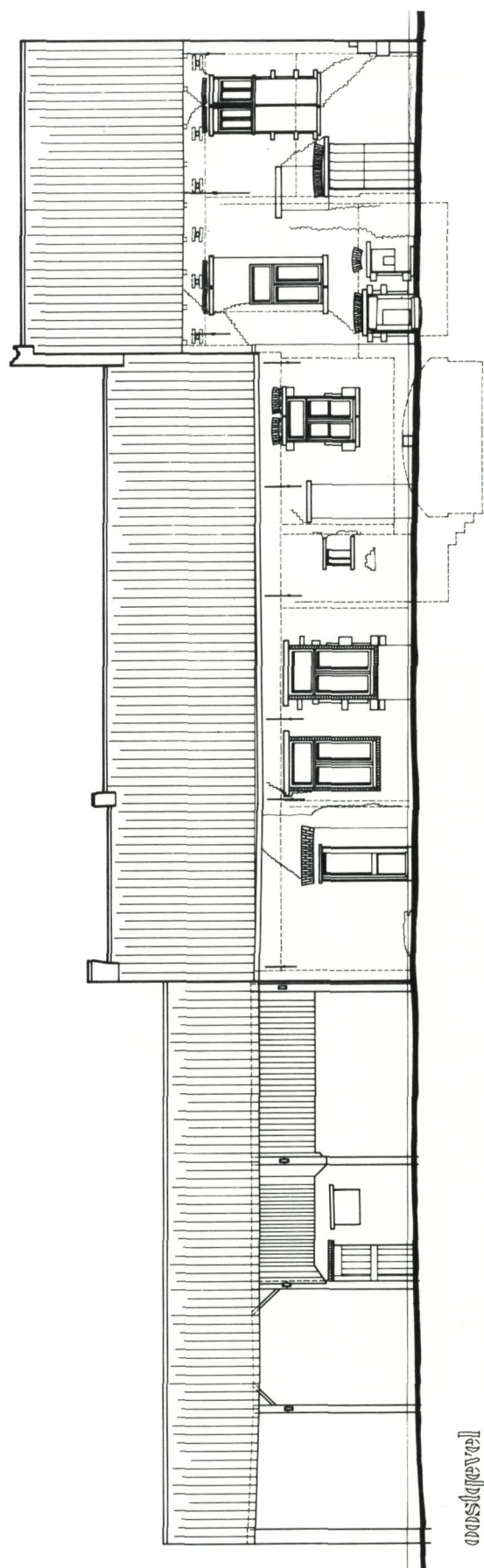
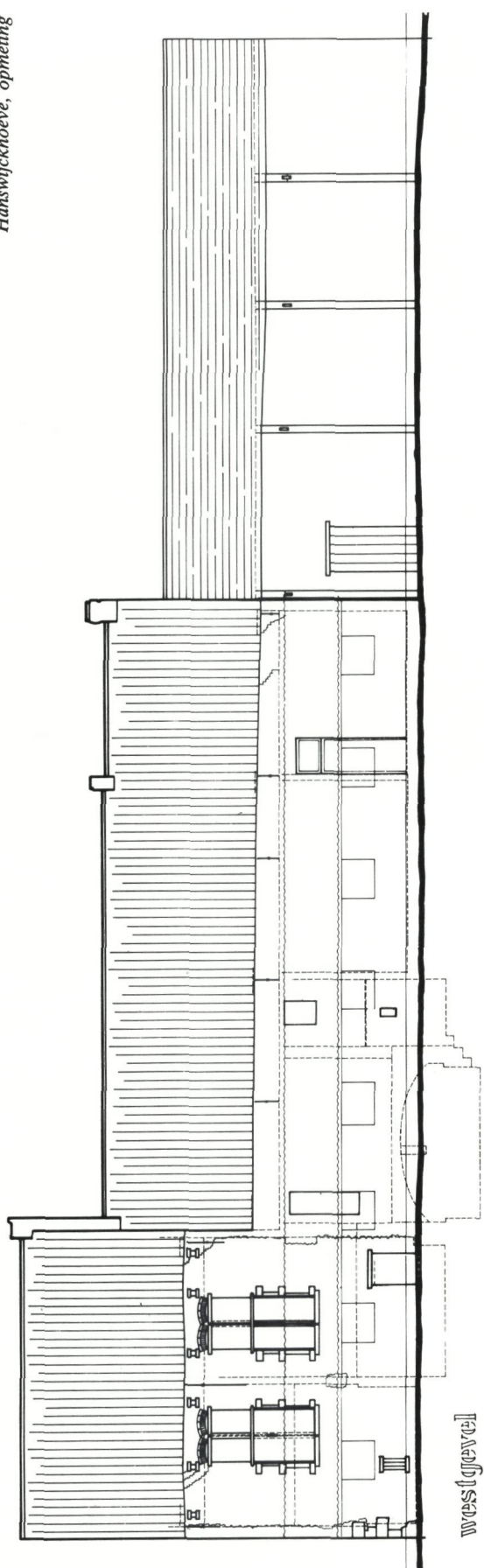
1-2 : bestaande toestand en archeologische toestand.

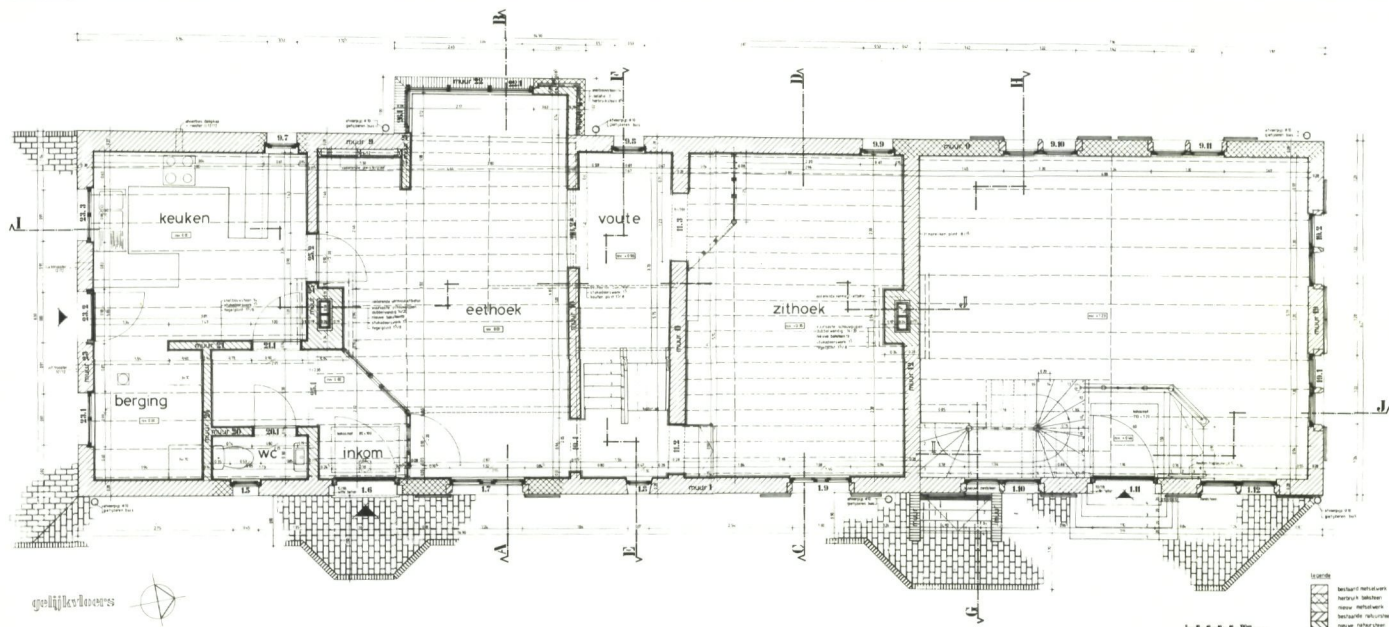
3 : schrijnwerk nieuwe toestand.

4 : beglaasde oppervlakken.

5 : nieuwe raamconstructie.

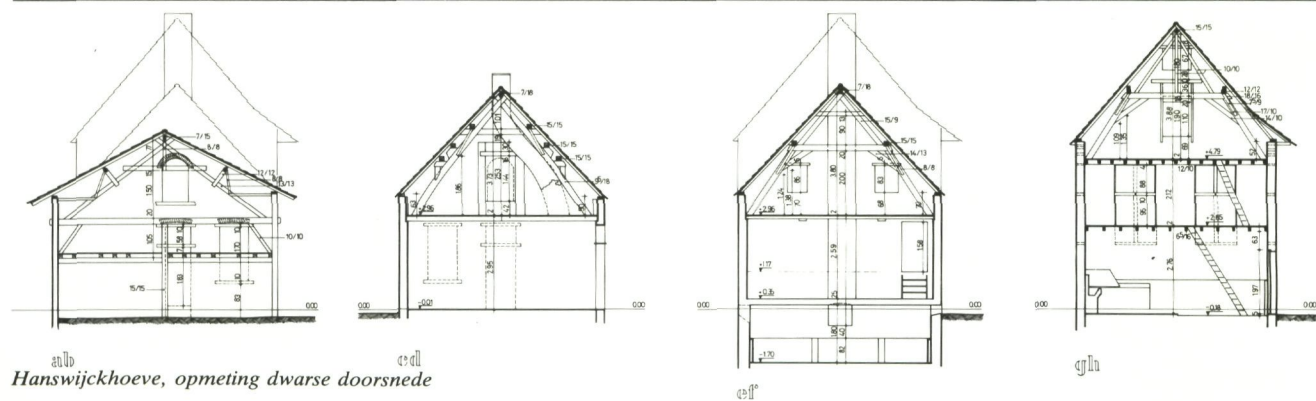
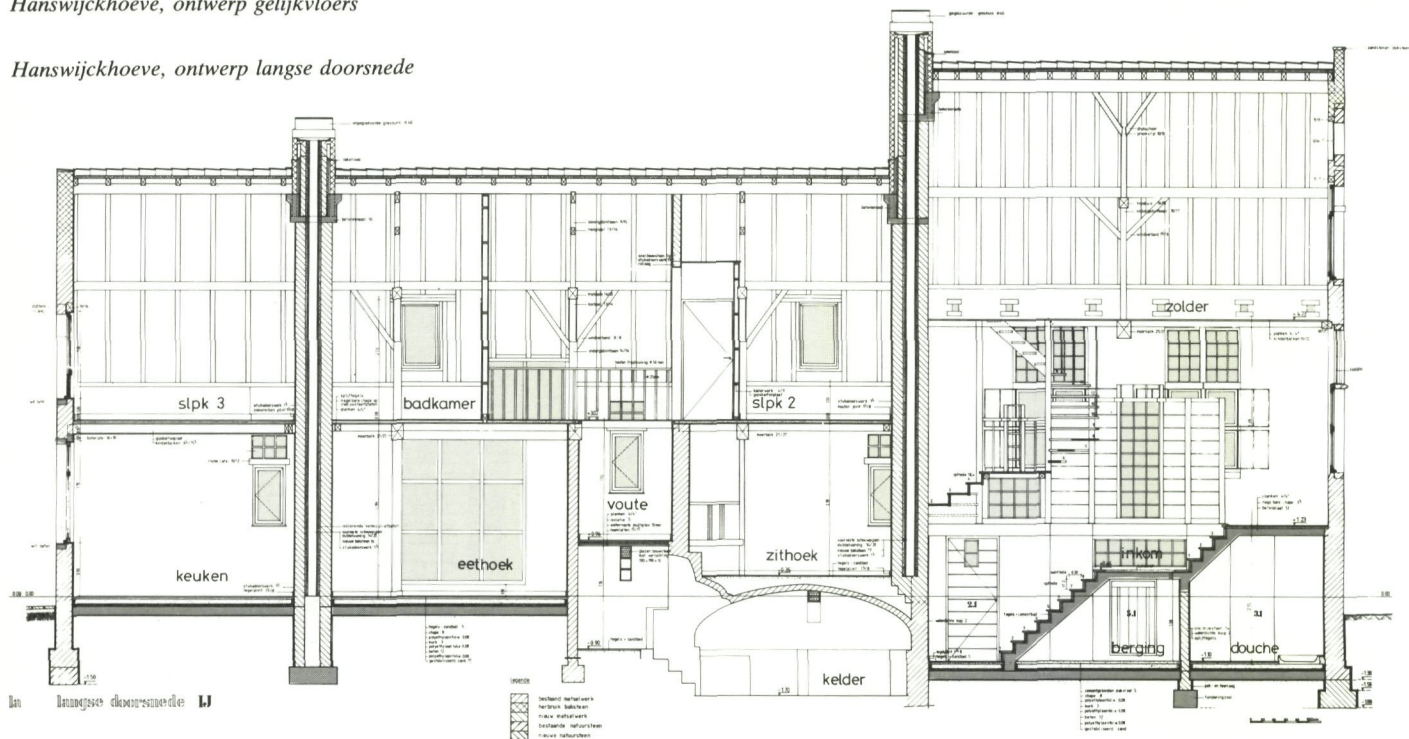

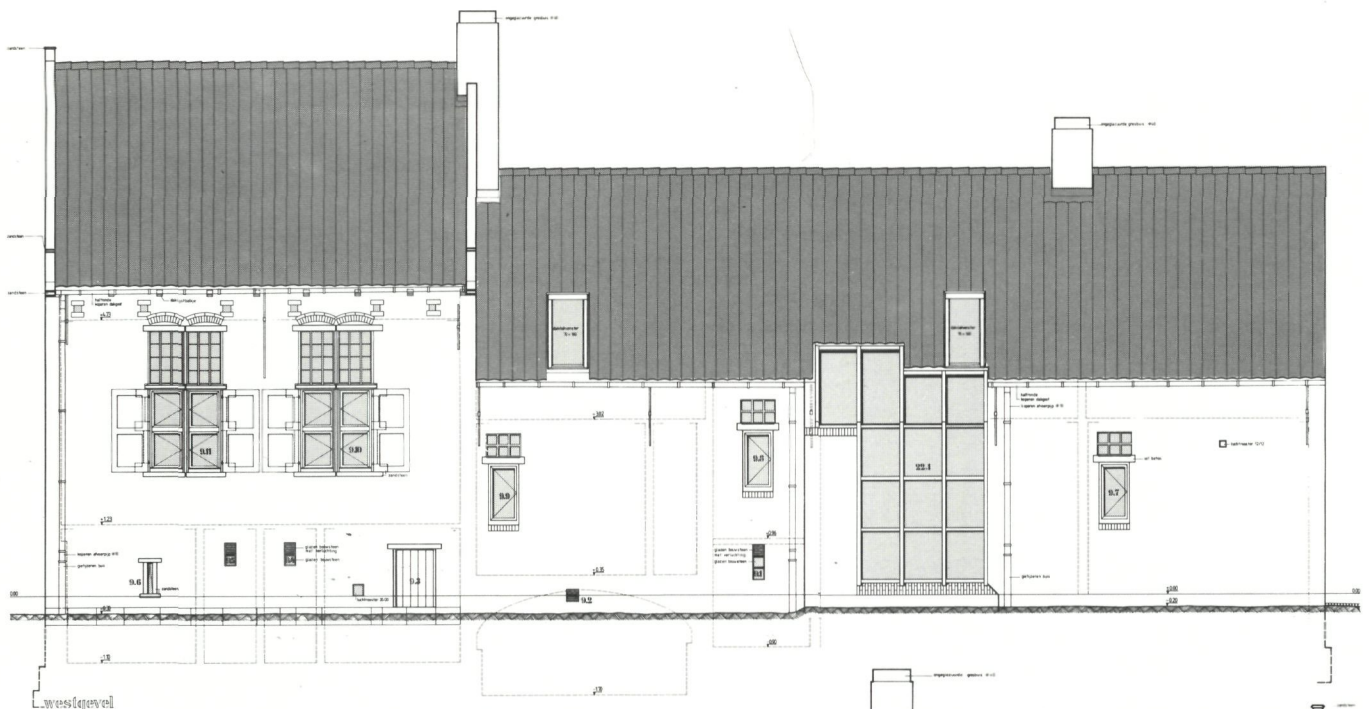

Hanswijckhoeve, ontwerp gelijkvloers

Hanswijckhoeve, ontwerp langse doorsnede

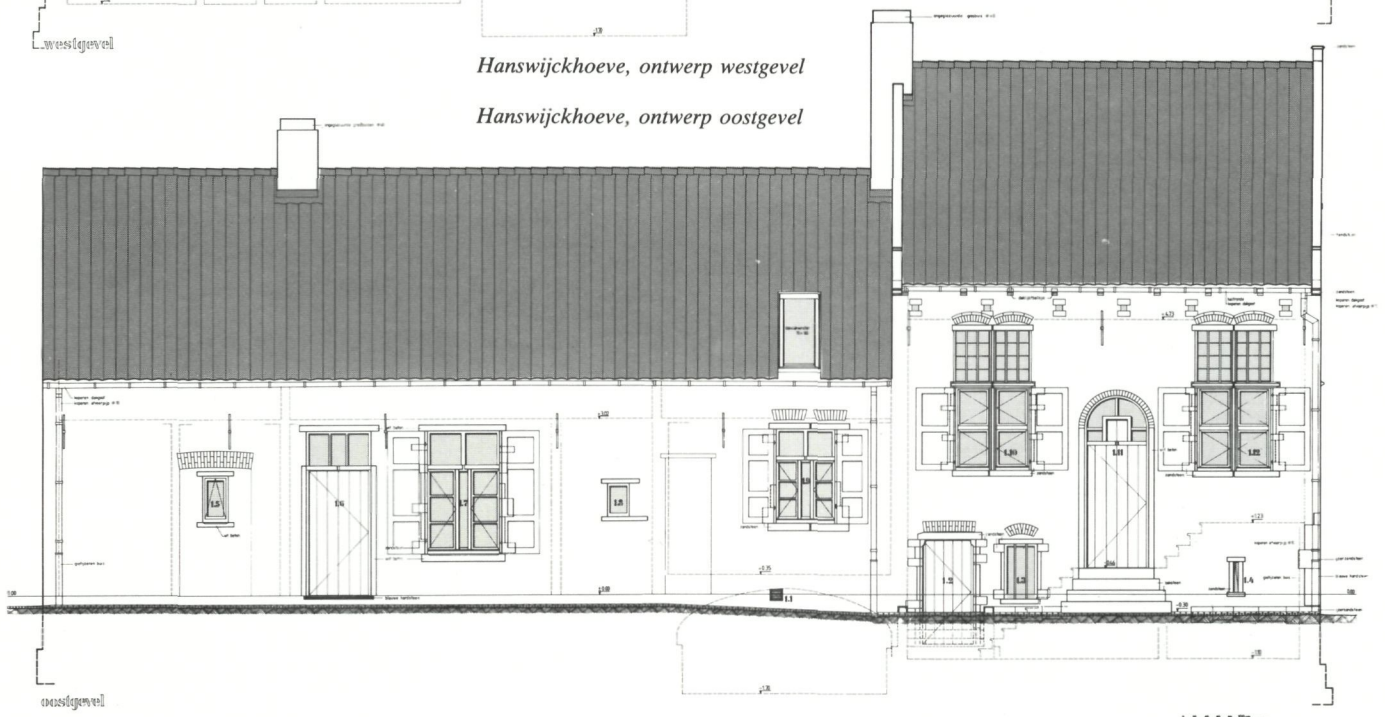

Hanswijckhoeve, opmeting dwarse doorsnede

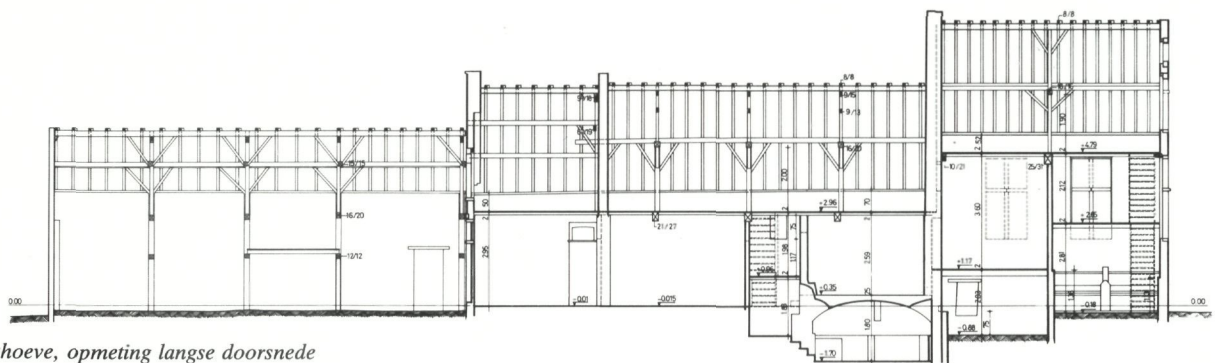

Hanswijkhoeve, ontwerp westgevel

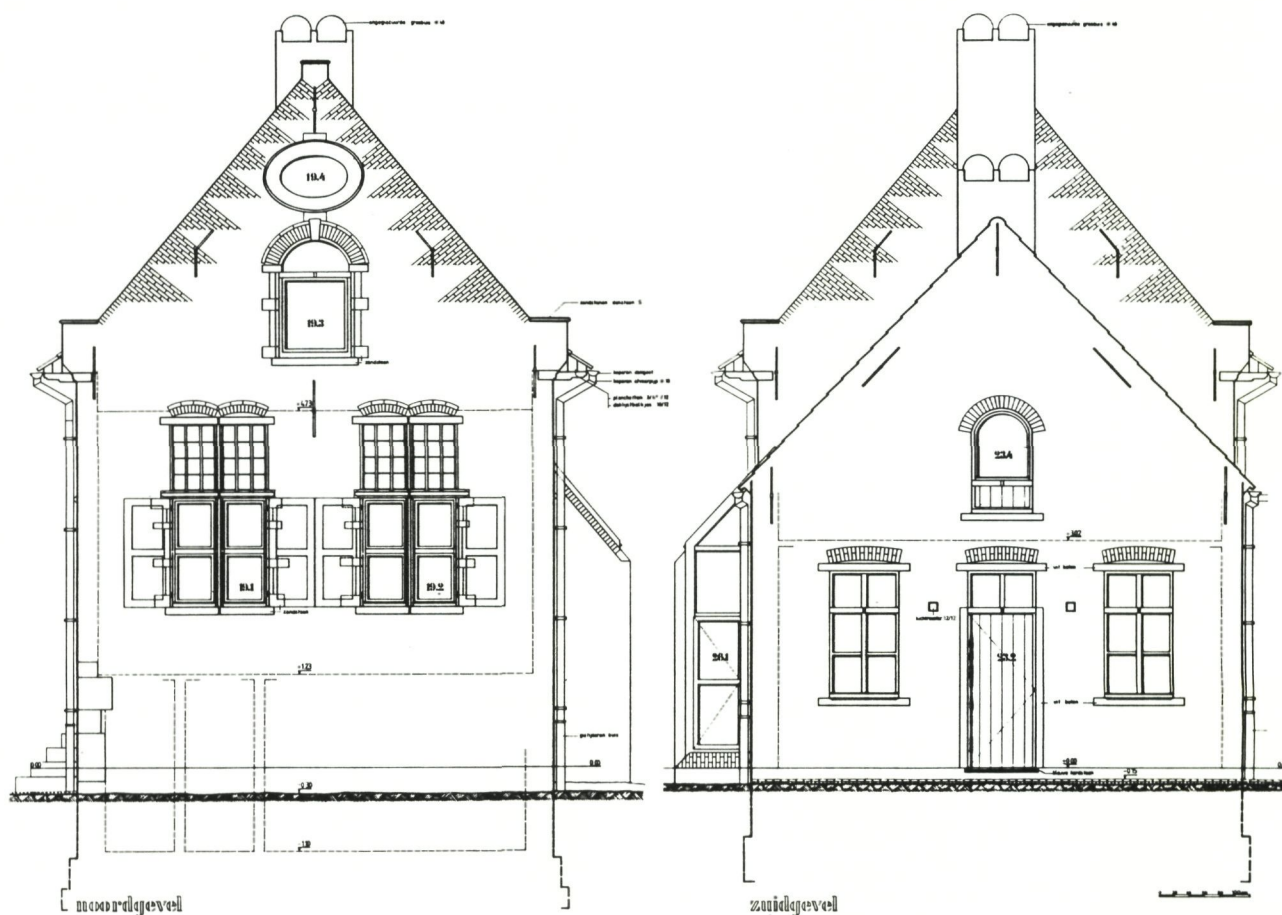
Hanswijkhoeve, ontwerp oostgevel

oostgevel

Hanswijkhoeve, opmeting langse doorsnede

Hanswijckhoeve, ontwerp noord- en zuidgevel

Voetnoten

- (1) Het archiefonderzoek werd bewust enkel toegespitst op dié elementen die een licht konden werpen op de bouwgeschiedenis en vroegere toestand van de hoeve. Een ellenlange lijst van huurders en andere obscure namen draagt niets bij tot de doelstellingen van dit onderzoek. Heden bewaard in het Stadsarchief van Mechelen, hierna SAM.
- (2) 1417 : overdracht van de erfcijns voor grond te Muizen, aan het klooster (SAM, fonds Hanswijck, reeks P, S I, nr. I, f° 88, nr. 109)
- 1671 : vermelding van een pachter op de hoeve (ibid., reeks T, S IV, nr. I, f° 18)
- 1725 : inplantingskaart van de hoeve in het 'Kaartboek van de gemeente Muizen' (KBB, Ms 18.113, 1ste blad, nr. 53) afbeelding van de hoeve in het 'Kaartboek van Hessen, Leest en Muizen' (KBB, Ms 18.112, 1ste en 2de blad)
- 1740-1752 : een aantal uittreksels uit de goederenboeken van het klooster, aangaande inkomsten (pachtgeld) en uitgaven (voor onderhoud van de hoeve) (afb. 1)
- 1752 : pachtcontract (SAM, fonds notaris Festræts, nr. 680)
- 1752-1773 : tweede reeks uittreksels uit goederenboeken
- 1773 : pachtcontract (SAM, fonds notaris Walraevens nr. 2037)
- (3) SAM, fonds Hanswijck, reeks P, S III, nr. 2, f° 94.
- (4) Ibid. nr. I, f° 324.
- (5) Ibid. nr. I, f° 372.
- (6) Ibid. nr. I, f° 450.
- (7) Ibid. nr. 2, f° 67.
- (8) Ibid. nr. I, f° 173.
- (9) Ibid. nr. I, f° 492.
- (10) Ibid. nr. I, f° 348.
- (11) Ibid. nr. I, f° 324.
- (12) M. Baeyens, *Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in Brabant*, Antwerpen, 1950.
- (13) Een rekening uit 1752 (Ibid. nr. I, f° 333) vermeldt overigens onkosten voor "... eenige ijzers voor de vensters...".
- (14) De bij de analyse van deze stratigrafie gebruikte matrix is een variant op de door E.C. Harris in de archeologie geïntroduceerde matrix, en laat toe naast de chronologische, ook de ruimtelijke relaties van alle elementen binnen de opgraving in één getallenschema weer te geven : de verbindingslijnen tussen de getallen duiden de "contacten", aan, terwijl elk element chronologisch langs de verticale as is geplaatst. (Harris E.C., *The stratigraphic Sequence : a question of time*, in *World Archaeology*, Vol. 7, nr. 1, June 1975, pp. 109-121).
- (15) Het gebruik van steenkoolas of 'dienasschen' wordt bijv. vermeld bij werken aan de Lievekom te Gent in 1778. (Laporte D., *Openbare Werken aan de voormalige Lievekom te Gent*, in *Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur*, nr. 3, 1983, p. 4).
- (16) Vergelijkbare theepotten in Reineking-Von Bock G., *Steinzeug*, Köln, 1976, nrs. 666 tot 674.
- (17) De slibversiering is uitgevoerd in een witbakkende klei, die onder het loodglazuur echter een gele kleur krijgt, zodat men gewoonlijk van "gele slibverf", spreekt.

Summary

The 'Mechels Broek'

The landscape of the 'Mechels Broek' is situated in the province of Antwerp, near the Mechlin town centre and is extended along the right bank of the Dijle river. According to the Belgian soil map the site has wet, rather badly drained soils, and is permanently saturated with water.

The 'Mechels Broek' is an agricultural site, reclaimed during the 18th and 19th century. The Ferraris maps of about 1775 indicate the site as being partly cultivated; part of the area was denoted as 'impracticable marshland'. The Military Topographic map of 1903 shows the site as completely reclaimed and drained. The second world-war accounted for a 20 à 30 bomb-craters.

Recently a few drastic interventions have modified the landscape: two sand-pits have been dug; a surface of 45 ha has been heightened for raising a sportscentre. The large sand-pit and the area along the Dijle were to become a wetland; but the polluted water meant a serious threat for the vegetations.

The greater part of the area are grasslands. The most remarkable vegetations grow in and around ditches and the bomb-craters. Woodlands have been planted to fence the grasslands; others are old and have a spontaneous herb and bush vegetation.

The 'Mechels Broek' is a breeding-place for a 55 species of nesting-birds; it is besides an important forage and hibernation place especially for field and water-birds.

The natural-scientific value of the site — preserved in spite of agricultural activities — has induced many protection proposals. The protection decrees include some explicit prohibition orders concerning flora and fauna and concerning the site's soundness and structure.

Nonetheless there is an active management required for the preservation of the site. One of the major initiatives concerns the nearby Hanswijck farm and the adjoining wetland. A co-operation between the 'Institution Hanswijck farm v.z.w.' and the 'Belgian Nature Reserves and Birds' Sanctuaries' (B.N.V.R.) resulted in objects aiming at the rehabilitation of the farm; the upkeep, repair and eventual enrichment of the nature; and the installation of a natural-educative centre in the farm.

The agricultural agreement comprises: a restricted livestock, small-scale arable farming, old-fashioned activities like making cheese and baking bread...

The B.N.V.R. will take care of executing the management of the natural aspect. It will strive to realize a favourable water-level, the amelioration of the water quality, the upkeep of the grasslands, the restoration of the open character of the marshy area and of the small-scale character of the agricultural grounds.

Future times will prove whether or not the protection and management measures are sufficient to secure the continued existence of the remarkable natural and agricultural aspects of the 'Mechels Broek'.

The Hanswijck Farm.

Restoration of a 17th-Century Farm-Complex

At the south of Mechlin, in the midst of the legally protected site the 'Mechels Broek', lies the Hanswijck farm, originally belonging to the former Hanswijck monastery.

In recent times the polluted water of the nearby Dijle river contributed to jeopardizing the valuable aspects of the 'Mechels Broek' and threatening the farm with demolition. The 'Institution Hanswijck farm v.z.w.' therefore strove to preserve and protect the site and building; on June 1, 1982 the protection decree was ratified by the Flemish Community.

The 'Institution Hanswijck farm v.z.w.' contacted the section Architecture of our Administration for the restoration of the complex. An accurate measurement and a thorough research beforehand seemed indispensable. Archival documents and archaeological finds allowed for the reconstruction of the historical evolution of the farm. Leaving behind the concrete data, one arrives at the following sketch: the farmstead was a brick building with a lower and a higher part. A large barn in wattle and daub with a thatched roof, and a stable were situated at the southeast of the house.

Four stages of construction can be distinguished: in a first one the farm was built in dark red bricks. A brick floor was situated at the east of the house. Ceramic finds date these buildings in the second half of the 17th century.

A 'high house' was built on behalf of the monastery in a second stage, on foundations out of the first stage. A map of 1725 and ceramic finds date it in the first half of the 18th century.

In the 19th century (third stage) the original door of the 'low house' was replaced by a window; a new door was put in the southern corner of the eastern front; the ground level was heightened with 40 cm. Drastic alterations to the 'high house' are situated either in the 19th or in the 20th century (fourth stage). The new door of the 'low house' was narrowed. The pavement now lies 105 cm above ground level.

The many rebuildings throughout the years account — to a considerable degree — for the present state of dilapidation.

The rehabilitation plans concern the site as well as the buildings. A natural-educative centre should reevaluate the 'Mechels Broek'; the farm is to regain its initial function by way of a definitive restoration and by acquiring additional buildings.

The project for the Hanswijck farm involving the conservation of monuments, agriculture, natural conservation and education, is considered to be an experimental project for proving that the interests of agriculture and of natural conservation are reconcilable on the understanding that there is a willingness to co-operate.

Two Temples Pulled Down. Comments on the Demolition of the Lodge of 'Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis' in Antwerp.

When in 1975 a project for integrating the lodge in the Meistraat in Antwerp into the adjacent municipal school was not to be carried out, one decided to pull down the buildings of the lodge, considering their advanced state of dilapidation. Thanks to an informant a photographic survey of the lodge could still be made in 1981. A second survey and a measurement were made in the course of 1982, when the demolition had already begun.

The temple was built in 1875, next to an 18th-century building. Ground-plan and elevation answered to the model of the biblical temple of Solomon. Nonetheless style and inspiration betrayed Old-Egyptian influence. Many authors do indeed believe that the origins of freemasonry are related to Egypt.

The interior of the temple of 'Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis' translated that which attracted the then freemasons to Egypt. It offered a richly ornamented and colourful scene. The mural paintings and stucco-works are based on books on Egyptian Art. The splendour of the interior contrasts with the exterior part, having completely blind walls and lacking all decorations.

The conditions of neglect from 1975 on have caused irreparable harm to such an extent that the restoration of the building was out of question in June 1982. Masonry, plastering, stucco-work and carpentry were too seriously damaged.

One might wonder why the Neo-Egyptian temple has not been subjected to research and restoration in an earlier stage, as it does have cultural-historical, art-historical and aesthetical importance. The private function — and consequently the inaccessibility — of the lodges in general might have contributed to this architecture being unknown to the large public.

The demolition of the Antwerp lodge is the more poignant since it more or less coincides with the 150th anniversary in 1983 of the 'Groot Oosten van België', and the 150th anniversary in 1981 of the institution of the First Chair of Egyptology in Paris.

The Egyptian Masonic Temples of the Lodges 'Les Amis Philanthropes' and 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis' in Brussels.

The request by the 'Union et Philanthropie v.z.w.' for the legal protection of its masonic temple in the Lakensestraat in Brussels evoked a confrontation of the Royal Committee for Monuments and Sites with a system of architectural creations thus far familiar to a restricted group of insiders only.

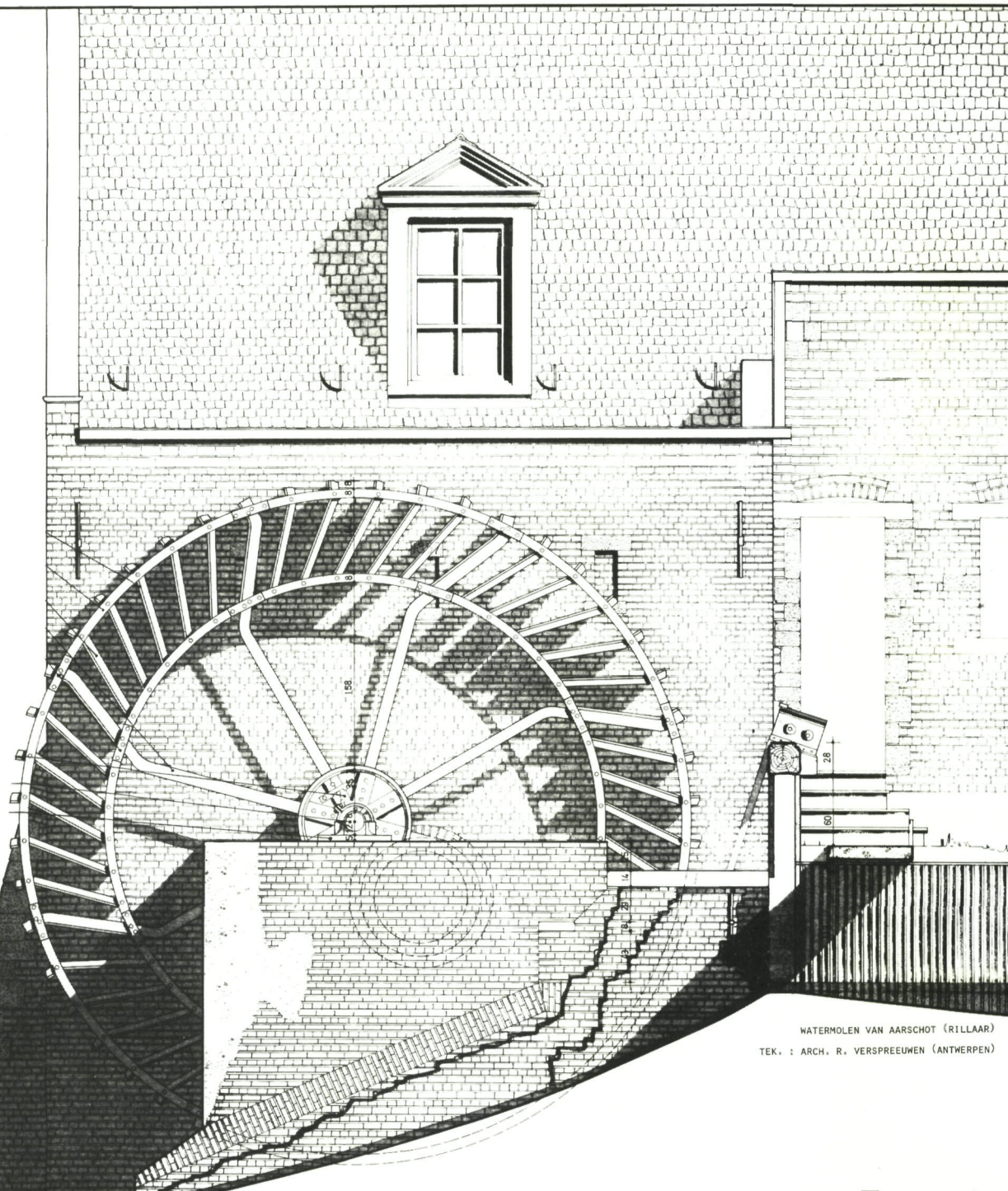
After several removals the lodges 'Les Vrais Amis de l'Union' and 'Les Amis Philanthropes' came to settle in the same building in the Zavelstraat, respectively in 1798 and 1803. The temple, being inaugurated already in 1798, was reputed to be the most beautiful temple in the Netherlands, probably in the world. As such it has inspired many other temples in Brussels as to architecture and decorative Egyptianizing elements.

In 1862 the lodge 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès' — a merger in 1855 of 2 lodges — moved to the Kiekenmarkt. A building-request of 1874 revealed the rebuilding of the Neo-classical front according to the Egyptian fashion. 'Les Amis Philanthropes', housed in the Kiekenmarkt only temporarily, moved to the Her-togsstraat. Being expropriated in 1876, they bought a house in the Peterseliestraat and transformed it into a masonic temple. In spite of many modifications the configuration and Egyptian influence of the Large and Small temple can be reconstructed by means of accurate descriptions and photographs preserved.

In 1900 the lodge 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis' built its own temple in the Ursulinenstraat but left it already before 1909. It finally occupied a temple in the Lakensestraat, a building with a Large, Middle and Small temple and with plenty of Egyptianizing aspects.

A few years ago the temple in the Peterseliestraat had its 100th anniversary; the one in the Lakensestraat exists almost 75 years. New rooms are still being created inside the walls, either in contemporary or in Egyptianizing style. But symptoms of decay and aging increase as years go by. Of the — at least — 6 temples occupied by these lodges, 4 have totally disappeared; one has been repeatedly rebuilt; a 6th is being considered for legal protection. The latter might lead to the externalization of the private culture of the masonic world and its architecture.

AKTIE VOOR HET BEHOUD VAN WATERMOLENS

WATERMOLEN VAN AARSCHOT (RILLAAR)
TEK. : ARCH. R. VERSPREEUWEN (ANTWERPEN)

WATER VOOR MOLENS

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP - Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu

Bestuur voor Monumenten en Landschapszorg

BELLIARDSTRAAT 14-18 1040 BRUSSEL

Doe een M&L-jaarabonnement cadeau

Sint-Bernardsabdij : toegang langs de oostvleugel (foto G. Charlier).

Bovendien houdt M&L voor de milde schenker een present in petto :

U betaalt 720 fr. en ontvangt van ons een 50 × 70 kleurenposter van de St. Karelsmolen te Houtem.

Naam :

Adres :

☐ wenst een abonnement te schenken aan :

Naam :

Adres :

Ik stort 720 fr. op rek. nr. 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg.

Na storting ontvang ik de kleurenposter.

Datum : Handtekening :

Terug te sturen naar M&L-redactie, Belliardstraat 14-18, 1040 Brussel.

**OUDE KERK DOOR EN DOOR
GESCHEURD. SCHADE GENOEG OM
HET GEHELE KUNSTWERK VOLLEDIG
TE SLOPEN EN TERUG OP TE BOUWEN.**

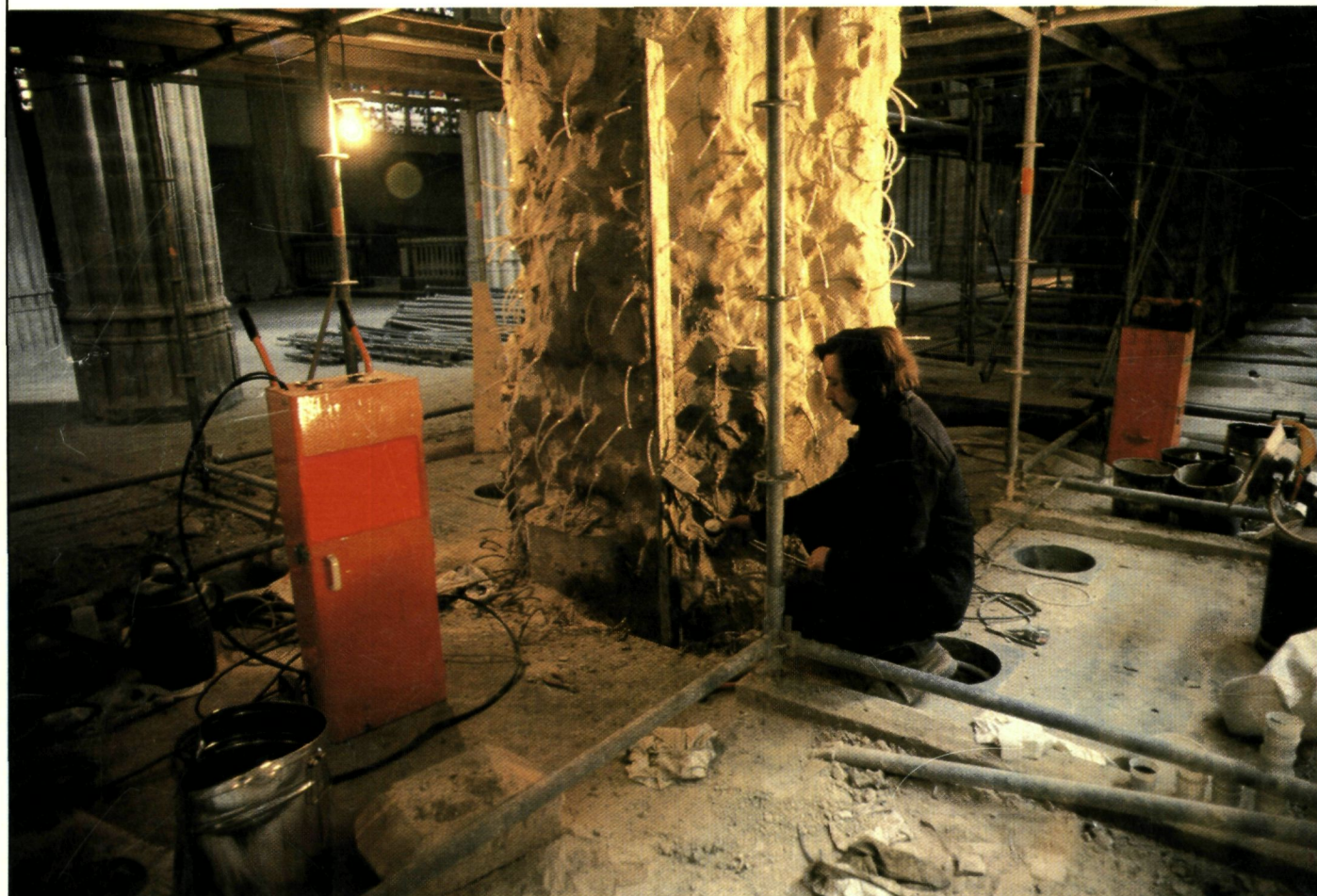

foto: O.L.V. Kathedraal van Antwerpen

Slopen hoeft niet: N.V. E.C.C. restaureert
oude metselwerken, houten balken, natuursteen, beton,
enz... Lost extreme problemen probleemloos op. En
brengt tevens het herstelde op zijn oorspronkelijke
sterkte terug. Zonder hak- en breekwerk. Snel en zeker.

***NEEM LIEVER DE TELEFOON EN
BEL N.V. E.C.C. 03-828.94.95 (5 L.)***

N.V. E.C.C.

***Terbekehofdreef 50-52 - 2610 Wilrijk
Tel. 03/828.94.95 (5 l.) - Telex 73332 ECC***